



***L'Església Vella de
Santa Cristina d'Aro***

***Del monument tardoantic
a l'església medieval***

**FRANCESC AICART
JOSEP MARIA NOLLA
LLUÍS PALAHÍ**

L'ESGLÉSIA VELLA
DE SANTA CRISTINA D'ARO.

Del monument tardoantic
a l'església medieval

A cura de
FRANCESC AICART, JOSEP MARIA NOLLA i LLUÍS PALAHÍ

L'Església vella de Santa Cristina d'Aro: del monument tardoantic a l'església medieval / a cura de Francesc Aicart, Josep Maria Nolla i Lluís Palahí. - Santa Cristina d'Aro: Ajuntament; Girona: Universitat de Girona. Institut de Recerca Històrica, 2008. 266 p.; 210 cm
ISBN 978-84-8458-280-9

I. Aicart i Hereu, Francesc II. Palahí Grimal, Lluís III. Nolla i Brufau, Josep M. IV. Santa Cristina d'Aro. Ajuntament V. Universitat de Girona. Institut de Recerca Històrica
1. Esglésies Santa Cristina d'Aro (Catalunya) 2. Santa Cristina d'Aro (Catalunya) – Arqueologia

CIP 904(467.13) ESG



Ajuntament Sta. Cristina d'Aro



Universitat de Girona
Institut de Recerca Històrica

Editen: Ajuntament de Sta. Cristina d'Aro
Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona
Imprimeix: Marquès Tallers Gràfics
Dip. Legal: Gi-994-2008
ISBN: 978-84-8458-280-9

ÍNDIX

PRÒLEG	7
PRESENTACIÓ	9
L'ESGLÉSIA VELLA DE SANTA CRISTINA	11
DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI	13
HISTÒRIA DE LA RECERCA ARQUEOLÒGICA	25
La campanya de 1962	29
Algunes consideracions sobre el projecte urbanístic	33
El final de la campanya de 1962	35
Una reflexió sobre l'arqueologia del franquisme: professionals versus amateurs.....	38
Nadal de 1962. Una campanya no reeixida	43
La campanya de 1963	47
Els diaris d'excavació de 1963	49
Les campanyes de 1965 i 1966.....	53
La consolidació de les restes (1966).....	56
Epíleg.....	57
TEORIES INTERPRETATIVES SOBRE L'EDIFICI I LA SEVA EVOLUCIÓ	59
L'EXCAVACIÓ DE L'ANY 2007	63
La nova excavació de l'església.....	66
Les restauracions dels anys seixanta.....	72
Definició de les fases de l'edifici	77
La necròpolis.....	83
Les tombes excavades l'any 2007	86
CATÀLEG	91
LA CELLA MEMORIAE DE ROSES	93
Introducció	93
La localització i la identificació de l'edifici.....	93
Les característiques.....	96
La interpretació de la làpida: qui era el comte Sunyer?.....	98
Els comtes d'Empúries i el monestir de Roses al segle X	101
L'evolució del lloc	104
ESGLÉSIA DE SANT JOAN SESCLOSES	107
LA CELLA MEMORIAE I EL CEMENTIRI TARDOANTIC DE LA NEÀPOLIS EMPORITANA	113
La <i>cella memoriae</i>	115
Les <i>areae</i> funeràries.....	118

SANTA MAGDALENA	121
SANT VICENÇ D'EMPÚRIES O DE LES CORTS	137
SANTA REPARADA A CINCLAUS	143
Les característiques arquitectòniques de l'església	145
La intervenció de l'any 2003	147
La seqüència estructural.....	147
L'excavació arqueològica	149
Conclusions.....	152
L'EDIFICI PREEXISTENT A L'ESGLÉSIA DE SANT JOAN DE BELLCAIRE	153
Estat de la qüestió	154
El dossier. Les dades d'excavació.....	158
El dossier. Les estructures soterrades	160
Proposta interpretativa	162
Conclusions.....	165
EL MONUMENT FUNERARI DE LA TORRE DEL FUM (SANT FELIU DE GUÍXOLS)	169
Les opinions	172
Consideracions.....	173
La necròpoli	174
La nostra proposta.....	176
LA CAPELLA DEL CASTELLUM DE SANT JULIÀ DE RAMIS	179
Les evidències.....	182
Elements decorats	185
Les tombes	190
LES ESGLÉSIES TARDOANTIGUES DE MAS CASTELL DE PORQUERES	193
Història de la recerca	193
Les esglésies tardoantigues.....	195
El cementiri.....	199
Consideracions.....	199
EL SANTUARI DE SANT ANIOL DE FINESTRES	203
CONCLUSIONS	209
VIL·LES, MAUSOLEUS I ESGLÉSIES: REFLEXIONS ENTORN A LA CRISTIANITZACIÓ	
DEL TERRITORI RURAL A L'ANTIGUITAT TARDANA	211
Esglésies i vil·les: la documentació arqueològica.....	219
Conclusions.....	224
DEL MONUMENT TARDOANTIC A L'ESGLÉSIA MEDIEVAL.	
ALGUNES REFLEXIONS	226
Els altars.....	242
Els tenants	249
BIBLIOGRAFIA	253

Agraïments

Volem mostrar el nostre agraïment a les següents persones i institucions sense la col·laboració de les quals no hauria estat possible la realització del present estudi; a la família Esteva-Massaguer, Josep Auladell, Gerard Bussot, Xavier Colomer-Ribot, Josep Escortell, Mercè Ferré, Josep Gaitx, Josep Marull i M.Àngels Suquet. Així mateix al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, especialment a l'Aurora Martín i a Josep Maria Llorens; als companys del Museu d'Empúries; a l'Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols; a l'Arxiu Municipal de Santa Cristina d'Aro; al Museu d'Història de Sant Feliu de Guixols; i als nostres companys i col·laboradors, Jordi Sagrera i David Vivó.

PRÒLEG

L'edició del llibre, l'any 2007, La Plana Basarda. Història i arqueologia d'un jaciment maleït, fruit de la col·laboració entre la Universitat de Girona i l'Ajuntament de Santa Cristina d'Aro, fou la culminació d'un ambiciós projecte per recuperar i donar a conèixer el patrimoni cultural de què disposa el municipi.

Ara, amb la publicació d'aquesta nova obra, descobrim les importants troballes en un indret, proper i enigmàtic alhora, que fou tants anys oblidat: l'església paleocristiana, situada al nucli del poble, a pocs metres de l'actual parròquia.

Es tracta d'un edifici originàriament romà, que va esdevenir centre de culte i, en època medieval, es va constituir en església, seguint, així, la típica evolució dels monuments d'aquest tipus arreu de Catalunya.

El jaciment es va descobrir als anys seixanta del segle passat i, després d'excavar-se parcialment, va quedar oblidat durant dècades.

L'abril de 2007, però, un equip arqueològic de la Universitat de Girona va excavar-ne l'entorn, en concret el cementiri adjacent que ja se sabia que existia, obtenint com a resultat unes de les troballes més importants, des del punt de vista del patrimoni històric, en el municipi.

La recuperació de la memòria dels nostres avantpassats no s'aturarà, conscients de la importància cultural dels diferents jaciments i monuments que hi ha a Santa Cristina. El maig de 2008, el projecte de recuperació del patrimoni ha continuat amb l'excavació de l'entorn de l'església de Bell-lloc.

Ricard Herrero i Suñer
Alcalde de Santa Cristina d'Aro

PRESENTACIÓ

El conveni signat entre l'Ajuntament de Santa Cristina d'Aro i l'àrea d'arqueologia de la Universitat de Girona té el propòsit, entre altres objectius, de recuperar, estudiar i fer conèixer el patrimoni arqueològic de la vila. Des d'aquesta perspectiva semblava el més assenyat començar els treballs explorant científicament l'Església Vella, un interessant jaciment de propietat municipal, excavat amb una certa intensitat durant els anys seixanta del segle XX i que havia esdevingut un lloc comú historiogràfic del que se'n parlava sovint, amb interpretacions diverses i moltes vegades enfrontades.

Una nova excavació exhaustiva havia de permetre observar novament els detalls, confrontar dades i, si era possible, aconseguir-ne de noves i realitzar una topografia fiable i acurada.

El treball de camp es va fer amb èxit la primavera de 2007 i ara presentem els resultats globals que han comportat una anàlisi crítica de l'antiga documentació i una confrontació de les dades obtingudes amb altres de similars procedents d'altres llocs. Les característiques d'aquest jaciment i la seva evolució fins que s'abandonà en traslladar-se el temple de la comunitat a un nou edifici bastit uns 300 m més enllà, allò que fou en cada moment i l'estudi de la seva recuperació són objecte d'un estudi molt complet que constitueix l'espina dorsal i la raó de ser d'aquesta publicació. Tanmateix, hem pensat que podia ser útil, per valorar convenientment aquest jaciment i per entendre'l millor, per constatar que formà part d'un món on succeïren fets similars, per fer-nos una idea més acurada del que fou, en aquestes terres, l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana, que al costat de l'estudi detallat de l'Església Vella de Santa Cristina presentéssim altres jaciments del territori immediat amb característiques similars. En tots els casos es tracta de monuments construïts sobre estructures més antigues que sovint els condicionaren i, majoritàriament, en edificis que van acabar esdevenint esglésies. Una part d'aquests edificis han estat publicats, alguns altres són inèdits o parcialment desconeguts. En tots els casos aportarem dades noves i la voluntat de fer ocupar el jaciment de l'Església Vella de Santa Cristina el lloc que li pertoca dins d'un món que canviava i transformava, en funció de les seves necessitats, allò que tenia a l'abast. Una valoració més general d'aquest procés i uns conclusions clouen aquest volum.

Part I

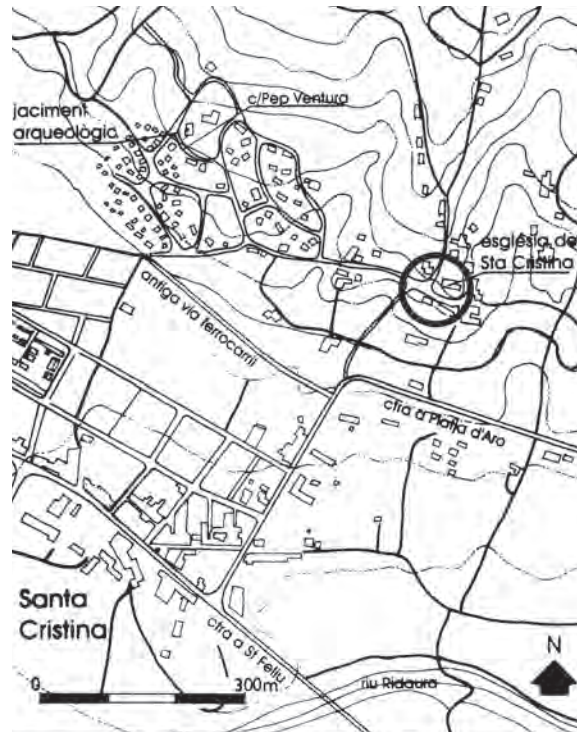
L'ESGLÉSIA VELLA
DE SANTA CRISTINA

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

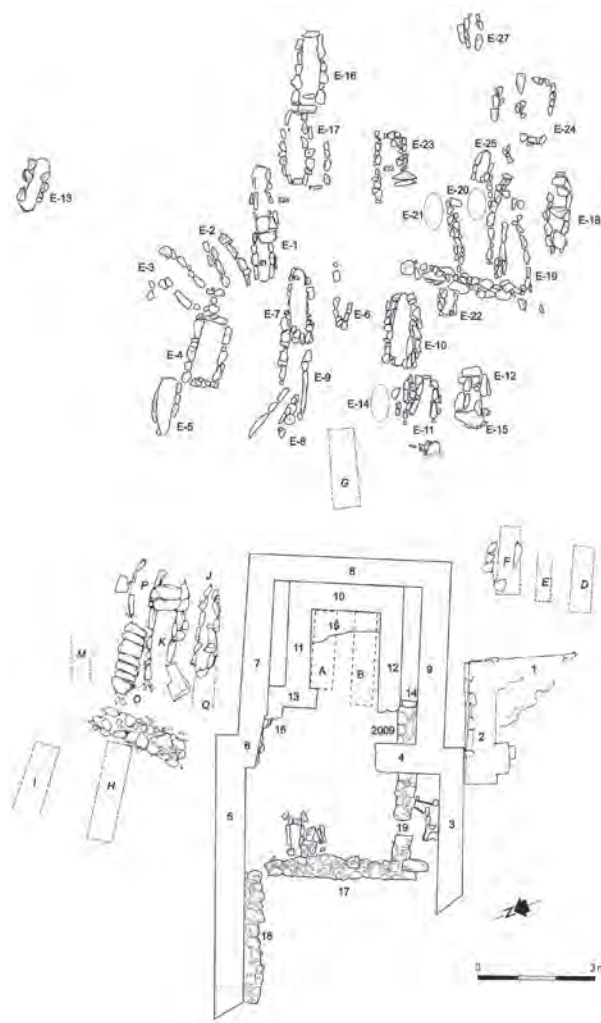
Josep Maria Nolla i Lluís Palahí

Les restes de l'Església Vella de Santa Cristina d'Aro van ser descobertes l'any 1962 durant l'obertura d'un nou camí fruit de la llavors incipient urbanització del sector. La posterior excavació realitzada va permetre apreciar com aquella construcció va malmetre tot l'extrem occidental de l'edifici i solament es va poder excavar i conservar l'espai corresponent, aproximadament, al terç oriental. Tot i això Lluís Esteva, un dels arqueòlegs que més intensament va treballar al jaciment en el moment de la seva descoberta i en anys posteriors, esmenta en una tardana publicació dels seus treballs (ESTEVA, 1993: 65) la troballa de dos murs en angle a la banda contrària del camí, que per la seva ubicació i orientació podrien correspondre a l'extrem oest de l'església. Aquests murs, avui dia perduts o tornats a colgar, ja que se situen dins el jardí d'una casa actualment habitada ens proporcionarien la longitud total de l'edificació.

Les excavacions dels anys seixanta, que són analitzades extensament i intensivament en un altra apartat del present estudi, van permetre recuperar un edifici de culte cristià que, com també veurem en el moment d'analitzar la seva evolució, té els seus orígens en un mausoleu, és a dir, en un monument funerari d'una certa notorietat, per acabar esdevenint la primera església parroquial de la vila de Santa Cristina. L'excavació de les restes, dirigida per personalitats tant importants per la història



Planta de situació



Planta general (2007)

- 1 Aquesta alçada és, en part, falsa, ja que és fruit de les obres de restauració realitzades als anys seixanta i, originalment, en diversos trams era molt menor.

de l'arqueologia gironina com Lluís Esteva, Pere de Palol i Miquel Oliva, es van estendre de manera molt intermitent al llarg de tres anys i van posar al descobert una bona part de les estructures que formaven part de l'edifici de culte i de la necròpolis que l'envoltava així com restes d'una estructura anterior o contemporània a la primera fase de l'edifici, situats immediatament a migdia del mausoleu i de difícil interpretació, molt afectats també per l'obertura del camí suara esmentat.

La part conservada conforma una aula de planta rectangular, de 12'8/12'9 m. de longitud est-oest i 5'5'1m. d'amplada nord-sud, amb uns murs de 0'72m. de gruix en l'extrem occidental (M-4) i 0'78m. a l'angle nord-est (M-5 i 6), a la qual s'adossa, per llevant, una capçalera lleument trapezoïdal amb l'eix central de simetria un xic inclinat cap al sud-est. El gruix dels tres murs que la defineixen (M-7, 8 i 9) fan d'amplada 0'76 m, 0'74 m i 0'75 m, respectivament. L'espai interior té una amplada de 3'9 m i una llargària, al costat nord, de 3'8 m i al costat de migdia de 3'9 m.

Aquestes parets, d'una alçada conservada màxima d'uns 0'8 m¹ eren fetes amb blocs força uniformes, no gaire grans i triats, de granit del país, units, els uns i els altres, amb morter de calç blanc conformant filades



Vista general de l'edifici des de ponent abans de la intervenció de 2007

bastant rectes. La contemporaneïtat de l'obra sembla, a primer cop d'ull, indiscutible en alguns sectors i es recolza en una idèntica fàbrica, en la imbricació clara en la part inferior de les parets entre els murs de la capçalera trapezoïdal (M-7) i de l'aula rectangular (M-6) i en el dibuix de la planta que en resulta, amb una llarga tradició i abundants paral·lels en aquest mateix territori. Tot i això i com veurem, aquesta visió és, en gran part, fruit dels treballs de restauració realitzats a l'edifici que si bé l'han preservat, també n'han emmascarat en bona part l'aspecte original.

Dins de la capçalera trapezoïdal se n'observa una altra d'inscrita de planta rectangular, amb parets imbricades de pedruscall granític bastant ben tallat i de mides semblants, unit amb bon morter de calç i d'un acabat general diferent a l'anterior i d'aparença més bella. Aquests murs (M-10, 11 i 12), tenen un gruix uniforme de 0'56 m.. Aquest espai, que interiorment amidava 1'9 m d'est a oest i 2 m de nord a sud, i s'obria, cap a ponent (porta núm. 19), a una dependència rectangular de 3'5 m per 0'9 m juxtaposada, amb murs de 0'5 m (M-13 i 16) i 0'3 m (M-14), ben visibles i estructuralment ben units amb els de la capçalera rectangular, de la qual es conservava l'angle recte que formaven les parets del costat nord i est. La comunicació entre un espai i l'altre es feia a través d'una obertura, actualment amb una llum d'1'6 m, ben marcada a tramuntana per una mena de brancal o pilastra també de 0'5 m de gruix i que sobresurt 0'2 m que no té la seva correspondència a l'altre costat. Val a dir -i aquest serà un argument recurrent al llarg d'aquesta descripció- que la majoria d'estructures excavades als anys seixanta van ser consolidades i mostren, ara mateix, un aspecte diferent del que tenien en el moment de la seva descoberta. Com veurem, en el moment d'interpretar els diferents moments constructius de l'edifici això pot provocar certes confusions. Així, en les fotografies del moment de la descoberta i de les primeres excavacions, es pot apreciar que aquest brancal es conservava a una cota que el situaria per sota del nivell de circulació i, per tant, potser només era un basament per a una pilastra o damunt del qual recolzar l'autèntic brancal de la porta. Per altra banda, al costat contrari, on no es conserva cap estructura bessona, el mur apareix trencat. Durant la restauració aquest es va restituir perfectament recte però aquest trencament, visible en imatges del moment de l'excavació, sembla indicar l'existència d'un segon brancal que acabaria de delimitar l'obertura i que separaria aquest espai de la capçalera de la resta de l'edifici. L'interior d'aquesta estructura era pavimentat amb un sòl d'*opus signinum* de 0,1 m de gruix, que cobria també la cambra del davant (oest) amb el benentès, però, que entre una sala i l'altra hi havia un petit desnivell de 6 cm², un graó que, juntament amb la planta resultant i la presència dels brancals o pilastres, devia definir i jerarquitzar els àmbits amb preeminència, en aquesta ocasió, de la capçalera de llevant.

A dins d'aquest espai i per sota del paviment de *signinum* es localitzaren dues tombes de *tegulae*, de secció triangular, orientades i disposades respectivament, al costat del mur de tramuntana i migdia (sepultures *a* i *b*).

2 Aquests paviments no existeixen actualment i la seva descripció es basa en les dades aportades per Lluís Esteva (ESTEVA, 1993: 58-59 i 67-68)



Detall de la tomba meridional de la capçalera en el moment de la descoberta (1962) (MAC-Girona)

Ambdues tombes es trobaven orientades d'est a oest i eren construïdes amb una base de *tegulae* planeres, damunt les quals se'n disposaren d'altres verticals, a doble vessant i es tancaren pels extrems amb altres fragments de *tegula*. La de tramuntana (a) va ser desmuntada durant els treballs d'excavació realitzats per Lluís Esteva, qui no va trobar més que restes d'un esquelet pràcticament disgregat al seu interior. Les seves dimensions eren de 1'8 m de longitud per 37'5 cm d'amplada i 45 cm d'alçada. En el moment de la seva col·locació la tomba va ser situada a una cota més elevada que la de la banda de migdia i va ser necessari escapçar la part alta de les teules disposades a doble vessant per col·locar el paviment de *signinum*. Aquest fet va fer pensar a un dels seus descobridors (Lluís Esteva) que la tomba havia estat disposada amb posterioritat a la de migdia, tot i que no esmenta indicis de reparacions en el paviment de *signinum*³.

La segona tomba (b) se situava a un nivell inferior i en la intervenció de 2007 es va poder comprovar que tot i haver-se retirat les *tegulae* verticals, s'havien deixat *in situ* algunes de les peces que configuraven la base⁴.

3 Aquesta manca de referència també es pot atribuir, però, a les difícils circumstàncies en què es realitzà l'excavació i, a més, cal tenir present que part del paviment, precisament un tram del situat damunt d'aquesta tomba, havia estat destruït per la màquina excavadora abans de la intervenció arqueològica. (ESTEVA, 1993: 59)

4 Es tracta de part de tres *tegulae* disposades planeres amb les rebaves cap a baix, que ocupaven una longitud de 1'40 m.



Detall de la zona meridional de la capçalera on s'aprecia que el mur que separava la capçalera de l'aula es va trobar trencat (1962) (MAC-Girona)

Damunt del paviment de morter hidràulic i contra les parets de la capçalera (M-10,11 i 12) s'hi adossa un massissat de pedruscall i morter de calç, sòlid, de més amplada a llevant (M-15) que creava un espai central quadrangular. Tant aquest element com el paviment d'*opus signinum* i la primera de les tombes descrites van ser desmuntats durant el procés d'excavació i la interpretació del darrer dels elements descrites no resulta completament clara, tot i que sembla tractar-se d'un massissat de morter destinat a reforçar aquest espai central, potser destinat a suportar elements d'un cert pes, com l'altar de l'església⁵, per exemple.

⁵ Com veurem més endavant, en els darrers moments d'existència de l'edifici es va elevar considerablement el nivell de circulació, fins al punt que res n'ha quedat d'aquesta darrer paviment i, per tant, aquest element se situaria per sota de l'esmentat sòl.



Tomba infantil localitzada al centre de la nau (1962) (Arxiu de Sant Feliu de Guíxols, fons Esteva)

A l'interior de l'aula, aproximadament a 1'7 m de la paret de llevant, es va posar al descobert un mur transversal (M-17), de 0'70 m de gruix amb una porta al centre. Construït amb pedres irregulars lligades amb fang i morter (poc conservat i de mala qualitat) d'aquesta estructura, que pràcticament no presentava fonaments, només se'n conserva la darrera filada. La zona de la porta era pavimentada amb petits rierencs, que devien conformar la preparació de l'autèntic sòl, probablement d'*opus signinum*. En el moment de les darreres excavacions, aquest mur apareixia com un element aïllat, separat de totes les altres estructures de l'entorn, però novament la documentació gràfica dels anys seixanta ens és útil per comprovar com, en realitat, aquest mur formava una unitat amb una segona paret, que orientada d'est a oest es dirigia cap a



Vista actual de les estructures descobertes al sud del temple

ponent (M-18) Aquest segon mur, de característiques similars al suara descrit, no apareix referit en la planimetria i en els articles que Lluís Esteva va realitzar sobre el jaciment però, en canvi, si que és present a les fotografies de l'època i en els plànols realitzats per M. Oliva i Pere de Palol, els altres dos arqueòlegs que van participar en els treballs.



Conjunt de tombes localitzades en l'excavació de 1962. En primer pla del muret de pedra seca (Arxiu de Sant Feliu de Guíxols, fons Esteva)

A tocar el mur transversal que aparentment partia l'aula en dos, les excavacions dels anys seixanta van posar al descobert una tomba infantil, de parets de pedra i coberta amb una llosa de pissarra que conservava al seu interior alguns fragments d'os d'un infant. Els treballs de l'any 2007 van permetre tornar excavar-la. Òbviament ja no conservava ni la coberta ni les restes del difunt, retirades en aquells anys.

Pel que fa a l'estratigrafia de l'interior de l'edifici la zona de l'aula es va trobar farcida per un nivell d'enderroc format per pedres, fragments *d'imbrices* i *tegulae*, carbons i argamassa que van ser interpretats com l'evidència d'un incendi de l'edifici (Esteva, 1993, 61). De tota manera aquest incendi no va suposar el moment final d'existència i ús de l'edifici sinó que en tot cas i, com veurem, caldria emmarcar-lo en el



Detall de les sepultures localitzades el 1962 a llevant de l'absis (Arxiu de Sant Feliu de Guíxols, fons Esteva)

moment final de la segona fase constructiva, ja que posteriorment aquest es va ampliar i la seva pavimentació va ser elevada més de mig metre, cobrint les restes del nivell d'enderroc descrit. De fet aquesta runa es va emprar per constituir el farciment inferior que havia de permetre aquesta elevació del nivell de circulació. Res sabem de les causes que van provocar l'abandonament definitiu de l'església i el seu trasllat a la ubicació actual, atès que no s'ha conservat la pavimentació d'aquest darrer moment d'existència de l'edifici i tampoc, òbviament, els estrats d'abandonament.

A migdia del conjunt que acabem de descriure i tallat pel camí, es van posar al descobert les restes d'una cambra orientada semblantment a l'edifici suara descrit, de planta, aparentment trapezoïdal, amb murs similars en tècnica i materials i amb una banqueta de fonamentació exagerada en la cara nord (M-1 i 2).

Durant l'excavació es va documentar una porta de 0'8 m de llum a la cara septentrional, que va quedar inutilitzada quan, al davant, s'hi va construir el nou edifici (M-3). També hi ha indicis de l'existència de restes d'un paviment a l'interior d'aquesta cambra. Un cop més, la restauració dels murs va ser excessivament agressiva i va suposar la desaparició de la porta existent que, actualment, no s'observa en haver-se restituit l'estructura com un mur corregut.

A l'interior i entorn de l'edifici es localitzaren tot un seguit de tombes, totes elles, excepte les localitzades a l'interior de la capçalera de l'edifici, construïdes en forma de caixa, emmarcades amb pedres i que devien anar cobertes amb lloses, tot i que la majoria havien desaparegut.

Ja hem esmentat molt per sobre els tres enterraments localitzats a l'interior de l'edifici, dos a la capçalera (*a* i *b*) i un tercer al centre de la nau (*c*).

Les altres sepultures localitzades als anys seixanta, se situen a l'exterior del monument, especialment concentrades al voltant de la capçalera. Val a dir que tant els enterraments identificats en aquells primers treballs com les sepultures excavades l'any 2007, apareixien a molt poca profunditat del nivell de circulació actual, dada que no fa altra cosa que mostrar com el nivell de circulació actual se situa a una cota inferior a l'existent en època tardoantiga i altmedieval.

Totes les tombes es trobaven orientades d'oest a est i no hi ha notícies de què es conservessin restes òssies en bon estat, ans al contrari, Lluís Esteva fa referència, una vegada i un altre, al pèssim estat de conservació de les inhumacions.

Immediatament al sud de la capçalera es van localitzar tres enterraments (*d*, *e* i *f*) disposats en bateria. Dels tres, tots en caixa de lloses de pedra clavades verticalment definint unes parets i sense les lloses de coberta poques dades en tenim més enllà de què la *e* es pot atribuir, per dimensions, a un infant.

La tomba *g* va ser localitzada davant mateix de la capçalera, al límit del sector excavat els anys seixanta. Segons les descripcions era de planta rectangular, emmarcada per lloses altes, clavades verticalment, i sense que es conservessin les de la coberta. Potser per la seva situació, al límit de l'excavació, s'ha conservat malament, ja que el forat de la tomba va ser, fins i tot, aprofitat com a abocador de runa i actualment res en resta de la seva estructura.

Els altres enterraments localitzats en aquella ocasió es trobaven al nord de l'edifici. Tots mostren característiques molt similars als fins aquí descrits. Les tombes *k* i *l* presenten unes formes més arrodonides, de

banyera. Solament les tombes *k* i, especialment, la *o* conservaven algunes de les lloses de coberta, plaques de pedra granítica local.

Caldria esmentar un darrer element, ja que entre aquest conjunt de tombes es va posar al descobert un mur més o menys orientat de nord a sud. Esteva el descriu com una paret la majoria de pedres de la qual apareixien soltes, lligades amb fang (ESTEVA,1993: 63) i l'aparença actual, més compacta és deguda a la restauració més que no pas a l'aspecte original. Completament fora de context, no en coneixem la seva cronologia i podria pertànyer a la mateixa època de la necròpolis o, potser millor, ser un element anterior de manera semblant a la cambra parcialment explorada que es troba a migdia de l'edifici (*supra*).

HISTÒRIA DE LA RECERCA ARQUEOLÒGICA

Francesc Aicart Hereu

Preàmbul

L'any 1962 fou cabdal en la recuperació del patrimoni arquitectònic i arqueològic de la vall d'Aro: la continuïtat de la restauració de l'església de Bell-lloc d'Aro, tot i el lamentable final de l'excavació del subsòl per la desídia del mossèn de la parròquia; la gran empenta a la restauració del monestir de Sant Feliu de Guíxols, amb la identificació d'un notablíssim edifici funerari d'època romana a la base del Torre del Fum (NOLLA I GRAU, 2006: 17); la visita del X Congrés Internacional d'Art de l'Alta Edat Mitjana a Sant Feliu de Guíxols el 13 de setembre (ESTEVA, 1962) i la descoberta i posterior inici de l'excavació de les restes de l'església vella (basílica) de Santa Cristina d'Aro, motiu d'aquest treball. En aquest darrer cas, un descobriment que fou una conseqüència directa del *boom* urbanístic que vivia la vall d'Aro que afectava no solament la primera línia de costa sinó també els contraforts de les Gavarres, on s'hi promovien diverses urbanitzacions de xalets aïllats. En aquests esdeveniments i treballs arqueològics, hi trobarem la presència constant dels arqueòlegs Lluís Esteva i Cruañas (1906-1994) i Miquel Oliva i Prat (1922-1974), i, de manera més puntual, la de Pere de Palol i Salellas (1923-2005), Joan Sanz i Roca (1923-1969) i Francesc Riuró i Llapart (1910).

El Ple de l'Ajuntament de Santa Cristina d'Aro, en la sessió del 2 d'abril de 1962, aprovà inicialment diversos projectes parcials d'ordenació i urbanització, previ informe favorable de l'arquitecte municipal. El consistori, que des del 30 de gener de 1950 presidia l'alcalde Josep Roselló Miret, acordà també sotmetre'ls a informació pública "*antes de ser elevados a la superioridad.*"⁶ Entre els projectes aprovats, hi havia la urbanització Serra-Sol, que promovia Narcís Serra Xuclà, que també era regidor de l'Ajuntament de Santa Cristina d'Aro.

El 5 de maig de 1962, una màquina excavadora que obria un carrer de la nova urbanització Serra Sol, a uns 300 m a ponent de l'església parroquial de la vila, posà al descobert una tomba. Lluís Esteva, delegat local a Sant Feliu de Guíxols del *Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas*, se n'assabentà l'en-

6 *Llibre d'actes de l'Ajuntament de Santa Cristina d'Aro*, 1-3-1959 a 4-4-1967, 90. Arxiu Municipal de Santa Cristina d'Aro.

demà: primer, per un company de professió, el mestre de Santa Cristina Ramon Surroca Boada, qui li comunicà que en obrir un camí de la nova urbanització Serra-Sol, una excavadora havia trencat alguna tomba que estava a mig metre de fondària. A la tarda, anà a la Font Picant. Allà hi trobà al seu amic i col·laborador Josep Escortell Cerqueda, qui l'assabentà que en "Mero" n'havia informat el dia abans a Joaquim Gruart. Escortell es referia a Joaquim Gruart Gascons, redactor del setmanari *Àncora* de Sant Feliu de Guíxols. No hi ha dubte que Esteva era un home relacionat i respectat, sinó difícilment hagués pogut conèixer una descoberta d'aquest tipus, un jaciment fins aleshores totalment desconegut, en plena febre urbanística. Ho reconeix també en les seves notes: "Quatre informadors en ben poc temps; la Comissaria Local d'Excavacions té bona col·laboració."⁷

Sortosament, l'endemà de la descoberta era diumenge i Esteva no tenia classe a l'escola. Anà a peu a Santa Cristina. Aleshores encara no disposava del Seat 600, que conduït per la seva esposa, Elena Massaguer Barnier, li seria de gran ajut en la recerca arqueològica en anys posteriors. Veié la sepultura i entengué les informacions que havia rebut dels seus col·laboradors:

"La màquina excavadora havia trencat un paviment i una tomba que hi havia al fons: era feta amb tègules disposades així: tres tègules, quasi senceres, formaven el fons; eren posades una a continuació de les altres dues. El conjunt amidava 1'80 m de llargària. Dues de les tègules tenien signes fets amb els dits quan la pasta encara era tova (...). Les altres tègules eren menys senceres, col·locades a doble vertent, bé que no arribaven a ajuntar-se. L'enterrament era tapat d'una capa horitzontal d'*opus testaceum*; van dir-me que no s'hi havia trobat més que les restes d'un esquelet que recolliren dins d'una capça." (ESGLESIOLA).

El dilluns 7 de maig, Lluís Esteva telegrafia a Miquel Oliva, delegat provincial del *Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas*. Aleshores no tenia telèfon. Així mateix, li envià pel recader un ofici urgent:

San Feliu de Guíxols, 7 mayo 1962

Sr. D.Miguel Oli(v)a

Distinguido amigo:

En Sant(a) Cristina, en una urbanización donde se trabaja con instrumentos mecánicos de gran potencia -excavadoras- el sábado se descubrió una necrópolis romana. Se destruyó una tumba de gran importancia y creo que queda todo el resto de la necrópolis. Urge pues su venida a esta hoy mismo. Venga a buscarme

7 Al llarg del treball, emprarem sovint les notes ordenades cronològicament que féu Lluís Esteva amb el títol *Excavació esglesiola de Santa Cristina* i que no arribà a publicar. Es conserven a l'Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols, fons Lluís Esteva Cruañas. A partir d'ara, *ESGLESIOLA*.



Excavació de la capçalera (1962). En perforar el sòl de *signinum* es van descobrir les tombes de *tegulae* (Arxiu de Sant Feliu de Guíxols, fons Esteva).

*si no es de 12 a 1 y de 5 y media a seis y media. Todo el resto puedo venir. Suyo*⁸

El mateix matí rebé ordres concretes d'Oliva, qui també envià un telegrama a l'Ajuntament de Santa Cristina d'Aro. Probablement es rebé el mateix dia, però es registrà d'entrada un mes i mig més tard:

*“Delegado provincial de excavaciones arqueologicas al alcalde. Notificado hallazgo Necropolis Romana. Obras extracción tierras. Ruegole virtud legislación vigente evite cualquier destrucción paralizano trabajos zona afectada hasta inmediata visita Delegación. Saludale. Delegado Provincial.”*⁹

A la tarda, Lluís Esteva agafà un taxi i anà a parlar amb Narcís Serra, qui el rebé cordialment. A partir d'aquest moment, s'iniciaren els tràmits que portaren a una investigació arqueològica prou intensa: quatre

⁸ Ofici de Lluís Esteva a Miquel Oliva del 7 de maig de 1962. Fons família Esteva-Massaguer.

⁹ Telegrama de Miquel Oliva Prat a l'alcalde de Santa Cristina d'Aro. Arxiu Municipal de Santa Cristina d'Aro, correspondència de 1962, RE 350 de 25 de juny.

campanyes entre els anys 1962 i 1966, dirigides principalment per Lluís Esteva, Miquel Oliva i Pere de Palol, però que comptaren amb la inestimable col·laboració en diversos moments de Francesc Riuró, Joan Sanz, Mercè Ferré, Dolors Codina Pujol i Josep Marull Guich.



Descobriment de la tomba meridional (1962) (Arxiu de Sant Feliu de Guíxols, fons Esteva).

La campanya de 1962

El 8 de maig, Miquel Oliva i Joan Sanz arribaren a Santa Cristina abans de les 8 del matí. Veieren el jaciment i s'entrevistaren amb Narcís Serra, qui els donà facilitats. Juntament amb Lluís Esteva, acordaren que el dissabte següent, dia festiu per al mestre guixolenc, anés a excavar-hi, amb els manobres que facilitava l'empresa promotora i el suport econòmic de la Diputació de Girona. El mateix dia, Esteva fotografià l'enterrament i comprovà que faltava una de les tègules senceres amb dibuix que formava part del sepulcre. Afortunadament, un alumne del mestre Ramon Surroca sabia qui se l'havia endut i es pogué recuperar¹⁰.

La intervenció acordada el 8 de maig, s'ajornà per culpa de la pluja. Però la premsa ja estava al corrent de la descoberta. No oblidem que Joaquim Gruart, redactor del setmanari *Àncora*, fou un dels primers en rebre la informació. Lluís Esteva, arran d'aquesta circumstància, féu un comunicat amb les primeres dades que havia copsat del jaciment:

*“Comprendo el interés que la prensa tiene para informar con prontitud a sus lectores, pero el caso es que no pude ver más que una sepultura ya destrozada en su mayor parte. No obstante, y sólo a título informativo provisional, voy a manifestar la opinión que me ha producido el primer examen de la nueva estación arqueológica. La tumba descubierta estaba formada por tégulas romanas enteras que cubrían el fondo horizontal y otras de fragmentadas colocadas a doble vertiente, si bien no llegaban a juntarse. El conjunto aparecía cubierto por una capa horizontal de **opus testaceum** (fragmentos pequeños de tejas y ladrillos unidos con mortero). La sepultura quedaba bien defendida con un macizo a base de piedras de regular tamaño y mortero. Me dijeron que no había aparecido cerámica, lo que hace difícil conocer la cronología. No obstante, dos de las tégulas del fondo horizontal, tienen signos practicados con los dedos cuando la pasta estaba blanda aún. Los signos constan de seis conjuntos de rayas que se cruzan; dibujo frecuente en las tégulas halladas en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona, cuyo excavador, Mn. Serra Vilaró, asegura que representan el crismón tan conocido en las representaciones cristianas. En su consecuencia, nada tendría de extraño que nos halláramos ante una interesante, aunque pequeña, necrópolis romano-cristiana de los últimos tiempos del imperio.”*¹¹

10 ESGLESIOLA. Segons el diari d'excavacions del monestir de Sant Feliu de Guíxols dels anys 1960 a 1963, conservat al Museu d'Història de la Ciutat de Sant Feliu de Guíxols, la visita fou el 9 de maig. A partir d'ara, *Diari d'excavacions Monestir 1960-1963*.

11 *Àncora*, 732, Sant Feliu de Guíxols, 10-5-1962.

El primer cop d'ull del mestre Esteva anava prou ben encaminat, sens dubte afavorit per la notable experiència que havia adquirit com a arqueòleg de camp un cop finalitzada la Guerra Civil, de la mà de l'eminent prehistoriador Lluís Pericot Garcia (1899-1978) (AICART, NOLLA I VIVO, 2007:42-49). No s'havien trobat murs, per tant tot apuntava cap a una necròpolis inèdita. La notícia del descobriment i les primeres dades facilitades per Esteva es publicaren ràpidament a la premsa gironina i fins i tot al *Midi Libre*¹².

Oliva, Esteva i Sanz excavaren el jaciment, de manera intermitent i amb dificultats econòmiques entre el 19 de maig i el 10 de juliol de 1962, data en què Oliva, Esteva i Mercè Ferré van completar la planta de la basílica (ESTEVA,1993:60). Una prova de l'escassetat de mitjans amb què es realitzaven les intervencions arqueològiques en aquells moments, especialment les no programades, n'és aquest fragment d'una carta enviada per Lluís Esteva a Miquel Oliva el 26 de juny de 1962, durant la primera campanya d'excavació:

“Suposo vindrà aviat per anar a Santa Cristina. Vaig oblidar-me de comprar la cinta mètrica de 10 metres de què vàrem parlar ¿ Podria portar-me-la quan vingui? Li abonaré el seu import, com és natural. Estic sense paper ni sobres.”¹³

El dissabte 19 de maig, quinze dies després del descobriment, s'inicià l'excavació. A tres quarts menys cinc de set del matí, Lluís Esteva sortí amb el Carrilet de Sant Feliu cap a Santa Cristina on, a les set, l'esperaven set obrers disposats a treballar fins a la una del migdia. A la tarda, només en disposà de dos, però l'acompanyaren Miquel Oliva, Francesc Riuró i Joan Sanz. També hi foren presents les autoritats cristinenques¹⁴.

Els dies 20 i 21 de maig, l'excavació continuà. La dirigí Miquel Oliva, acompanyat per Mercè Ferré, la seva ajudant, Dolors Codina, estudiant d'Història i d'un obrer. Esteva s'hi incorporà a dos quarts de sis de la tarda, un cop finalitzada la seva jornada laboral. Miquel Oliva excavà també el 23 de maig de 1962, data en què prengué les anotacions següents:

“Santa Cristina . Urbanización Serra-Sol.23-V-62. Manso Nadal. Propietario Narciso Serra. Necrópolis. Esteva estuvo el día 19. Planta muros nivel pavimento “opus testaceum”. Exterior ábside, junto a muro restos de 2 enterramientos en tierra, con migajas de craneo (bóveda) cabeza al oeste, el de más al sur protegido con loseta pizarra de 0'40 x 0'27. Los huesos totalmente triturados no puede aprovecharse nada. Restos de otros enterramientos hacia el S y SE y en el camino que

12 *Los Sitios*, Girona, 15-5-1962, 8 i *Midi Libre*, 21-5-1962.

13 Carta de Lluís Esteva a Miquel Oliva del 26 de juny de 1962. Fons família Esteva-Massaguer.

14 *Àncora*, 734, Sant Feliu de Guíxols, 24-5-1962 i ESGLESIOLA.

va hacia abajo Can Paretas o Can Roch."¹⁵

La nota d'Oliva va acompanyada d'una planta de la capçalera i d'uns alçats de les restes descobertes que dibuixà Mercè Ferré en la jornada del 10 de juliol, com veurem. Així mateix, confeccionà unes làmines amb dibuixos de fragments de ceràmica, que estan encapçalades per l'anotació següent: "*Sta. Cristina de Aro-Basílica-extremo del crucero? Epístola en el angulo interior sobre pavimento.- 6-V-1962.*"



Tegulae aprofitades com a cobriment de les sepultures (1962) (Arxiu de Sant Feliu de Guíxols, fons Esteva).

Paral·lelament, Esteva comunicà a la premsa els resultats obtinguts en l'excavació realitzada el 19 de maig:

"Hallamos dos nuevas sepulturas intactas. Una era de tipo parecido a la descubierta: tégulas horizontales por fondo, tégulas enteras colocadas a doble vertiente cubriendo el esqueleto y tégulas fragmentadas tapando la cabecera y el pie; fragmentos menores tapaban los intersticios que quedaban entre las tégulas. En junto, medía 1'80 m. de largo por 0'45 de ancho.

El otro enterramiento será de un niño. Estaba formado por piedras verticales tapadas por una losa de pizarra de unos 70 centímetros de longitud.

Los sepulcros de esta época no van acompañados de piezas cerámicas ni de objeto alguno, salvo raras excepciones. Esto justifica que solamente hallamos pocos y aún pequeños fragmentos de cerámica.

Los hallazgos realizados aseguran la existencia de un núcleo romano-cristiano que, como dijimos hace quince días, provisionalmente situamos hacia fines del Imperio Romano.

¹⁵ Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, fons Miquel Oliva Prat.

Como quiera que durante esta primera prospección aparecieron restos de muros que pueden ser de gran interés, don Miguel Oliva decidió proseguir las excavaciones.

Queremos hacer resaltar las facilidades que nos ha dado el propietario de los terrenos, señor Serra, a quienes quedamos muy agradecidos."¹⁶

El fet que Oliva i Esteva no coincidissin en l'excavació, comportarà una notable descoordinació entre ambdós arqueòlegs, que serà el punt de partida d'un conflicte, com veurem més endavant. Esteva, en la mesura que li permetien les seves obligacions laborals durant el curs escolar, continuava l'excavació de manera intermitent. En són una mostra, una carta on li comentava que l'endemà no aniria a Santa Cristina¹⁷ o un esborrany manuscrit de Lluís Esteva de finals de maig, adreçat possiblement a Joan Sanz, on li deia que no sabia res "de l'amic Oliva, per tant, ignoro com està l'excavació de Sta. Cristina. ¿Hi ha anat la Mercè? Com va quedar després de l'estada del Sr. Oliva el dimecres passat? S'hi ha de tornar?"¹⁸

Certament, Esteva es trobava desorientat perquè no havia excavat mai un jaciment amb aquestes característiques. Així, en una altra carta adreçada a Miquel Oliva pocs dies més tard, li recordava qüestions relacionades amb la campanya del monestir de Sant Feliu però també li demanava que "*cuando venga, le agradecería igualmente que me trajera un libro dónde pueda documentarme sobre basílicas. Veo que la que Serra Vilaró publica de la necrópolis de Tarragona esta orientada como la de Santa Cristina (..) Medite si debemos publicar el hallazgo en colaboración, como le decía en mi última.*"¹⁹ Sens dubte, havien parlat de fer una publicació conjunta que no es dugué a terme.

El 13 de juny arribà el permís oficial de Madrid on s'especificava que el director de l'excavació havia de comunicar les dates d'inici i finalització dels treballs, que s'havia de presentar una memòria sintètica al cap de dos mesos, el lliurament de la memòria científica al cap d'un any i que tot el material arqueològic s'havia de dipositar en el Museu Arqueològic Provincial, "*sin perjuicio del ulterior destino que pueda disponerse*".²⁰

El 14 de juny, Esteva comprovà si hi havia restes del paviment no solament a la capçalera sinó també a part de l'aula i li quedà clar que es trobava davant d'una basílica (ESTEVA,1993:60; ESGLESIOLA). La

16 *Àncora*, 734, Sant Feliu de Guíxols, 24-5-1962.

17 Carta de Lluís Esteva a Miquel Oliva del 26 de maig de 1962. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona. Correspondència de Miquel Oliva Prat.

18 Nota manuscrita de Lluís Esteva. Fons família Esteva-Massaguer.

19 Carta de Lluís Esteva a Miquel Oliva del 6 de juny de 1962. Fons família Esteva-Massaguer.

20 Resolució del 13 de juny del *Director General de Bellas Artes*. Arxiu Municipal de Santa Cristina d'Aro, correspondència de 1962, RE 341 de 21 de juny, amb registre de sortida de Madrid del 16 de juny.

troballa de murs ho evidenciava. Segurament, Oliva no hi fou present i l'actuació d'Esteva aquest dia degué ser el motiu d'un conflicte greu entre ambdós a principis de juliol. Abans, però, Esteva publicà la darrera nota de premsa de la primera campanya:

“Los sepulcros hallados tienen ahora una importancia muy relativa, pues han empezado a aparecer muros que hacen suponer la existencia de una antiquísima basílica.

*Considerando que los restos hallados van adquiriendo ya un gran valor, el Delegado provincial de Excavaciones ha solicitado de la Dirección General de Bellas Artes la autorización necesaria para proseguir las excavaciones. Nada más podemos añadir por el momento si no es que el hallazgo puede ser de extraordinario valor arqueológico y que, posiblemente, junto con la parte antigua de la iglesia de Santa Cristina de Aro constituirá uno de los conjuntos mas interesantes de estas comarcas.”*²¹



Excavació del sector de la capçalera (1962) (Arxiu de Sant Feliu de Guíxols, fons Esteva).

Algunes consideracions sobre el projecte urbanístic

Paral·lelament al treball de camp, Lluís Esteva també feia gestions per a preservar el jaciment de les obres de la urbanització, segons expressava en un ofici al delegat provincial del *Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas*, és a dir, a Miquel Oliva, el 26 de juny de 1962:

²¹ *Àncora*, 738, Sant Feliu de Guíxols, 21-6-1962.

“Acuso recibo de su atento oficio sobre excavaciones a efectuar en la basílica paleocristiana de Santa Cristina de Aro.

*Hablé con el Sr. Alcalde y dijo que no se tocaría nada. Pero urge explorar el terreno que debe ser adquirido a fin de que el Sr. Serra pueda modificar los planos de su urbanización.”*²²

Indubtablement, la recerca arqueològica anava lligada al desenvolupament del projecte urbanístic. Tot i que les obres d'urbanització havien començat només amb una aprovació inicial del projecte, l'ajuntament cristinenc tenia problemes per finançar les despeses que comportaven les infraestructures de subministrament d'aigua i sanejament de les urbanitzacions de Bell-lloc i Serra-Sol. No ens ha d'estranyar: les demandes de serveis de les urbanitzacions aïllades superaven, amb escreix, les possibilitats econòmiques d'un ajuntament petit. Encara avui és un problema arreu del país. En el Ple del 4 de juny, s'aprovà un pressupost extraordinari per poder afrontar aquestes obres però no fou fins al Ple del 6 d'agost de 1962 que s'aprovà definitivament el Pla parcial de Serra-Sol:

“ (...) han sido presentados nuevamente los proyectos de urbanización Bell-lloch y Serra-Sol. Considerando que los mismos han estado expuestos al público, por información pública, durante el tiempo reglamentario.

*Considerando que la Delegación Provincial de Urbanismo ha pronunciado informe favorable, el Ayuntamiento acuerda por unanimidad su aprobación si bien queda [?] sujeto al Plan General de Ordenación.”*²³

Una darrera notícia urbanística, informa que la *Comisión Provincial de Urbanismo* no tractà i aprovà el Pla Parcial de la urbanització Serra-Sol fins a la reunió de l'octubre de 1962²⁴, gairebé mig any més tard de que les obres haguessin començat i després que la mateixa Comissió ja hagués emès un informe favorable almenys dos mesos abans. L'Ajuntament de Santa Cristina trameté l'expedient definitiu a la delegació provincial d'Urbanisme el 5 de novembre²⁵. Desconeixem si el planejament urbanístic tingué en compte les recomanacions d'Esteva i, més tard, les de Pere de Palol, com veurem. Però l'any següent encara sorgí algun problema amb la delimitació dels terrenys que s'havien d'excavar. Malgrat tot, intuïm que sempre imperà una bona entesa amb el propietari i els contractistes.

22 Ofici de Lluís Esteva a Miquel Oliva del 26 de juny de 1962. Fons família Esteva-Massaguer.

23 *Llibre d'actes de l'Ajuntament de Santa Cristina d'Aro*, 1-3-1959 a 4-4-1967, 91-95. Arxiu Municipal de Santa Cristina d'Aro.

24 *Los Sitios*, Girona, 10-10-1962, 8.

25 RS 382 del 5 de novembre de 1962. *Llibre de Registre de l'Ajuntament de Santa Cristina d'Aro*. Arxiu Municipal de Santa Cristina d'Aro.



L'edifici a mig excavar (1962) (Arxiu de Sant Feliu de Guíxols, fons Esteva).

El final de la campanya de 1962

És evident que la paperassa oficial anava deslligada dels treballs de camp. La cloenda de la primera campanya es produí el 10 de juliol de 1962. Miquel Oliva redactà a mà un breu diari dels treballs realitzats aquella jornada:

10 julio 1962. Seguimos la exc. de los pies de la basilica y hallamos que gran parte de las piedras que existen son caidas y se hallan sobre un pavimento. Debajo las piedras y entre las tierras se encuentran trozos de ímbrex, lo que demuestra la superposición de lo caido que levantamos y suprimimos. Han sido

revisados trozos de tegula e imbrex sin hallar en ellos estampilla ni marca alguna. Se excava la zona de los pies, zona Norte y luego se sigue en la zona Sur. En ella se ha suprimido lo que estaba caído sobre el pavimento formado por varias piedras y entre ellas argamasa que las había saltado. Procedían de muros tumbados. Debajo de ellas sigue el pavimento bien hasta cerca el muro Sur donde en un fallo que presenta el suelo o pavimento es donde se encontraron los frags. de un vaso gris oscuro que está en el Museo de Gerona. También se excava suprimiéndose las piedras caídas que rellenaban el brazo del crucero de la Epistola Sur, apareciendo por bajo de aquéllas piedras también saltadas la continuación del pavimento en opus testaceum. Encima de este pavimento se halló entre el estrato de tierras comprendidas entre las piedras tumbadas del muro y el pavim. del suelo un fragmento de hoja de cuchillo de sílex; un posible trocito de vaso de pasta de vidrio? y entre las del lado (...) capa de tierras, trozos de carbón vegetal ¿Podrían referirse a un incendio de la basílica? Observemos también que restos de carbón vegetal y cenizas se hallaron en los demás ámbitos de la basílica.

Excavando el extremo S.O. aparecen restos de muros no visibles hasta hoy, tales como la continuación hacia poniente del muro S. que limita la nave de la basílica. Aparecen restos de otro muro todavía no bien identificado, pero si claro, más al S. de la nave pero próxima a ella. En este muro se aprecia un ángulo recto en su extremo E.

En el día de hoy se completa la planta y se levantan los cortes longitudinal I-J y los transversales A-B y C-D. Quedarán por hacer los E-F y G-H hacia la mitad inferior y ya en los pies de la basílica.”²⁶

Els resultats d'aquesta campanya els publicà Esteva en la seva síntesi (ESTEVA,1993:58-62). Assenyalarem, com a dada interessant, que en les notes d'Esteva també apareix l'interrogant sobre un possible incendi a l'església.

A les estretors econòmiques que patia l'arqueologia, s'hi afegia la poca disponibilitat de mà d'obra. No oblidem que la Costa Brava estava en la plenitud del *boom* turístic. A més a més, en el final de la primera campanya, les relacions entre Miquel Oliva i Lluís Esteva van passar per moments d'indubtable tensió. Esteva anà a excavar el 10 de juliol i Oliva li comentà que Joan Sanz tenia mal caràcter²⁷. Segons el diari d'Esteva, Oliva havia acusat Sanz davant dels treballadors d'haver falsificat la Torre del Fum del monestir de Sant Feliu canviant l'*opus spicatum* original per unes filades de carreus. Sanz li havia presentat la dimissió. Paral·lelament, Lluís Esteva li explicava a Joan Sanz el seu malestar amb Oliva per l'excavació de Santa Cristina. Reproduïm íntegrament la carta, on Esteva també valora la feina de l'aparellador Joan Sanz i Roca, un personatge a reivindicar en la història de l'arqueologia i del patrimoni cultural de les

26 Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols, fons Lluís Esteva Cruañas. Còpia mecanografiada. Original manuscrit al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona.

27 *Diari d'Excavacions Monestir 1960-63*, 30 de juny a 10 de juliol.

comarques de Girona, mort prematurament l'any 1969, aviat farà quaranta anys:

Sant Feliu de Guíxols, 4 de juliol de 1962

Sr. Joan Sanz

Girona

Bon amic:

He rebut la vostra còpia, que molt vos agraeixo. Me servirà de molt per saber com feu els informes. Si us dediquessiu a escriure, ferieu grans coses perquè la redacció és molt bona. Consti que parlo en sèrio.

Us passa a vós el que me passà a mi ara fa precisament un any. ¿Recordeu la conversa que vàrem tenir en la última reunió de Delegats i el 18 de juliol, quan se van entregar les cases? Oliva és violent per instint; ens diu les coses com si les digués a un qualsevol que n'hi hagués fet alguna. No veu que nosaltres som els amateurs de l'arqueologia, els que l'aguantem perquè si pleguéssim ells quedarien a res.

Ahir vaig anar a veure la torre. Havien desmuntat part del pis, al costat de l'entrada lateral de l'església. L'aparellat es veu bé: no hi ha opus spicatum. Per tant, haver-n'hi posat hauria estat una fantasia. Potser podrien haver variat un xic el tipus d'aparellat però no n'ha pas de fer tanta cosa com va fer Oliva. A Santa Cristina també va dir que jo havia trencat el paviment d'una basílica. Això que ho hagués dit a vós i a mí, conforme. La gent, però, no n'havia de fer res. Jo vaig haver de defensar-me: Ell havia vist l'opus testaceum que cubria la sepultura i va donar-me ordre de què en cerqués més; jo vaig complir. Y és que, amic Sanz, "costa molt poc de dir que és femella quan se li ha vist el cul", diu l'adagi. Aquestes coses, entre nosaltres estan bé. Caldria tenir més comte amb la llengua moltes vegades.

En fi, espero que tot s'arreglarà i que amb la vinguda del Sr. Ferrant precisarem el que cal fer. Hem de tenir molta paciència però confio que, en bé, de tots, seguirem igualment junts les obres que junts hem començat.

¿Quan us decidireu a venir a casa? Recordeu que tinc lliure totes les tardes.

Vostre afm. amic ²⁸

28 Carta de Lluís Esteva a Joan Sanz del 4 de juliol de 1962. Fons família Esteva-Massaguer.

Una reflexió sobre l'arqueologia del franquisme: professionals versus amateurs

Més enllà de les diferències de criteri en l'excavació de Santa Cristina -segurament degudes a les comprovacions del paviment que féu Esteva el 14 de juny- o en les de Sant Feliu, aquesta carta és la plasmació de la dicotomia entre professionals i aficionats, característica de l'arqueologia del règim franquista, dicotomia que s'amplià arran de la reforma de l'arqueologia espanyola de finals de 1955 i principis de 1956, que atorgà el control de la política arqueològica de l'Estat als professors i catedràtics universitaris, truncant la línia marcada des de la finalització de la Guerra Civil pel prehistoriador i etnòleg falangista Julio Martínez Santa-Olalla (1905-1972), qui havia estructurat una xarxa piramidal al cim de la qual hi havia el *Comisario General*, ell mateix, del qual depenien els comissaris provincials i locals d'excavacions (DIAZ ANDREU I RAMÍREZ, 2001: 330; DIAZ ANDREU, 2002: 94; GRACIA, FULLOLA I VILANOVA, 2002: 277, nota 760; AICART, NOLLA I VIVO, 2007: 41). Martínez Santa-Olalla organitzà una estructura amb la clara intenció que incidís en el territori, la qual cosa implicava el desplegament d'una àmplia xarxa de col.laboradors, majoritàriament afeccionats i estudiosos locals.

El 31 de gener de 1955, set catedràtics de Prehistòria i Arqueologia, entre ells Lluís Pericot, mestre de Lluís Esteva i Miquel Oliva, demanaren al Ministre d'Educació Nacional, Joaquín Ruiz-Giménez, la reforma de la *Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas*, reforma que es dugué a terme per mitjà del Decret de 2 de desembre de 1955, del *Ministerio de Educación Nacional*, pel qual es transformava en *Servicio Nacional la Comisaría General de Excavaciones*²⁹. Aquesta reestructuració atorgà un paper preponderant en la presa de decisions en l'àmbit estatal als catedràtics i professors d'universitat, en el cas català, a Lluís Pericot que esdevindrà delegat de zona de Catalunya i Balears. Però en el terreny local poca cosa va canviar atès que els delegats locals - nom que a partir d'aquell moment prendrien els antics comissaris - seguirien ocupant majoritàriament els seus càrrecs, sovint de manera honorífica, amb les mateixes estretors econòmiques que abans i sense un projecte global i unitari per a l'arqueologia catalana³⁰. En el cas de la vall d'Aro, la *Junta Nacional de Excavaciones Arqueológicas*, en la sessió del 2 d'abril de 1957, proposà a Lluís Esteva en ferm en el càrrec de l'antiga comissaria local de Sant Feliu de Guíxols, llavors com a delegat local (AICART,2003:12).

Malgrat tot, tenint en compte les circumstàncies del moment, fou l'intent més efectiu per dotar l'arqueologia espanyola d'una organització menys burocràtica i que promogués una política científica (RIPOLL,1979-1980:516). Hi havia l'expectativa, però, que la nova fornada d'universitaris substituïria la

29 DIAZ ANDREU I RAMÍREZ, 2001: 340.342. El Decret fou publicat al BOE del 2 de gener de 1956.

30 MARC-7, 1986, 67



Pere de Palol i Mercè Ferré a l'excavació (1963) (Arxiu de Sant Feliu de Guíxols, fons Esteva).

tasca dels aficionats locals però la realitat fou ben diferent, atès que prevalgué la pròpia promoció universitària davant del treball de camp (CASAS I CEBRIÀ, 2003:223-225) que seguiren realitzant majoritàriament els estudiosos locals, amb el seu esforç personal, amb el contacte directe amb el territori, sacrificant les seves hores de lleure, en un context marcat per una certa pèrdua de valor de la seva feina en els àmbits acadèmics. Josep Barberà Farràs ho visqué en primera persona i reflexionava amb la perspectiva dels anys que “els *dilettanti*, estudiosos, erudits i finalment aficionats, hem estat una espècie que ha evolucionat segons la seva funció en l’arqueologia, començant per ser base a la naixença, suport i col·laboradors quan s’anava cap a la maduresa, un suport vergonyant però imprescindible en el llarg període de frustració i finalment, vulgars comparses, arma entre bàndols que es disputaven una herència intel·lectual que avui només és un record.” (BARBERÀ, 2003:108).



Detall de l'excavació des de la nau (1962) (MAC-Girona)

L'arqueologia espanyola dels anys seixanta del segle XX, tot i les reformes legals, seguia mancada de recursos. L'única manera de controlar el territori –i Miquel Oliva ho sabia prou bé– era la col·laboració dels aficionats locals: Pere Caner i Estrany (1922-1982) a Calonge, Lluís Esteva a Sant Feliu i la vall d'Aro o Josep M. Corominas a Banyoles, entre d'altres (NOLLA,2003:144). Era una simbiosi necessària. Una prova clara és el fet que a Lluís Esteva li arribaven informacions sobre troballes accidentals gràcies al coneixement del territori i de la seva gent, com en el cas de Santa Cristina o. més clarament encara a Platja d'Aro, on comptava amb la col·laboració inestimable de l'agutzil Secundí Reyner (NOLLA (editor),2002:40). I sense Esteva, Oliva no se'n podia assabentar. I Esteva també entenia que només podia excavar i fer recerca sota el paraigües legal que li atorgava Miquel Oliva des de la delegació provincial i, en darrera instància, Lluís Pericot, instal·lat a la càtedra universitària de Barcelona i en el cim de la cúpula que dirigia l'arqueologia de Catalunya i Balears.

Una altra carta de Lluís Esteva del 25 de juliol està en la mateixa línia argumental del que manifestava a Joan Sanz. En aquest cas, escriví a Joan Maluquer de Motes i Nicolau (1915-1988), aleshores ja catedràtic d'Arqueologia, Epigrafia i

Numismàtica de la Universitat de Barcelona. Maluquer s'implicà notablement en la gestió de l'arqueologia catalana i tingué en els seus inicis alguns conflictes amb aficionats locals (CASAS I CEBRIÀ, 2003:223). Esteva havia rebut l'avançament de les ponències del *II Symposium de Prehistoria Peninsular* que amb el títol *Problemas de prehistoria y arqueologia catalana* havia de tenir lloc a Barcelona del 8 a l'11 d'octubre de 1962 i reflexionava sobre les opinions d'alguns dels ponents referides a la tasca dels aficionats locals. És un altre exemple magnífic de com veia l'arqueologia de l'època un "amateur" i mostra, novament, la simbiosi necessària que esmentàvem anteriorment:

25 de juliol de 1962

Sr. Joan Maluquer de Motes

Barcelona

Distingit amic:

He rebut el primer Avanç de les Ponències del II Symposium i he llegit àvidament algunes ponències. Aquestes lectures me suggereixen dues consideracions pels que estem apartats de Barcelona. Es evident que els col·laboradors necessitem ajut dels especialistes. Topem amb troballes i nosaltres –molts som solament aficionats- no podem resoldre els problemes que plantegen. Els materials, aleshores, queden arreconats; d'això se'n lamenten alguns dels ponents. L'arreconament no és conseqüència sino una cons (sic) falta de medis o de coneixements per publicar les troballes. Jo mateix estic amb fragments de diferents èpoques trobats arreu de la comarca guixolenc. Voldria publicar-los però necessito aclarar punts. Per això crec:

Primer. Els col·laboradors hauríem de tenir taules de formes dels diferents tipus de ceràmica amb la cronologia corresponent i el detall breu dels escrits on es tracta últimament de cada un dels tipus.

Segón: L'Institut d'Arq. o qui fós hauria de tenir un equip d'homes especialitzats, disposats a orientar-nos en els casos que els consultèssim. Nosaltres podríem enviar troballes i ells ens aclaririen els dubtes i facilitaria la immediata publicació. Amb això lograríem dues coses: que els col·laboradors poguéssim publicar aviat les troballes i, com a conseqüència, que els professionals poguessin utilitzar-los per les seves síntesis.

No cal que em contesti sobre el que li exposo; ho faig per tal que ho tingui en comte si ho considera bé.

Li adjunto les 50 ptes de la inscripció i espero que personalment li podré entregar la meva separata.

Atentament quedo seu afm.s.s. i amic³¹

31 Carta de Lluís Esteva a Joan Maluquer de Motes del 25 de juliol de 1962. Fons família Esteva-Massaguer.

Esteva havia rebut anteriorment dues cartes de Maluquer en referència al Simposi. En una d'elles, Maluquer li explicava com s'estructuraria l'esdeveniment i afirmava: "El que jo em proposo es que al marge de la cosa oficial (El Symposium no es un Congrés ni un "Curso" sinó la reunió de tots els homes de bona voluntat interessats en els problemes arqueològics de Catalunya) ens plantegem tota la problemàtica actual de l'arqueologia catalana i fem per manera de que sigui mes ben coneguda treient partit del tot el que calgui."³²

No sabem encara si la carta d'Esteva obtingué resposta de Maluquer. El tema, però, devia ser d'actualitat en aquell moment. En qualsevol cas, en el Simposi hi participaren un bon nombre d'aficionats locals. A la presentació, Maluquer assenyalava algunes novetats en relació amb el primer simposi celebrat a Pamplona l'any 1959: "*Otro aspecto nuevo, en relación al primer Symposium, que queremos subrayar ha sido su carácter abierto. Allí nos reunimos un número limitado de investigadores universitarios que aceptamos a priori una posición de fe, optimismo y vocación que ahora, templados por tres años de labor callada, han permitido ofrecer la posibilidad de colaborar en las tareas del Instituto a cuantos investigadores o simplemente estudiosos han visto en nuestra actividad el reflejo de aquellos principios. Hemos de reconocer que jamás pudimos sospechar que tal iniciativa llegara a alcanzar la calidad y la cantidad que refleja simplemente el gran número de investigadores que han solicitado su inscripción.*"³³

També Lluís Pericot, en la conferència de cloenda del Simposi, reflexionà sobre el paper de l'Escola d'Arqueologia de Barcelona, altrament coneguda com Escola Catalana d'Arqueologia, nascuda de la mà de Pere Bosch Gimpera (1891-1974), el mestre exiliat des de 1939. Pericot es referia als nous temps per a l'arqueologia de manera optimista, amb la creença que la universitat abanderés la recerca i encapçalés els estudis d'arqueologia, com a l'època daurada del mestre Bosch. Algunes de les reflexions de Lluís Pericot coincideixen, en part, amb el que havia observat Lluís Esteva en l'avançament de les ponències:

"La Escuela es una reunión de gente de buena voluntad (...) nosotros no eliminamos a nadie ni queremos que nadie deje de estar con nosotros, únicamente pedimos amplitud de miras, tolerancia y honestidad científica y administrativa, y nada más. La Prehistoria tiene sus peligros, tiene muchos peligros, incluso el de quererla demasiado o con demasiada pasión; (...) Hay un peligro en el hecho de que es tan bonita la excavación, que las gentes se van a excavar llevados de esta pasión por el hallazgo antiguo, sin pensar en las consecuencias, y sin saber si lo hallado podrá luego conservarse y publicarse debidamente. La naturaleza de los datos de nuestra ciencia hace a veces difíciles las relaciones entre arqueólogos. Existen

32 Carta de Joan Maluquer de Motes a Lluís Esteva del 30 d'abril de 1962. Fons família Esteva-Massaguer.

33 MALUQUER, 1963, XV. Sobre l'Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona i el context en què es desenvolupà el Simposi, vegeu BARBERÀ, 2003,107-108.

arqueólogos demasiado apasionados por lo suyo, que han descubierto materiales riquísimos que nadie conoce, y que estamos seguros que no conocerá nadie hasta que ellos mueran y se descubran o se excaven en sus colecciones, faltando entonces los datos que les darían verdadero valor científico(...). Esta Escuela no es un coto cerrado ni es localista, al contrario. Si salimos fuera de nuestro ámbito es que queremos colaborar con toda España.”(PERICOT,1963: XXVI-XXVII).

La passió per l'arqueologia d'Oliva, Esteva i Sanz, anava més enllà de les polèmiques o discussions d'ampli abast. Superat l'entrebanc del paviment, fruit probablement d'un excés de passió per trobar noves dades sobre el jaciment, la simbiosi entre els arqueòlegs de l'excavació de Santa Cristina continuà. Les relacions d'Oliva amb Esteva i Sanz es normalitzaren ben aviat i seguiren col·laborant estretament en les campanyes del monestir de Sant Feliu, Bell-lloc d'Aro o Pla de Palol, entre d'altres jaciments. El 4 d'agost, Lluís Esteva escrivia a Pere Caner i li comentava que estava de vacances “i que, per tant, un no té material temps de res. Això vol dir que estem treballant bé en qüestions d'arqueologia”. Més endavant li esmentava la Torre del Fum, Santa Cristina, Bell-lloc i els dòlmens de Fitor com a exemples de treballs en curs.³⁴ El 23 d'agost, Oliva li comunicava a Esteva que Gratiano Nieto, director general de Belles Arts, li havia escrit dient-li que li enviaria 10.000 pessetes per a l'excavació de Santa Cristina i que ho haurien de liquidar d'una vegada el setembre³⁵. El 14 d'aquell mes, Nieto realitzà una visita oficial a Sant Feliu, on pogué veure la Porta Ferrada i la Torre del Fum (ESTEVA,1962). Probablement, Esteva també aprofità per parlar de la subvenció per a Santa Cristina. Tot semblava a punt per continuar l'excavació.

Nadal de 1962. Una campanya no reeixida

Segons les notes de Lluís Esteva, el 3 de novembre Oliva li comunicà mitjançant un ofici que havia rebut la subvenció de la *Dirección General de Bellas Artes* per continuar l'excavació de Santa Cristina. No hi consta la comunicació anterior d'Oliva. Probablement, la consignació era la que ja havia avançat per carta el director general a Oliva a finals d'agost. Segons l'ofici, el treball es faria en col·laboració entre ambdues delegacions, provincial i local. La notícia, fou comunicada per Oliva a l'alcalde de Santa Cristina d'Aro³⁶ i també al propietari del terreny. En l'ofici, s'assenyalava la immediatesa de la represa dels treballs. Així mateix, la premsa provincial publicava la notícia que la *Dirección General de Bellas Artes del Ministerio de Educación Nacional* havia concedit una subvenció a la *Delegación Provincial de Excavaciones Arqueológicas* per a continuar els treballs d'excavació, que anirien a càrrec de l'esmentada

34 Carta de Lluís Esteva a Pere Caner del 4 d'agost de 1962. Fons família Esteva-Massaguer.

35 Carta de Miquel Oliva a Lluís Esteva del 23 d'agost de 1962. Fons família Esteva-Massaguer.

36 Ofici 873 de 3 de novembre. Arxiu Municipal de Santa Cristina d'Aro, correspondència de 1963, RE 5 de 8-1-1963.

delegació provincial amb la col·laboració de la delegació de Sant Feliu de Guíxols. La crònica parlava “*de las próximas excavaciones que serán llevadas a cabo oportunamente.*”³⁷ Pocs dies abans, Miquel Oliva havia escrit al pintor Martí Vivés, de Perpinyà i li parlà de Santa Cristina: “En el seu día vaig rébrer un diari de Vtè. que portava la notícia del descobriment a Sta. Cristina d’Aro d’una basílica que ara precisament he rebut els diners per excavar. la tot seguit, amb la col·laboració del Delegat Local de St. Felíu, amic Esteva”.³⁸ Oliva es referia a la notícia publicada el maig a *Midi Libre* i a la subvenció abans esmentada. El paràgraf següent d’aquesta carta aclareix dos dels motius –n’hi hagueren més, com hem comprovat– pels quals la intervenció s’endarrerí. Ens referim a la salut de Miquel Oliva i a les excavacions d’Ullastret:

“Jó he passat un any molt dolent havent estat dues vegades malalt i darrerament hospitalitzat a Florència quand anava camí de Roma per assistir a un Congrés. Ara gràcies a Dèu já estic bé i a punt de començar de nou la campanya a Ullastret a on penso trobar-me el vinent mes de Desembre i a on com sempre el tinc invitat.”

Creiem que ni Oliva ni Esteva van perdre l’interès per continuar l’excavació però ambdós tenien altres prioritats arqueològiques, com Ullastret i el monestir de Sant Feliu de Guíxols. Paral·lelament, l’estiu de 1962, Pere de Palol, un dels màxims especialistes internacionals en arqueologia paleocristiana, conegué el jaciment de la mà de Lluís Esteva. Palol, aleshores catedràtic de Prehistòria i Arqueologia a la Universitat de Valladolid, (SOLER,2006:10-11) aprofità les vacances a la segona residència de Platja d’Aro per a fer diferents visites a jaciments arqueològics: Ullastret, Torre del Fum i Santa Cristina:

“Aquest istiu vaig anar a Ullastret amb el President i el Governador, i vaig seguir amb molta insistència els treballs de Sant Feliu, on suposo que ja saps várem identificar un edifici de pla central. També, amb l’amic Esteva, vaig veure el temple que surt a Santa Cristina, i que crec que té un gran interès, i voldria que no el deixéssis de la teva mà. Pel que vaig veure, forma part d’un gran conjunt que s’extent als peus de la construcció descoberta, mentre per la part de la capçalera no hi ha res més, després dels absis del temple. Crec que sería fàcil desviar el camí i ferlo passar precisament darrera la capçalera del temple i deixar lliure el reste per poderho excavar. Em farà molta il·lusió, quan vingui per Nadal, anarho a veure plegats, estant tant aprop de la Platja!”³⁹

37 *Los Sitios*, 15-11-1962, 2.

38 Carta de Miquel Oliva a Martí Vivés del 9 de novembre de 1962. Museu d’Arqueologia de Catalunya-Girona, correspondència de Miquel Oliva Prat.

39 Carta de Pere de Palol a Miquel Oliva del 11 d’octubre de 1962. Museu d’Arqueologia de Catalunya-Girona, correspondència de Miquel Oliva Prat.

A partir d'aquest moment, Pere de Palol esdevindrà una peça clau en la continuïtat de l'excavació. També estava en un moment de plenitud investigadora, com Oliva i Esteva. Li comentava a Miquel Oliva en la mateixa carta: “Com sempre segueixo enfeinatíssim. Estic, ara, revisant la traducció alemanya del meu llibre sobre “Arqueologia paleocristiana hispànica” amb el que he tingut el Premi Martorell, i que ara m'editen a Maguncia. A més, estic treballant en dues altres coses i no tinc un mo(m)ent per a mi. En fin, què hi farem, és una cadena a la que no és possible desfer-se.”

Tot i les nombroses ocupacions dels tres arqueòlegs, la continuïtat de l'excavació durant les vacances de Nadal de 1962 semblava garantida, fins i tot en l'aspecte econòmic. En les cartes de Lluís Esteva d'aquest moment s'hi aprecia un enorme entusiasme. El 14 de novembre, escrivia a Miquel Oliva i li demanava que per Nadal li portés els fragments de ceràmica que havia recollit a Platja d'Aro, Santa Cristina i Bell-lloc amb la finalitat d'estudiar-los (AICART,2003:91). El 7 de desembre, escrivia a l'historiador Joan Ainaud de Lasarte (1919-1995) i li comentava que per Nadal excavarien l'interior i l'entorn de la Torre del Fum i la basílica de Santa Cristina⁴⁰. El mateix li comentà a l'arquitecte Alejandro Ferrant (1897-1976), amb qui treballava en la restauració del Monestir de Sant Feliu⁴¹. El 10 de desembre, Esteva rebé una carta del Dr. Palol, a qui havia anat informant de les gestions. Palol, il·lusionat segons Esteva, li comunicà que durant les vacances de Nadal prendria part a les excavacions que havien de començar a la basílica de Santa Cristina i a la Torre del Fum (ESGLESIOLA). El 14, Esteva escrivia al seu bon amic Joan Torrent i Fàbregas (1901-1996), gran estudiós de l'obra de Verdaguer i apassionat per la història de Sant Feliu, i li comentava que per Nadal excavaria a la Torre del Fum, on pensava trobar les restes del *martyrium* de Sant Feliu, i a la basílica de Santa Cristina d'Aro⁴². Torrent, entusiasmada, li responia quatre dies més tard: “Ara t'has introduït amb petja ferma al paleocristià guixolenc, fins avui totalment inèdit i embolcallat d'ombres de misteri. Pel que dius, no trigarem gaire a saber quelcom de positiu respecte el *martyrium* de Sant Feliu i la basílica de Santa Cristina. Estic impacient per a saber bones noves.”⁴³

Per la seva banda, Miquel Oliva també acabava els preparatius de la campanya. El 23 de desembre escrivia a Lluís Pericot i l'informava que el 27 aniria a Sant Feliu amb Pere de Palol i que faria seguir “lo de Sta. Cristina d'Aro”⁴⁴.

40 Carta de Lluís Esteva a Joan Ainaud de Lasarte del 7 de desembre de 1962. Fons família Esteva-Massaguer.

41 Carta de Lluís Esteva a Alejandro Ferrant del 11 de desembre de 1962. Fons família Esteva-Massaguer.

42 Carta de Lluís Esteva a Joan Torrent del 14 de desembre de 1962. Fons família Esteva-Massaguer.

43 Carta de Joan Torrent a Lluís Esteva del 18 de desembre de 1962. Fons família Esteva-Massaguer.

44 Carta de Miquel Oliva a Lluís Pericot del 23 de desembre de 1962. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, correspondència de Miquel Oliva Prat.



El darrer dels treballadors que col·laborà en l'excavació (1963) (Arxiu de Sant Feliu de Guíxols, fons Esteva).

Finalment, només s'excavà a l'interior de la Torre del Fum entre el 31 de desembre de 1962 i el 5 de gener de 1963 (NOLLA I GRAU,2006:17). La intervenció a Santa Cristina s'hagué de suspendre per culpa de la neu i l'aigua que impediren el treball a l'aire lliure, segons consta a les notes de treball de Lluís Esteva.

La campanya de 1963

Després de l'ajornament forçat de la campanya de Nadal de 1962 i amb les excavacions al monestir de Sant Feliu en plena efervescència, Esteva insistia en continuar l'excavació de Santa Cristina. Així ho reflexen les seves notes de treball. A finals de gener, demanava a Oliva la represa de l'excavació. Oliva, però, decidí ajornar els treballs per culpa, una altra vegada, del mal temps. L'opinió d'Esteva la corrobora també una carta enviada des de Valladolid per Pere de Palol a Miquel Oliva el 26 de febrer, en resposta a una carta prèvia d'Oliva del 2 del mateix mes. Palol es referia a l'ajornament dels treballs a l'entorn de la Torre del Fum pel mal temps i li contestava que “pel que em dius de Santa Cristina d'Aro, si creus precis que jo escrigui al Alcalde, ja saps que ho faré amb molt de gust, però convindria que em donéssis el seu nom, doncs no em recordo com es diu. De totes maneres, suposo que l'Esteva ja ho haurá resolt bé, donc sé que hi tenia bona amistat.”⁴⁵ Un exemple més de la simbiosi professionals-amateurs que hem esmentat en el capítol anterior: la proximitat del delegat local d'excavacions amb les autoritats municipals esdevenia la clau per tirar endavant les investigacions, el mateix que succeïa al monestir de Sant Feliu.

Oliva devia informar a Palol dels problemes que havien sorgit degut a l'avanç de les obres de la urbanització perquè el 18 de març rebé una carta de Lluís Esteva, qui l'informà que els arquitectes de la urbanització li havien demanat que delimitessin amb concreció el terreny de la basílica perquè havien de fer la carretera i desitjaven que la part preservada quedés urbanitzada “car, del contrari, desdiria del conjunt.”(ESGLESIOLA). Esteva trobava raonables les propostes dels arquitectes. Era lògic, amb el terreny ben delimitat podrien continuar la recerca amb molta més comoditat, aprofitant els períodes de vacances i sense dependre de la urgència d'excavar al ritme de les obres de la urbanització.

L'any 1965, com veurem, l'espai delimitat encara fou objecte de polèmica. No oblidem que era un període de fort creixement del turisme i de l'ocupació residencial de la segona línia de costa, com ho mostra un article periodístic sobre el municipi on es destacaven les belleses naturals i patrimonials “*de un enclave turístico que avanza hacia el progreso*” i també s'esmentava la consolidació urbanística de la zona on s'ubiquen les restes arqueològiques: “*En el segundo núcleo, ya adentrados en el camino hacia Castillo de Aro, aparecen diversas edificaciones: escuelas, campo de deportes, chalets y la Iglesia Parroquial, todo situado en una zona atractiva. Santa Cristina ha resuelto sus principales servicios de abastecimiento de agua potable y alcantarillado, estando muy avanzadas las obras para completar esto último, con un soberbio colector, situado al lado mismo del puente del Ridaura y cuyas obras son de la más avanzada técnica*

⁴⁵ Carta de Pere de Palol a Miquel Oliva del 26 de febrer de 1963. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, correspondència de Miquel Oliva Prat. A més a més, el fill de l'alcalde era alumne de Lluís Esteva (AICART,2003: 72).

(...).⁴⁶ Per tant, s'anaven resolent els greus problemes d'infraestructures del municipi documentades l'any 1962 i les construccions residencials seguien avançant. Així doncs, no ens ha d'estranyar la urgència dels promotors en acabar la urbanització Serra-Sol.

El 18 d'agost, Esteva li comunicà a Oliva que amb el Dr. Palol i la seva esposa feien tornos per excavar al monestir de Sant Feliu però no li esmentava res de Santa Cristina (ESGLESIOLA).

Finalment, després de més d'un any de no excavar-hi, entre el 26 i el 30 d'agost de 1963 es dugué a terme una nova campanya. Fou dirigida per Pere de Palol -aprofitant l'avinentesa que encara estava de vacances a Platja d'Aro- i Lluís Esteva, amb la col·laboració de Mercè Ferré. Ocasionalment, hi participaren Miquel Oliva, Joan Sanz i Francesc Riuró. El constructor que feia els xalets, Sr. Ramos, proporcionà quatre treballadors durant tres dies, després d'una àrdua negociació. Els darrers dos dies, només va proporcionar un sol obrer.

L'objectiu de la campanya era delimitar el jaciment. Per això, els arqueòlegs obriren tres sondejors a l'entorn de l'edifici descobert l'any anterior. Paradoxalment, d'aquesta campanya tan curta hi ha tres diaris d'excavació, –els d'Oliva, Palol i Esteva–, que ens permeten resseguir amb força detall els treballs i els plantejaments dels arqueòlegs. Amb posterioritat a l'excavació, el 4 de setembre, Esteva, Palol i el delineant de Sant Feliu de Guíxols, Josep Marull, realitzaren la planta del conjunt a partir de l'esborrany de Pere de Palol (ESGLESIOLA; ESTEVA,1993:65, fig.9). Cal destacar que Pere de Palol realitzà, per primera vegada, una hipòtesi sobre les diferents fases del jaciment. N'identificà quatre, que podrien correspondre a dos moments cronològics, i les assenyalà en la seva planta. Seguidament, reproduïm els diaris d'excavació d'aquella campanya.

46 David, "Santa Cristina de Aro también tiene playas", *Los Sitios*, Suplement, 28-7-1963.

Els diaris d'excavació de 1963

Diari d'excavació de Miquel Oliva⁴⁷

Agosto 26-VIII-63

En el día de hoy, se han reanudado las excavaciones en la basílica (cristiana o visigótica) del terreno propiedad del Sr. Serra, en todo su alrededor se está construyéndose chalets, dirige las obras el Sr. Ramos, el cual nos ha proporcionado cuatro hombres para realizar el trabajo mas que de excavación de delimitación.

De momento se han abierto unas zanjas de 5 x 1,5 de anchura, en total tres: 1ª frente en la cabecera o abside, en la cual han salido dos sepulturas descubiertas, una de ellas muy bien hecha sus paredes con losas verticales y planas, la otra no queda casi nada de losa en las dos restos de esqueleto, frente a ellas otra con sus losas de pizarra en posición horizontal, que de momento no se ha excavado. Sólo dos fragmentos de vidrio color verdoso y algún fragto. de cerámica sin forma alguna componen los hallazgos de esta 1ª.

2ª zanja frente un brazo crucero lado Evangelio, tiene la misma longitud aproximadamente que la primera, a l'05 de sondeo empezó a salir una sepultura con sus losas de pizarra toda ella muy bien conservada (no se ha vaciado aun) casi al lado aparece un muro roto pero que sigue y se mete por ambos lados de dicha zanja, limitando las sepulturas a todo alrededor lado Evangelio.

3ª zanja, El muro que hablamos anteriormente sale en esta, y enlaza con otro perpendicular en donde pegado a este hay otra sepultura con restos de huesos, y otra al lado que una vez excavado todo podrá apreciarse más estos enterramientos, escasea el materia, trozos teja plana, cerámica rosada sin forma y la tierra primera es de un color marrón claro de un espesor variable según el nivel del campo 50 o 60 cms. Saliendo otra mas oscura y muy blanda que es la que cubre las muros y sepulturas.

Para quedar completamente seguros que no hay mas tumbas después del muro de delimitación mencionado se han hecho tres catas frente a las zanjas no ha salido nada excepto alguna piedra, fragto, cerámica.

Sta Cristina de Aro 27-VIII-63

Se han ensanchado las zanjas 2ª y 3ª, debido a los montones de tierra y piedras que las cubren aun no se puede apreciar bien el muro y tumbas que pueden haber, sigue el mismo color de tierra dos trozos de borde anfora y otra pieza son los primeros fragts. que dan alguna forma.

⁴⁷ Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona. Còpia a l'Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols, fons Lluís Esteva Cruañas. Hem incorporat les correccions ortogràfiques a mà que hi ha en l'original mecanografiat.

28-VIII-63

Han quedado completamente vistas las piedras que componen el muro y las sepulturas, ha escaseado el material sobresale un clavo hierro y un fragt.silex cuchillo color blanco. Hoy han trabajado dos hombres por lo que el trabajo ha disminuido el rumbo rápido y optimista del primer día. A la tarde se ha quitado la runa que había frente el brazo o crucero lado Epístola.

29 y 30 VIII-63

Hemos quedado con un hombre solo, todo va más lento no obstante se ve mejor todo el Lado Epístola y pies el muro de estos que atraviesa el camino, y algunas sepulturas con su pizarra cerca entre crucero y cabecera, continua el escaseo de material, esperamos que la próxima semana pueda quedar descubierto todo su alrededor. Estos trabajos han sido dirigidos por el Dtr.Palol y Sr. Esteba.

Diari d'excavació de Lluís Esteva⁴⁸

26 agosto 1963. Empezamos las excavaciones. El Dr. Palol espera a Mercedes. Habla con el contratista Sr. Ramos. Después de mucho hablar, le cede 4 hombres. Empiezan a hacer cortes 1-2-3.

Por la tarde el Dr. Palol viene a buscarme. Cuando llegamos han hecho los 3 cortes. Verdaderamente han trabajado mucho. Han salido sepulcros en todos los cortes. Para conocer la extensión de la necrópolis hacen los cortes 4 y 5 perpendiculares a los otros.

Mercedes queda en casa Romanyà. 175 pts diarias.

27 agosto.- Siguen profundizando. Yo he hallado un frag. de vaso de vidrio verde con gallones igual a los de la P.F.

Entre los frag. de cerámica descuellan: ibérica a dos "cuites" (dos colores en la pasta); primero cocido a fuego reductor = negro. Luego abrían el horno y rápidamente se oxidaba la parte exterior. Como era cosa rápida, la interior no tenía tiempo de oxidarse.

El Dr. Palol dice que se trata de una necrópolis semejante a la de S. Vicens d'Empúries. En guía Congreso Alta E. Media dice= s. X.

Viene Sanz y Riuró.

48 Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols, fons Lluís Esteva Cruañas.

28 agosto.- Solo han trabajado dos hombres. Hallamos un sílex cerca tumba. El Dr. Palol me explica las diferentes etapas o añadidos de la basílica.

29 agosto(jueves). Dos hombres por la mañana y 1 por la tarde hasta las 3^{1/2} que llueve. Salen muros en dirección al camino, por el lado de la masía. Hay una puerta; parece es la parte más antigua.

30 agosto(viernes). Un solo obrero. Hacemos el plano que no sale bien. Tiro varias fotografías. Mercé marcha. Mañana ya no trabajaremos.

Diari d'excavació de Pere de Palol⁴⁹

Excav. del dia 26 al 30-inclusive- de agosto de 1963

1er dia 4 obreros

2º dia 2 obreros

3 dia 2 obreros

4º dia 1 obrero

5º dia 1 obrero

Aparece un aula rectangular con cabecera también rectangular, rodeada de necropolis.- En el 1er día hemos intentado delimitar el área arqueológica por el Este (detrás del ábside) y por el Norte-lado del Evangelio-, junto a la cabecera y a la nave.

En la zanja detrás del ábside aparece una sepultura limitada por losas graníticas del mismo tipo que en San Vicente de Ampurias y perfectamente orientada en relación al eje E-W del templo; junto a ella, otra sepultura cubierta con lajas de pizarra, que no abrimos.

En la zanja junto a la cabecera pero en el lado de la epístola aparece también enterramientos del mismo tipo, junto a la pared del templo, una tumba cubierta por 3 lajas de pizarra; y al norte de la misma otras con piezas calizas o graníticas.

49 Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols, fons Lluís Esteva Cruañas. Hi ha l'original a mà de Pere de Palol i una còpia a màquina que féu Esteva dins d'un text amb el títol *El temple segons el Dr. Palol*.

En la zanja junto a la nave en el lado de la epístola aparecen 3 sepulturas del tipo de piedra caliza o granítica descritas. En este punto se excava una zona amplia de 5 m para dejar limpia la parte de la necrópolis que deberá respetar la urbanización moderna.

Obtenidos estos datos, se procede a excavar la zona del Sur-lado de la Epístola- que limita con el actual camino y que corre a lo largo de todo el templo. El resultado-desde un punto de vista estructural- es muy interesante, ya que se ponen al descubierto habitaciones quizá anteriores a la gran nave de la 1ª fase del templo.

Junto a la cabecera y a lo largo de la pared de la Epístola del templo hay otro gran muro-señalado con 1 en nuestro croquis- que presenta una puerta en el centro. Puerta que viene a tapar el muro EW del templo-señalado 2- como si no fuera ya necesario este paso en el momento de construir el templo.

A la mitad de la longitud de la cabecera del templo, el muro 1 tiene otro que cierra por el E el supuesto recinto- pero este muro no es perpendicular a la estructura del templo, sino que tiene tendencia a abrir hacia el Este, de forma que no constituye un todo regular. La presencia del camino nos impide seguir la excavación y poner en claro de forma definitiva si se trata de una dependencia anterior al templo- como parece indicar las cimentaciones en el extremo E del mismo y la puerta tapada- o bien se trata de cámaras funerarias adosadas a la manera de S Vicente de Ampurias- en los cortes.

El espacio que queda sin edificar al E de esta cámara y el ábside está ocupado por una serie de enterramientos en pizarra y en lajas de piedra, siempre en estas dos variantes solamente. En esta región se hallan muy pocos restos cerámicos, quizá lo más interesante un trozo de lucente del s III con orlo- mandorla.

La basílica ha sufrido varias modificaciones. En orden a la construcción de sus muros podemos señalar 4 fases, si bien es posible que no correspondan más que a 2 momentos concretos.

1ª fase. Construcción de una aula rectangular perfectamente orientada EW con muros de 75 cm y longitud cerca de los 20 m y anchura de 6,70 m. El plano nos proporciona mayor anchura cerca del ábside que en los pies como es frecuente en las iglesias mozárabes de la región.

2ª fase. A esta aula se añade una cabecera rectangular que mide 5,40 m de anchura y 4,47 de longitud. La anchura del muro, igual a la del aula. Sus muros se observan adosados a la estructura de la nave, pero a pesar de ello debemos pensar se trata de una forma técnica de construir, más que de dos épocas en el monumento.

Esto seria la 1ª estructura completa del templo.

3ª fase (cabecera señalada por 4 en el croquis). Se reduce la anchura y longitud de la cabecera por el interior con un muro rectangular dejando un espacio entre el muro EW de esta reducción y el exterior de la 1ª construcción. Por el lado del Evangelio está adosado de forma irregular al viejo paramento anterior como puede observarse por el croquis adjunto.

El interior de la cámara absidial resultante viene ocupado por 2 sepulturas en tegulae adosadas a las paredes laterales y todo el conjunto pavimentado y cubierto con opus signinum, como en las cámaras sepulcrales ampuritanas. También se pavimentó- en este momento y con la misma técnica- la mayor parte de la nave mayor que se divide-además- por un muro transversal con puerta en el centro, en este mismo momento.

Las paredes de la cabecera-y posiblemente de la gran nave-se estucan con enlucido de cal que se observaperfectamente por encima del pavimento de opus signinum.

4ª fase. Se recubre el pequeño espacio de la cabecera con muros perpendiculares, uno al fondo y 2 laterales pegados a los existentes-por encima del pavimento y cubriendo las tumbas. La existencia del piso de opus signinum, y del enlucido de las paredes, nos demuestra con toda evidencia que se trata de una modificación posterior a la reducción de la cabecera, seguramente para colocar más cómodamente el altar, pero desconocemos con claridad el momento cronológico de esta modificación.

Les campanyes de 1965 i 1966

Després de la campanya de finals d'agost de 1963, curta i prou fructífera, l'interès per acabar l'excavació del jaciment no es va perdre, sobretot per part de Pere de Palol i de Lluís Esteva. El 13 de maig de 1964, Pere de Palol escrivia a Lluís Esteva i li deia: "Crec que podrem començar a pensar en les memòries de les excavacions del Monestir i de Santa Cristina doncs aquest agost es podria pensar en redactar-la si vostè tingué fetes les plantes i alçats de les excavacions. El Director General me n'ha parlat dues o tres vegades i m'agradaria poder-lo complaure." (ESGLESIOLA). El 2 de juliol, amb la proximitat de les vacances d'estiu, Palol tornava a insistir-hi: "Veig que ara, també, podrem dedicar-nos a la Memòria de Sant Feliu i de Santa Cristina d'Aro. Jo vinc disposat a treballar-hi una mica aquest mes d'agost, sempre que no m'agafi la mandra i ho deixi córrer... cosa que no crec, però, probable; ... Estic molt content de veure que ja té els plans de tot." (ESGLESIOLA).

Possiblement, la mandra afectà al saví gironí aquell càlid estiu però no perdé l'interès pel monument de Santa Cristina. L'intent lloable de veure'n la seva evolució cronològica reflexada en el diari del 1963 ho referma. No oblidem que Palol ja era una autoritat en l'estudi del món paleocristià hispànic. I seguí insistint, malgrat que l'estiu de 1964 no tenim documentada cap activitat en el jaciment.

Un any més tard, el juliol de 1965, es produí un intent de continuar l'excavació amb caràcter d'urgència. El 22 de juliol, Lluís Lloveras Esteve, paleta de Llagostera que havia treballat amb Oliva i Esteva en l'excavació i restauració de Bell-lloc d'Aro, un home de confiança de Miquel Oliva, es posà a disposició d'Esteva per continuar l'excavació si el mestre guixolenc dirigia els treballs. Esteva s'hi negà perquè no sabia què s'havia de fer. Acompanyà a Lloveras a Santa Cristina i després es dirigí cap a la casa de la família Palol a Platja d'Aro. Allà l'informaren que Pere de Palol arribaria entre el 8 i el 10 d'agost. Esteva era del parer d'esperar-lo, tot i que el jaciment, ara sí, semblava clarament amenaçat pel desenvolupament de la urbanització: *“Entretanto han construido un chalet a cada lado de la basílica, han echado runa en la misma y han clavado estacas en la misma basílica, espacio que habíamos reservado.”*⁵⁰ Oliva pressionava a Esteva perquè acabés sol l'excavació. Aquesta idea no agradava a Esteva perquè mai havia fet sol una excavació d'aquestes característiques⁵¹. Recordem l'incident de l'estiu de 1962 i el malestar que comportà entre ells. I, sens dubte, Esteva volia que Pere de Palol també dirigís els treballs.

Tot i el perill que corrien les restes, aquell estiu no s'excavà. Probablement, s'aconseguí deturar temporalment l'avanç de la urbanització. Palol estigué a Sant Feliu el 10 d'agost on Esteva tenia problemes amb la restauració de l'antic cenobi benedictí i en el Museu Municipal, amb un clar enfrontament amb Mn. Llambert Font i Gratacós (1896-1980), rector i alhora director de l'Arxiu i del Museu de Sant Feliu de Guíxols, que culminaran amb la dimissió de Lluís Esteva com a conservador del Museu el maig de 1966 (ESTEVA MASSAGUER,1995:13).

El 25 d'agost de 1965, Oliva li comentà a Esteva que haurien d'acabar d'una vegada l'excavació i li recordava l'interès que hi tenia Palol en finalitzar-la. Oliva seguia pressionant a Esteva perquè l'acabés tot sol. El 10 de setembre, li transmetia a Esteva la preocupació que tenia Palol perquè el jaciment es perdés (ESGLESIOLA).

Entre el 17 i el 21 d'octubre, Esteva assistí al *IX Congreso Nacional de Arqueología* a Valladolid (ESTEVA MASSAGUER,1995:13) i degué parlar amb Pere de Palol. No hi ha dubte que els tres arqueòlegs seguien en contacte.

50 *Diari d'excavació de la Porta Ferrada, 1965-1966*. Museu d'Història de la Ciutat de Sant Feliu de Guíxols.

51 *ESGLESIOLA*, nota del 4 de setembre de 1965.

El 13 de desembre, Miquel Oliva comunicava a Lluís Esteva que podria excavar a Santa Cristina amb obrers del contractista Lloveras (ESGLESIOLA). I els dies 27 i 28 de desembre de 1965 es dugué a terme l'excavació. Es descobrí un petit grup d'enterraments a la zona nord, molt a prop d'un xalet, probablement una de les amenaces de l'estiu anterior per a la integritat del jaciment. El primer dia, l'excavació fou dirigida per Lluís Esteva i Miquel Oliva, amb tres obrers. El segon dia, Esteva comptà amb la presència de Pere de Palol al matí i tres obrers, tal i com consta en el diari d'excavació de Lluís Esteva que reproduïm seguidament.⁵²

“Basilica Sta. Cristina d'Aro

27 i 28-XII-65.- 1^{er} día Oliva y yo: 3 hombres de Lloveras. 2^o día yo solo y los 3 hombres; viene por la mañana el Dr. Palol.

j Sep. n° 1.- Sin cubierta; se ve una prolongación de una pared.

k Sep. n° 2.- Dos piezas horizontales este. Oeste: hay dos piezas bien colocadas que sirven para empujar el sepulcro. Sur: las piedras pequeñas están a un nivel inferior y sirven para sostener la pared del sep.

l Sep. 3. Estaba intacto, con todas las cubiertas. Al limpiar los intersticios se notaba que estaba la tumba vacía. Donde debían quedar huecos entre dos losas colocaron piedras; a es una teja; b está a nivel de las paredes: por esto la he dibujado con puntos. Por la tarde hemos quitado la pieza c; la sep. estaba llena de tierra hasta bastante altura pero sin llegar a la cubierta. Con las lluvias debió llenarse.

Quitamos bastante tierra y no encontramos más que restos de huesos; volvimos a taparla sin quitar ninguna otra piedra.

m Sep. 4.- Parecen restos de otra sepultura.

N° 5. Pared que al limpiar las piedras han quedado sueltas, sin mortero. Creo estaban unidas con barro que se quitaban al hurgar con las herramientas.

Sep. 6. Ha de quedar donde está la punta de la flecha y que sea paralela a la que está unida a la pared n° 5.”

52 Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols, fons Lluís Esteva Cruañas.

La consolidació de les restes (1966)

La petita campanya del Nadal de 1965 segurament permeté preservar de manera definitiva el jaciment. El dia d'Any Nou de 1966, Esteva ja havia dibuixat les noves sepultures en els plànols anteriors, havia netejat la ceràmica que s'havia endut a casa seva i li comunicà a Oliva que la resta del material estava a la masia colindant amb el jaciment –referint-se a Can Paretès– i que allà podria recollir-la (ESGLESIOLA). El 8 de febrer, Esteva rebia carta del doctor Palol. El savi gironí li deia que per Setmana Santa li portaria les fotografies de les tombes de Santa Cristina-referint-se a les del Nadal de 1965- i li donava un missatge per a Miquel Oliva: “Cal dir a Oliva que se'n preocupi una mica, sinó tot plegat s'haurà de deixar-ho córrer, i això és molt trist per un monument tant “interessant”. (ESGLESIOLA). Miquel Oliva, amb el poder que li conferia el càrrec de delegat provincial d'Excavacions, podia resoldre-ho.

Les paraules de Pere de Palol foren efectives. El dia 11 de febrer, Esteva es trobà amb Oliva i parlaren de Santa Cristina i Bell-lloc⁵³. Oliva estava molt enfeinat però dirigí la consolidació dels murs de l'església, que efectuà Lluís Lloveras. També es van fer petites comprovacions i es consolidaren les sepultures (ESTEVA,1993:64). El mestre guixolenc, publicà un breu article on feia una succinta descripció del conjunt, assenyalava que la basílica era anterior a la part més antiga de l'església parroquial de Santa Cristina, que ambdues tenien una orientació semblant i anunciava que l'estudi complet “serà publicat al seu degut temps.”(ESTEVA,1966) Així mateix, encoratjava a la vila cristinenca perquè les restes es poguessin presentar de manera digna, conjuntament amb la restauració de la “seva importantíssima església parroquial.”

Després de la publicació d'aquest article encara es degué fer alguna petita actuació de consolidació perquè el 12 de març Lluís Lloveras presentà una factura d'11.000 pessetes, que Esteva no tenia: “Fra. Lloveras. Puja a 11.000 pts i jo solament en tinc 4.000. Les hi torno. Per tant, jo no tinc ja cap diner de Santa Cristina. Diu que l'obra ha quedat molt bé: jo no l'he vist encara.”⁵⁴

53 *Diari d'excavació de la Porta Ferrada, 1965-66.*

54 *Diari d'excavació de la Porta Ferrada, 1965-66.*

Epíleg

La consolidació de les restes permeté conservar els murs, tot i que el ciment emprat per lligar els carreus ha dificultat el reestudi del jaciment. L'any 1968, Miquel Oliva publicà un interessant treball sobre el món paleocristià de la vall d'Aro i féu una àmplia referència a les restes de Santa Cristina, que acompanyà de la publicació de la planta i d'un epígraf de Lluís Esteva. L'arqueòleg gironí proposava una datació del conjunt entre els segles IV i V i hipotetitzava sobre una possible destrucció del temple a causa d'un incendi (OLIVA,1968), a partir dels indicis de cendres i carbó trobades per damunt del paviment en la campanya de 1962.

Miquel Oliva morí l'any 1974 sense veure publicat l'estudi de les excavacions però Lluís Esteva no abandonà la idea que havia avançat en el seu article de 1966. A principis dels noranta, tornà a insistir a Pere de Palol en fer la publicació conjunta. Esteva l'anà preparant, amb les indicacions que li havia donat Palol. Paral·lelament, ens encarregà l'estudi de l'escàs material arqueològic trobat durant les campanyes dels anys seixanta (AICART I NOLLA,1993). Mentrestant, li envià el seu treball a Pere de Palol perquè fes les conclusions amb la intenció de publicar-lo conjuntament a la revista anual de l'Institut d'Estudis del Baix Empordà:

“Em falta només el resum de vostè. Li agrairé que me l'envii tan aviat com sigui possible. Si, donades les seves grans i nombroses activitats, no pot fer-ho, li demano que em permeti publicar les dues parts primeres, i, a continuació, diríem que el resum final aniria al proper volum. Si espero massa, aquest no sortirà quan voldríem i si retiro el que tinc fet, falta text per completar el llibre, la meitat de les galerades del qual ja està tirada i corregida. El seu text m'hauria d'arribar-com a màxim- a les darreries del proper maig. Per a vostè, crec que el plaç és ben acceptable.

Altrament, del meu text pot suprimir, afegir o fer el que més li plagui, però per favor, m'ho comunicui aviat. Dintre d'un dies he d'entregar-lo a la impremta.”⁵⁵

Esteva mai rebé el text de Palol i publicà el seu treball de síntesi al qual ens hem referit al llarg del treball. Morí l'any 1994. Finalment, Pere de Palol publicà la seva hipòtesi, de manera molt breu, en una obra d'ampli abast.⁸⁷ La feina realitzada per Lluís Esteva, Miquel Oliva i Pere de Palol, en unes circumstàncies polítiques, socials i culturals ben diferents a les d'avui, ha estat la base per poder interpretar, amb coneixe-

55 Carta de Lluís Esteva a Pere de Palol del 23 d'abril de 1993. Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols, fons Lluís Esteva Cruaïas.

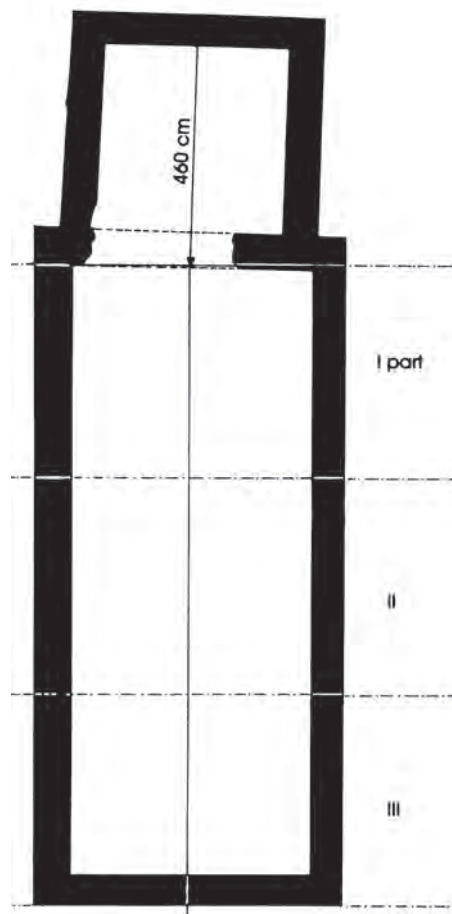
ments més amplis, l'evolució de l'antiga capella i el seu entorn en el decurs de l'antiguitat i l'alta edat mitjana.

TEORIES INTERPRETATIVES SOBRE L'EDIFICI I LA SEVA EVOLUCIÓ

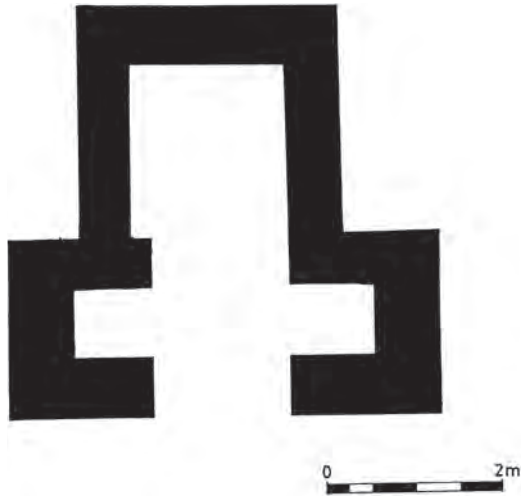
Josep Maria Nolla i Francesc Aicart

Pere de Palol, que participà activament en els treballs d'excavació (*supra*) hi dedicà unes ratlles, en la gran monografia de síntesi sobre l'arqueologia cristiana de l'antiga *Hispania* (PALOL, 1967: 37, nota 22) on es feia una breu descripció del conjunt com el d'un edifici de nau única, rectangular, amb capçalera també rectangular, dins de la qual es van localitzar, sota d'un sòl de *signinum*, unes tombes de *tegulae* i a l'entorn, un petit cementiri. No prenia partit ni proposava una determinada interpretació ni una evolució estructural de les restes. Molts anys després (PALOL, 1999 b: 195), en una altra gran obra de síntesi, considerava l'existència de tres grans moments el més antic dels quals correspondria a l'estructura absidiada circumscribida al subsòl de la qual existien dues tombes de *tegulae*, un segon moment que correspondria a una ampliació de l'absis i una darrera fase que caldria assimilar al temple preromànic de nau única que hauria comportat la darrera ampliació de la capçalera dins de la qual es conservaven les restes més antigues, a redós de la qual s'hauria desenvolupat un cementiri. Tanmateix, dubtava d'aquesta interpretació i no acabava de quedar clar quina era, realment, la seva opinió. El text era acompanyat d'una planta amb les estructures numerades on es podia seguir la proposta interpretativa.

Miquel Oliva, que també intervingué en l'excavació (*supra*), també opinà sobre el descobriment (OLIVA, 1968). En aquell treball es publicava una planta sencera tot fent-ne una anàlisi que en marcava la interpretació del lloc durant uns quants anys: es tractaria d'una basílica paleocristiana del segle IV o V de nau única, amb capçalera lleugerament tra-



Planta de restitució de l'església amb la modulació



Planta interpretativa del monument funerari (segons Aicart, Nolla i Sagrera, 1999)

(BADIA I RAMOS, 1989: 306-307) en considerar impossible parlar de *pastophoriae* proposant per a la capçalera tripartida una datació del segle VI i valorant l'opinió de X. Barral de dos possibles moments constructius subsegüents (*infra*).

L'any 1981, Xavier Barral s'hi referia en un llibre de síntesi dedicat a l'art preromànic català (BARRAL, 1981: 220). Desmuntava, per absurda, la suposada existència d'unes sagristies, assimilava la planta de l'edifici –aula rectangular i capçalera trapezoidal– a la de la majoria d'edificis de culte preromànics d'aquest territori, entorn del qual s'hauria generat el cementiri. L'estructura interna de la capçalera podria correspondre a un moment anterior, de mides més reduïdes, o a un edifici funerari molt més antic. Com a hipòtesi plantejava la possibilitat de considerar aquelles ruïnes com les restes de l'església antiga de Santa Cristina el trasllat de la qual, uns 300 m cap a llevant, potser hauria comportat, també, el de l'advocació del temple.

Eduard Junyent (1983: 164-165) no entrava a analitzar detalls. Es limitava a descriure breument el conjunt que definia com un temple de nau única acoblada a un santuari rectangular i destruïda per un incendi. Allò de més interès que aportava al tema era el lligar aquestes restes amb una vil·la romana que caldria localit-

pezoïdal ajuntar, tripartida i ben orientada, de dimensions reduïdes però malgrat tot amb dues *pastophoriae*, una a cada costat del santuari, *diaconicon* i *prothesis*. L'edifici hauria conservat el sòl *d'opus signinum* a l'àrea de la capçalera, i un incendi hauria significat la destrucció del temple potser com a conseqüència d'un cop de mà agarè.

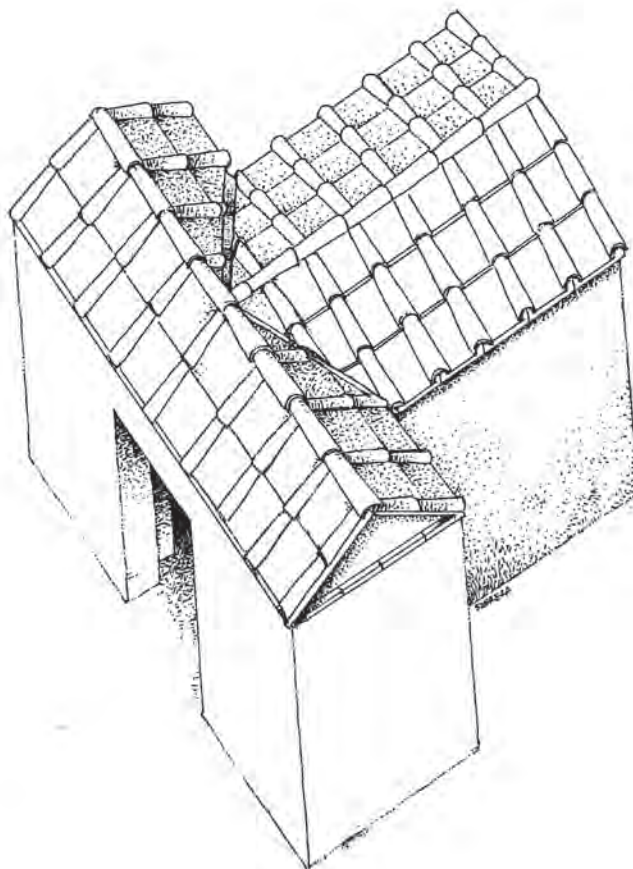
Joan Badia seguí, parcialment, aquestes suposicions assenyalant, però, que les suposades *pastophoriae* no serien altra cosa que el record d'un vell prototip, que l'edifici es podia datar al segle VI tot insistint en el paper cabdal de la planta del monument com a model significatiu en l'evolució d'aquests edificis des de l'origen a l'època preromànica. També recordava l'existència d'altres estructures i d'una necròpoli a l'entorn i apuntava la possibilitat de què es tractes d'una *cella memoriae* o d'una església funerària (BADIA, 1977: 371-372). Més endavant, matisaria aquestes opinions

zar ben a la vora i la proposava com una mostra típica d'aquelles esglésies rurals nascudes a les vil·les i que, sense alterar mai substancialment el model d'estructures, tingueren una difusió tan àmplia.

Nolla i Casas (1984: núm. 200, 143-145) descriuen les restes, plantejaven les diverses teories i consideraven com a més probable l'existència d'un petit temple funerari, possiblement una *cella memoriae* que s'hauria ampliat i reformat fins a configurar, durant l'alta edat mitjana, un temple que hauria funcionat fins que se'n bastí un de nou, uns 300 m més enllà.

Lluís Esteva i Cruañas que, i més que cap, intervingué en el salvament i excavació del lloc, també expressà les seves pròpies opinions (ESTEVA, 1993: 57-72), segons les quals les ruïnes explorades correspondrien a un temple, la basílica del veïnat de Malvet, que hauria passat per un seguit d'etapes constructives, ben evidents a la capçalera, on mai hi hauria hagut *pastophoriae*. A l'entorn, s'hi localitzaria un cementiri altmedieval, mentre que dins de l'edifici s'haurien trobat sepultures més antigues.

Més endavant, conjuntament amb Lluís Pallí, en referir-se a aquestes troballes, esmentava l'existència d'una basílica paleocristiana amb necròpolis antiga dins del temple i més moderna per fora, que seria la de Malvet i el precedent de l'església parroquial actual (ESTEVA I PALLÍ, 1995: 24 i 132).



Interpretació volumètrica del monument funerari (segons Aicart, Nolla i Sagrera, 1999)

Finalment, Aicart, Nolla i Sagrera (1999:13-34), després d'analitzar tota la informació aplegada i de tornar a estudiar les restes conservades, presentaven una nova hipòtesi. L'origen seria un mausoleu tardoantic de planta en T, amb dues tombes privilegiades closes sota un sòl de *signinum*, que hauria de correspondre a uns personatges importants, els amos d'una gran propietat (*Malveto*) o familiars, que, potser pel seu exemple, haurien generat, ben aviat un cementiri on s'haurien anat enterrant els habitants del *fundus*. Més endavant, la gran tomba hauria esdevingut església parroquial però amb la voluntat palesa de preservar, sempre, en el lloc principal, la capçalera, les dues tombes inicials que eren, indubtablement, objecte d'una certa veneració. Més tard, hauria estat substituïda per l'església actual.

L'EXCAVACIÓ DE L'ANY 2007

Lluís Palahí

L'interès en reprendre les intervencions arqueològiques a l'entorn de l'anomenada Església Vella de Santa Cristina va partir de l'Ajuntament de la població. Responia, bàsicament, a la intenció de dinamitzar l'activitat cultural del municipi, a través de la realització de tot un seguit d'actuacions patrimonials dins de les quals s'hi integraria la recuperació d'aquest jaciment històric.

Posats en contacte amb l'Institut del Patrimoni Cultural de la Universitat de Girona, aquest va decidir donar suport activament al projecte, primerament per una voluntat de servei públic a les sol·licituds de la societat que forma part de l'àrea natural d'investigació i actuació de l'esmentat Institut, i, en segon lloc, per l'indubtable interès científic del jaciment en el qual alguns des membres del grup d'arqueologia de la Universitat de Girona ja hi havien treballat activament.

Les excavacions dels anys seixanta van demostrar la importància del jaciment, però la diversitat d'interpretacions plantejades a les diverses publicacions que fan referència a l'edifici (*supra*) feien necessari un nou estudi integral, que no només preveïés l'anàlisi d'allò que s'havia publicat, sinó que plantegés una nova excavació del sector i l'estudi de la documentació de les primeres excavacions per tal de aclarir l'estructura i evolució del conjunt.



Vista general de l'edifici, des de llevant, abans de la intervenció del 2007



Detall del procés d'excavació (2007)



Estat actual de la tomba meridional de la capçalera (2007)

Dels antecedents exposats en els capítols anteriors, es dedueix que ens trobàvem davant un edifici important, ja que pertanyia a un període força desconegut a les nostres contrades (segles IV-X) però de gran importància històrica en tractar-se del moment de desaparició de les velles estructures clàssiques i la seva substitució per noves formes arquitectòniques però també socials, que acabaran configurant la societat medieval.

Ens trobàvem, tanmateix, davant d'un jaciment que plantejava moltes qüestions i notables dificultats. Per una banda, hi havia una manca de dades estratigràfiques fiables que havien obligat a fer aproximacions cronològiques a partir de la tipologia del monument o per les característiques de l'obra. També quedava per aclarir si el jaciment s'estenia més enllà de les restes descobertes, si hi havia evidències fermes d'una vil·la a l'entorn immediat i la delimitació i importància reals de la necròpolis que l'envoltava.

Per totes aquestes raons es va plantejar un projecte d'excavacions en aquest indret, que, com veurem, va respondre alguns d'aquests interro-



Restes del sòl de *signinum* de la nau

gants però no ha pogut solucionar-ne d'altres, com per exemple la seguretat cronològica de les diverses fases constructives del jaciment, sobretot per la manca de materials arqueològics.

Les excavacions es van desenvolupar al llarg del més d'abril del 2007, amb la participació de set estudiants de la Universitat de Girona⁵⁶. Les tasques comprenien dos apartats molt clars: tornar a excavar l'edifici religiós, l'interior del qual apareixia reblert per terra d'aportació moderna, col·locada després de les excavacions dels anys seixanta, i l'excavació en extensió del solar situat a llevant del monument, l'únic sector cap on era possible estendre els treballs ja que per ponent i migdia el jaciment es troba limitat per diversos carrers, precisament aquells que van donar lloc a la descoberta del jaciment i, val a dir-ho, a la seva destrucció parcial, mentre que a tramuntana hi ha una finca privada i edificada. L'objectiu de l'excavació en extensió era essencialment el de comprovar la superfície real de la necròpolis i intentar recuperar restes estructurals relacionades amb l'església o amb la possible vil·la que podria trobar-se en l'origen del jaciment.

56 Aquests estudiants van ser: Anna Costa Solé, Alfons Diaz Diaz, Àlicia Genís Miquel, Carme Herreros Fernández, Jordi Pou Rubio, Cristina Ribot Bayé i David Valldaura Ripoll. A tots ells el nostre agraïment, pel seu treball i interès.



Mur localitzat per sota del paviment de *signinum* (2007)

d'estructures que, tot i ser majoritàriament conegudes des dels anys seixanta, van quedar enterrades després de l'adequació de l'entorn i no resultaven visibles per a la majoria d'autors que han analitzat i estudiat l'edifici. Però, com veurem, l'excavació del 2007 també va permetre posar al descobert noves estructures que ajuden a interpretar-lo i comprendre'l.

La nova excavació de l'església

L'edifici religiós es conserva a la zona occidental de la parcel·la i es troba escapat a l'alçada de la part central de la nau per la construcció d'un carrer, fet que ha provocat que es desconeixi, amb seguretat, la seva longitud total, tot i que Lluís Esteva esmentava en els seus escrits uns murs localitzats uns metres a ponent de l'edifici i que constituïrien, molt versemblantment, el límit occidental. Actualment aquests murs, que se situarien dins d'una finca privada i edificada, enterrats o destruïts, ja no són visibles.

Poc temps després de finalitzada l'excavació de Lluís Esteva i Cruañas el sector excavat es va adequar. Per fer-ho, es van consolidar els murs de l'edifici, tot emprant morter de forma indiscriminada, fet que ha ajudat a la conservació de les restes però que ha emmascarat les relacions estratigràfiques de les diferents estructures. La zona interior de la nau es va omplir en bona part amb terra, fet que va protegir les restes conservades.

La nova excavació d'aquest sector interior va permetre posar al descobert tot un seguit

El primer que calia era netejar l'interior de la basílica, descobrir novament els elements que es trobaven coberts o emmascarats i intentar redefinir la funcionalitat dels diversos espais, especialment analitzant la part inferior dels diversos murs, menys afectats per les restauracions i, per tant, que conservaven millor les relacions estructurals originals. Així la neteja i la nova excavació de l'edifici va permetre tornar a estudiar elements ja coneguts, afinant la seva interpretació i, al mateix temps, afegir un parell de dades noves que van resultar cabdals per interpretar l'estructuració i evolució de l'edifici.

Entre les estructures descobertes cal remarcar les següents:

A la zona de la capçalera es conservava *in situ* una de les dues tombes de *tegulae*, concretament la de la banda de migdia. Estava formada per tres *tegulae* disposades planeres i d'altres de verticals i inclinades conformant una secció triangular. D'aquestes darreres només se'n trobaren fragments de les dues de l'extrem de llevant. De la segona tomba, situada a l'extrem contrari, al nord, es conservava part d'una de les *tegulae* verticals, ja que les altres s'havia desmuntat durant el procés d'excavació dels anys seixanta. La base de la tomba se situava per sota de la cota inferior dels murs de l'entorn, mentre que la cota superior també quedaria per sota de la cota del paviment de la capçalera de l'edifici, del qual es conservava, només en aquest sector, la seva empremta en els murs perimetrals, completament destruït durant les excavacions dels anys seixanta.

A la zona de la nau es va posar al descobert un mur nord-sud (M-17), que només conservava una filada que formaria part dels seus fonaments. Obrat amb pedres lligades amb un morter escàs i terra⁵⁷, finalitzava, a tramuntana, a poca distància de la façana nord de l'església, de forma abrupta. Contràriament, cap a migdia, el mur girava cap a llevant, lligat amb un mur descobert a la present excavació i del que ja en parlarem més endavant (M-18).

En aquest extrem, i per damunt del mur, es conservava una gran pedra que constitueix l'únic element que en resta d'una remodelació del parament original que comportava el seu allargament en direcció sud i que el lligaria amb la façana de migdia de l'església. Aquest bloc podria ser considerat com un element aïllat, que formaria part del farciment del sector si no fos per dues raons. Primera, a les fotografies dels anys seixanta s'aprecia que aquesta pedra no era un element aïllat sinó que realment el mur es perllongava fins a tocar la façana de migdia. El mateix succeïa amb l'extrem contrari, la banda nord, que en el moment de la seva descoberta també s'estenia pràcticament fins al límit nord de l'edifici i que actualment apareix escapçat, afectat potser per les obres de restauració. Un segon argument el trobem en el fet que el sòl de

57 Una tècnica constructiva similar a la de la resta d'estructures més antigues de l'edifici en les quals la fonamentació es troba lligada essencialment amb fang reservant-se el morter per les parts en alçat.



Evidències conservades de l'estructura original (fase I) (2007)

signinum que pavimentava el sector i del qual en parlarem tot seguit, s'hi lliurava, mostrant que es tracta d'un element situat *in situ*.

A la zona central del mur hi havia un espai format per pedres petites, disposades planeres i que ens indiquen el sector on se situava la porta d'accés a l'edifici original. Aquest sòl estava lligat amb terra i no es pot descartar que es tracti, en realitat, de la preparació de l'autèntic paviment.

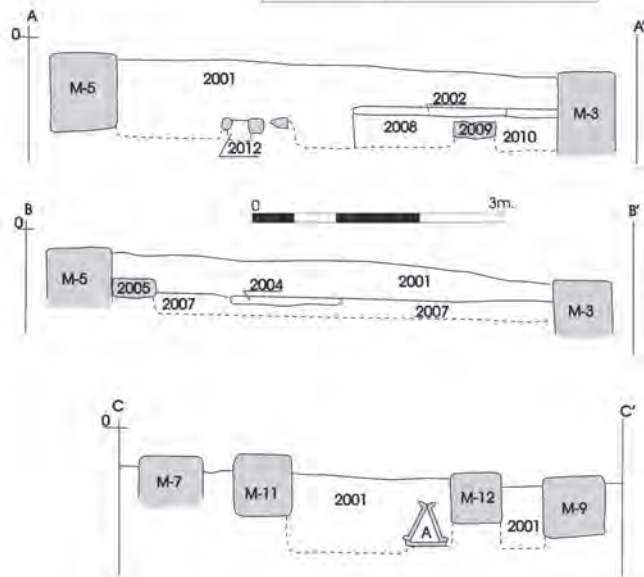
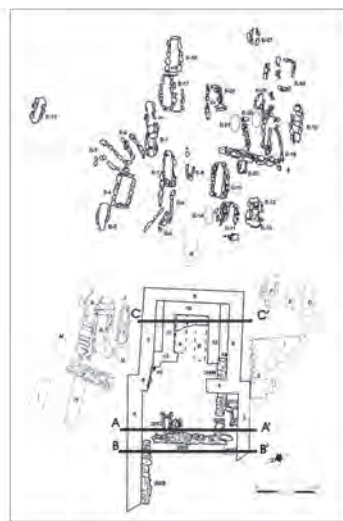
A llevant del mur que acabem de descriure es van trobar les restes d'una tomba de lloses (c) que ja havia estat descoberta i publicada per Lluís Esteva i anava originalment coberta amb una llosa de pissarra, de 0'70 m de longitud, que no es conservava en el moment de la nostra intervenció. Les parets de la tomba, que per les seves dimensions havia de pertànyer a un infant, estaven formades per pedres disposades verticalment conformant una estructura pràcticament ovalada i recolzada pel seu extrem de ponent al mur (M-17) al que malmestia parcialment, fet que indica que aquest ja no estava en ús en el moment de la realització de l'enterrament, que devia ser col·locat durant les obres de construcció de la darrera fase de l'edifici o quan aquest ja estava construït.

Situat a la zona de la nau entre el mur M-17 i la façana de migdia de l'església (M-3) es conservaven les restes d'un paviment d'*opus signinum*. Ben conservat a l'extrem sud, on presentava una superfície fina i



Vista general de l'edifici, des del nord, en finalitzar l'excavació (2007)

polida, anava perdent consistència a mesura que s'avançava cap al nord, desapareixia completament al centre de la nau. A l'extrem de migdia hi havia un espai quadrangular d'entre 1'10 m i 1'30 m (a ponent) que presentava la superfície superior de morter sense polir, indicant un sector que probablement anava cobert per alguna estructura avui perduda, potser relacionada amb el mobiliari litúrgic o, qui sap, si un sarcòfag, avui desaparegut. El paviment es lliurava contra el mur sud de l'edifici (M-3) i el mur M-17, per ponent. Altrament, estava cobert pel mur M-4. Durant l'excavació es va aixecar el paviment en un intent per datar les diverses estructures. Si bé no es van recuperar materials que ajudessin a aquest objectiu si que es va posar al descobert un nou mur orientat d'est a oest (M-19) (*infra*).



Seccions estratigràfiques

Tot i que no es descriu en els treballs anteriors, possiblement per considerar-lo la banquetta de fonamentació del mur nord de l'edifici (M-5), a la banda nord-oest de l'església, paral·lela al mur nord (M-5) i en part cobert per aquest, es trobaven els fonaments d'un mur orientat d'est a oest i format per pedres irregulars i grans rierencs (M-18). Tot i no aparèixer descrit per Lluís Esteva ni en el plànol que aquest arqueòleg va publicar, sí que apareix en el que va donar a conèixer M. Oliva en la seva descripció de l'edifici (OLIVA,1968).

Al costat d'aquest redescobriments d'estructures ja conegudes, i que l'excavació ha permès definir de nou i interpretar, els treballs han aportat noves dades i elements que completen el panorama i permeten definir amb més precisió les fases del conjunt.

L'aixecament del paviment d'*opus signinum* va posar al descobert les restes d'un mur est-oest, paral·lel a la façana de migdia de l'edifici. Aquest nou mur (M-19) era solidari amb el mur M-17 i de característiques idèntiques. La diferència principal venia condicionada pel paviment d'*opus signinum*, que, mentre que es lliurava al mur M-17, cobria i obliterationava el que estem descrivint (M-19), indi-

cant, com veurem, que la primera de les dues estructures va ser aprofitada en una segona fase constructiva de l'edifici.

A la zona central d'aquest mur hi ha una petita obertura sense que quedi clar si es tractava d'una porta o, com sembla més possible, atès que estem parlant d'uns fonaments, del resultat de l'extracció o espoliació d'alguns blocs en el moment de l'eliminació del mur.

A migdia d'aquest mur suara descrit es van recuperar restes d'una possible estructura, formada per plaques de pissarra disposades verticalment i petites pedres. Podria tractar-se d'una tomba que devia haver estat destruïda parcialment per la construcció del mur sud de l'església (M-3).

A ponent del mur M-4, que separa la capçalera de la nau, es va localitzar part d'un mur, orientat d'est a oest i parcialment cobert pel mur M-9 de la capçalera, que no era altra cosa que la perllongació, cap a llevant, del mur M-19. L'extrem de llevant correspondria a les restes ja descobertes l'any 1962 i numerades com M-14 i constituïen el seu extrem oriental.

A la zona de ponent de l'edifici, entre el mur M-17 i el perfil de l'excavació, es van posar al descobert les restes d'un sòl de morter de calç que es conservava en un espai molt reduït i no es va poder relacionar directament amb cap dels murs de l'entorn. Atenent a la planimetria de Miquel Oliva, sembla que en el moment del seu descobriment, als anys seixanta, cobria una superfície superior, assolint de fet, gran part de l'espai que queda entre els dos murs esmentats i els límits marcats pel camí modern.

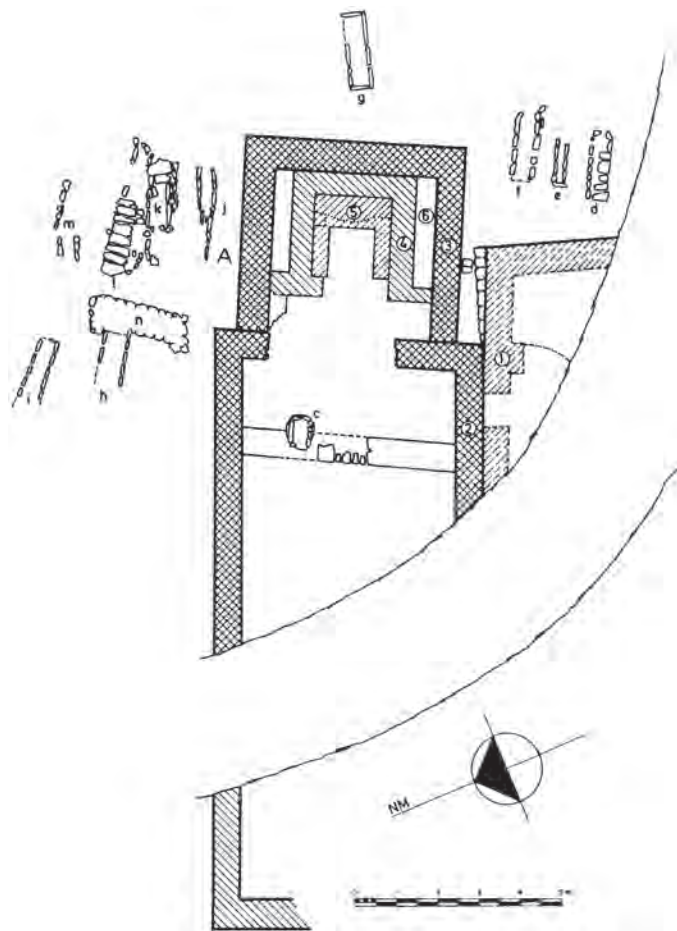
El que no va proporcionar l'excavació va ser cap mena de material que permeti datar les diverses fases constructives de l'edifici. Per sota del paviment de *signinum* i per sota del de morter de l'extrem de ponent, el nivell arqueològic era pràcticament estèril; a la resta de la nau, el nivell conservat era ja l'argila estèril del subsòl. El sector havia estat completament excavat en les campanyes dels anys seixanta.

Les restauracions dels anys seixanta

Poc després de finalitzar l'excavació d'aquest edifici, el febrer de l'any 1966 (ESTEVA,1993:64), es van realitzar tasques de consolidació i restauració de les restes recuperades. Aquesta actuació, i el cobriment de l'interior de la nau, van tenir la gran virtut de permetre la conservació del jaciment. Contràriament, la

reconstrucció de trams de mur que no es conservaven i la col·locació excessiva de morter als paraments va emmascarar i, d'alguna manera, falsificar les relacions estructurals i, fins i tot, va modificar el traçat d'alguns dels murs, afegint o eliminant-ne trams. Per tant, cal recórrer a la documentació gràfica de l'època, tant a les fotografies preses durant les excavacions com a les planimetries que els diversos arqueòlegs que hi van treballar van realitzar, per aclarir alguns dels punts més polèmics de la restitució del monument. No és, de cap manera, una tasca inútil, ans al contrari, ja que l'anàlisi de les estructures conegudes en l'estat en que es van trobar, abans de cap restauració resulta essencial per reconstruir l'evolució de l'edifici, atesa la manca de bones estratigrafies que ens ajudin a distingir les diverses fases.

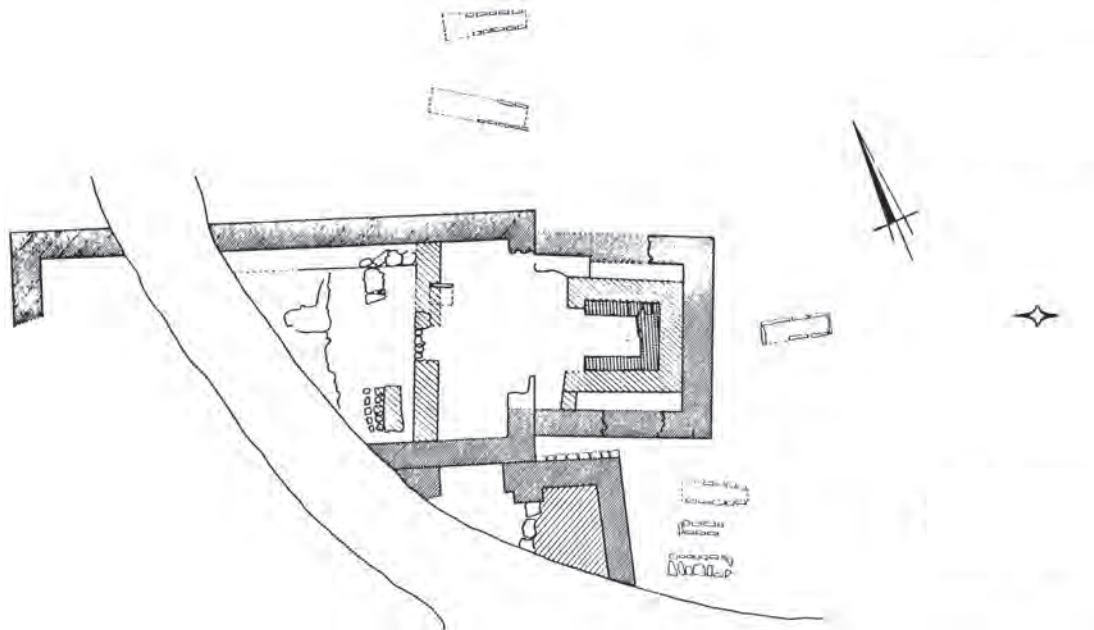
Si comencem per analitzar les tres planimetries realitzades pels diversos arqueòlegs que van intervenir a les excavacions (Lluís Esteva, Pere de Palol i Miquel Oliva) val a dir que el primer que s'aprecia és que tot i les coincidències generals entre els diversos autors, els plànols publicats presenten lleugeres diferèn-



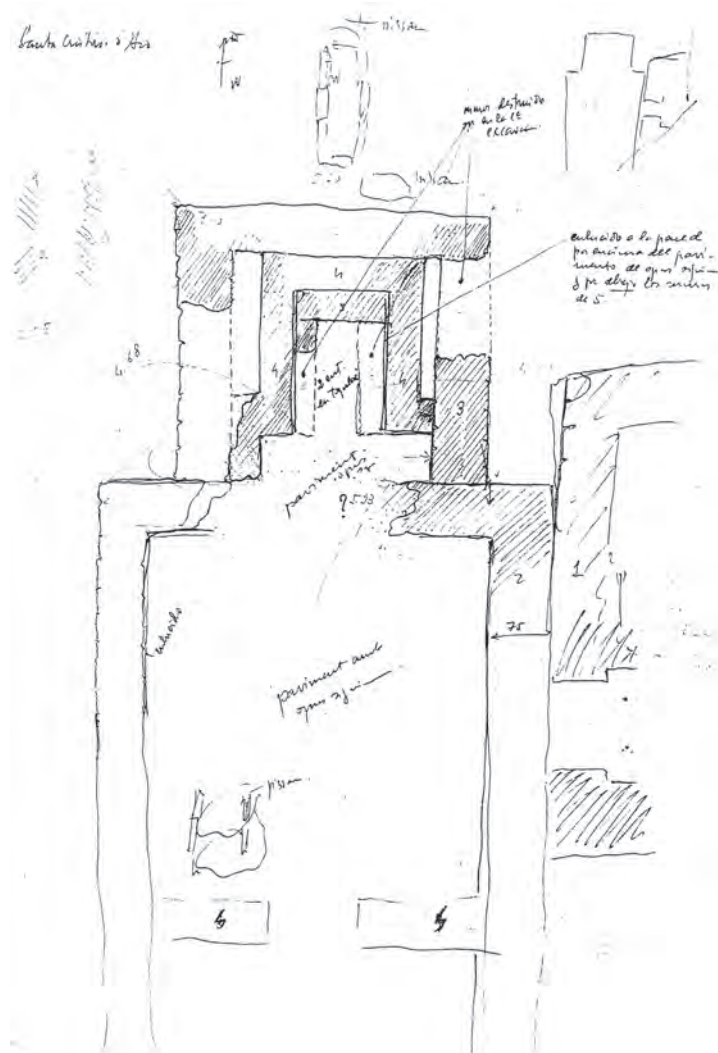
Planta general del lloc segons Esteva

cies. Així, per exemple, Lluís Esteva no reflexa, en el seu plànol, l'existència del mur est-oest (M-18) que recorre el costat de tramuntana de l'edifici, paral·lel a la façana d'aquell costat. Aquesta estructura si és present, contràriament als plànols dels altres dos arqueòlegs. A més, Miquel Oliva reflexa, en el seu plànol, l'existència de restes de paviment a ponent del mur que divideix en dos la nau (M-17), damunt del qual dibuixa alguns elements difícils d'interpretar. Aquests elements no apareixen en els plànols de Lluís Esteva i Pere de Palol i val a dir que durant l'excavació de l'any 2007 si bé es van documentar les restes d'un paviment de morter molt degradat en aquest espai no es va trobar cap element que es pugui associar amb les restes dibuixades per Oliva. De fet, és possible que el que apareix en la seva planimetria no siguin altra cosa que alguns blocs de pedra que formaven part del nivell de runa que farcia aquest espai en el moment de construcció de la darrera fase de l'església i no de cap estructura.

Per altra banda, la planimetria de Lluís Esteva presenta reconstruïts els murs perimetrals de l'edifici. En aquest aspecte resulten més fidels a l'estat en que van aparèixer les diverses estructures els plànols de M.



Planta general del lloc segons Miquel Oliva



Croquis general del lloc, inèdit, de Pere de Palol

Oliva i P. De Palol, que distingeixen entre els trams conservats i els que es van trobar incomplets en el moment de l'excavació. Aquest darrer fet es pot comprovar, també, en les velles fotografies, on es pot apreciar com els murs perimetrals de la capçalera (M-7 i M-9) no es conservaven sencers i, de fet, la seva part central, tal i com es pot observar avui dia, és fruit de la restauració realitzada. Els treballs de consolidació van falsejar les relacions estructurals d'aquests paraments i, molt especialment, les seves relacions amb els murs que lligaven l'estructura interior de la capçalera, amb la nau (M-13,14 i 16).

Pel que fa a la capçalera, ja hem fet referència anteriorment (*supra*) al fet que es va restaurar la paret de migdia (M-12) sense tenir present que, segurament en aquell punt, s'hi trobava un segon brancal o basament de pilastra relacionat amb l'accés a la capçalera des de la nau. Una situació similar es devia donar a l'espai de separació entre la capçalera exterior i l'aula. En aquest cas, era el mur de la banda nord el que apareixia molt malmès i segurament també disposava d'un mur en direcció nord-sud, similar al localitzat al costat de migdia (M-4) i que emmarcaria la capça-



Detall del mur M-18

lera, sense que quedi clar si es tractava d'uns fonaments correguts, que formarien una unitat amb el mur M-4 o constituïen dos basaments independents que sostenien els brancals de l'autèntica obertura que, de ser així, seria d'una mica menys de 2 m de llum.

Per finalitzar el repàs a les estructures que conformen l'edifici de culte val a dir que també la paret de migdia de la nau es trobava, en gran part, arrasada en el moment de la seva excavació i va ser objecte d'intensos treballs de consolidació i restauració.

A l'exterior de l'edifici de culte, a migdia, es van localitzar les restes d'un segon edifici, del qual es van excavar part dels murs de llevant i tramuntana. Mostrava una porta al costat septentrional, que va quedar eliminada durant la restauració ja que es va reconstruir el mur com si es tractés d'un element uniforme, sense cap obertura.



Detall de la superposició de les dues capçaleres i basament de l'altar de la darera fase (MAC-Girona)

Definició de les fases de l'edifici:

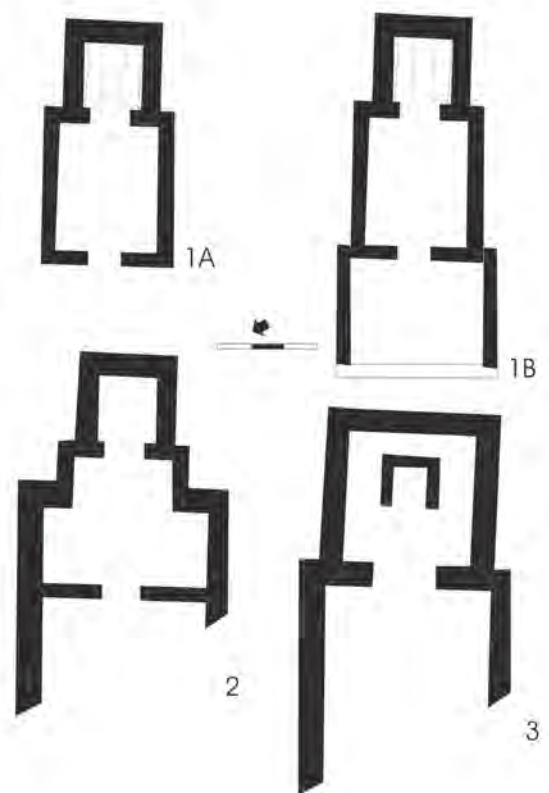
Amb els elements posats al descobert en les excavacions dels anys seixanta i amb l'ajuda de les dades obtingudes en la campanya de 2007, podem establir una evolució de l'edifici que sense allunyar-se de les conclusions dels estudis més moderns realitzats (AICART, NOLLA I SAGRERA, 1999) les matissa i completa, oferint una evolució més complexa de l'edifici que la proposada fins ara.

Fase 1: El mausoleu baiximperial.

L'edifici original tindria unes dimensions menors que el que es conserva actualment. Es tractaria d'un monument constituït per dos cossos quadrangulars allargassats, disposats d'est a oest, essent el de ponent lleugerament més ample que el de llevant. Els murs que conformarien la nau eren, a l'est, el mur M-17, a migdia el M-19 i la perllongació del mur M-16, al nord. A l'est es situaria la capçalera, formada pels murs M-10, 11 i 12. La separació entre els dos espais estaria marcada per una porta o arcada de la qual només es conserva un dels fonaments dels brancals (M-13).

Al subsòl de la capçalera es localitzarien les dues tombes de *tegulae*, que constituïen, de fet, l'element central i la raó de ser de l'edifici, sense que es pugui descartar que la situada a tramuntana (A) fos lleugerament posterior a l'altra, atès el retall que es va realitzar en el seu coronament per col·locar el paviment.

L'edifici que conformarien tots aquests elements i estructures s'ha de considerar un mausoleu o *cella memoriae*, una tomba monumental, amb una *cella* on se situarien les tombes, precedida per una cambra anterior a través de la qual s'hi accedia. Aquesta disposició, fent lleugerament menor la sala principal, tenia l'objecte de proporcionar, a qui hi entrava



Fases evolutives de l'edifici



Detall de l'angle nord-oest de la capçalera. Observeu les restes de la façana nord original del primer edifici (2007)

cella, ja que es va haver d'aixecar per col·locar la segona tombes i va ser necessari refer de nou, almenys parcialment⁵⁹.

En un moment indeterminat sembla que s'hi va afegir un tercer espai, a ponent, dels preexistents i que marca un nou eixamplament respecte a aquests. D'aquest tercer àmbit, situat a l'oest del conjunt només se'n coneix el mur de tramuntana (M-18). Aquest marca un cert eixamplament de l'espai respecte a l'espai central i sembla lògic pensar que aquest esquema es repetiria a la banda contrària, on la presència del camí va impedir comprovar l'existència d'estructures. De la pavimentació d'aquesta darrera sala només es con-

per ponent, on cal situar l'accés principal, una focalització cap a la cel·la i les tombes, l'element central de l'edificació i la seva raó de ser, i separar la zona més reservada de l'espai que ocuparien els visitants. Val a dir que el paviment d'*opus signinum* recuperat a l'excaució de la nau l'any 2007 no correspon a aquesta primera fase de l'edifici, però potser si que ho podia ser el que l'any 1962 es va descobrir a la capçalera tot cobrint les dues tombes⁵⁸. Si acceptéssim, com és versemblant, que les tombes es succeïren en el temps, tampoc seria la primera pavimentació de la

58 Esteva no va més enllà d'esmentar que el de la capçalera se situava a una cota lleugerament més elevada que el de la resta de la nau. En el seu article publica un plànol on marca les restes del paviment de *signinum* de la nau a la zona més propera a la capçalera. Aquests fragments cobrien l'extrem oriental del mur M-19 i per tant corresponien a la segona fase de l'edifici, com el que es conservava encara al centre de la nau.

59 La diferència de cota en la col·locació de les dues tombes fa pensar que no es varen col·locar les dues al mateix temps, tot i que de pertànyer a la parella propietària del *fundus*, la diferència de temps seria com a molt d'algunes dècades.

serven algunes restes de morter de calç, sense que quedi clar si es tracta de la preparació o l'autèntic nivell de circulació de la sala. Pel que fa a l'únic mur conservat d'aquesta ampliació val a dir que és de característiques molt similars als preexistents i es distingeix d'aquests per fonamentar a un cota lleugerament superior. Realment no queda clar si es tracta d'una ampliació o formava part de l'obra original, raó per la qual la considerem com part d'aquesta primera fase. Malauradament, la connexió



Estat de conservació de l'edifici el 1962. Observeu com la connexió entre capçalera i nau es trobava molt malmesa (Arxiu de Sant Feliu de Guixols, fons Esteva)

amb el mur que tancava per ponent la cambra central (M-17) no es conserva, destruïda després de les excavacions dels anys seixanta, però el fet que cap a migdia el mur M-17 tanqui en angle cap al nord, fa pensar que aquest i el corresponent a migdia serien constructivament afegits a l'obra. Ho refermaria el fet que aquest darrer mur fonamenta a una cota lleument més alta que el que tanca la segona sala (M-17). La manca d'estratigrafia impedeix saber si la diferenciació és solament constructiva o implica una diversa cronologia⁶⁰.

Desgraciadament aquest problema estratigràfic és extensible a tot l'edifici i no disposem de dades materials que permetin datar les estructures inicials. Tot i això, la forma arquitectònica, la seva finalitat i, fins i tot, el tipus de tomba emprada pels enterraments situen la construcció de l'edifici en època romana baix imperial –s.IV o, potser ja entrada la centúria següent– probablement lligada a una vil·la situada a un indret proper. En aquest sentit caldria fer referència a les restes d'una segona edificació situada immediatament

⁶⁰ Atesa la migradesa dels elements disponibles les interpretacions referents a la funcionalitat d'aquest mur poden ser molt diverses. A més de l'aquí plantejada cal valorar la possibilitat que aquest nou element afegit fos un porticat, obert cap a llevant, o també, que el mur recuperat sigui simplement un mur de tancament del recinte existent solament a la banda nord i destinat a protegir als visitants que accedeixen a l'edifici de la tramuntana.



Vista general de la capçalera des de ponent (2007)

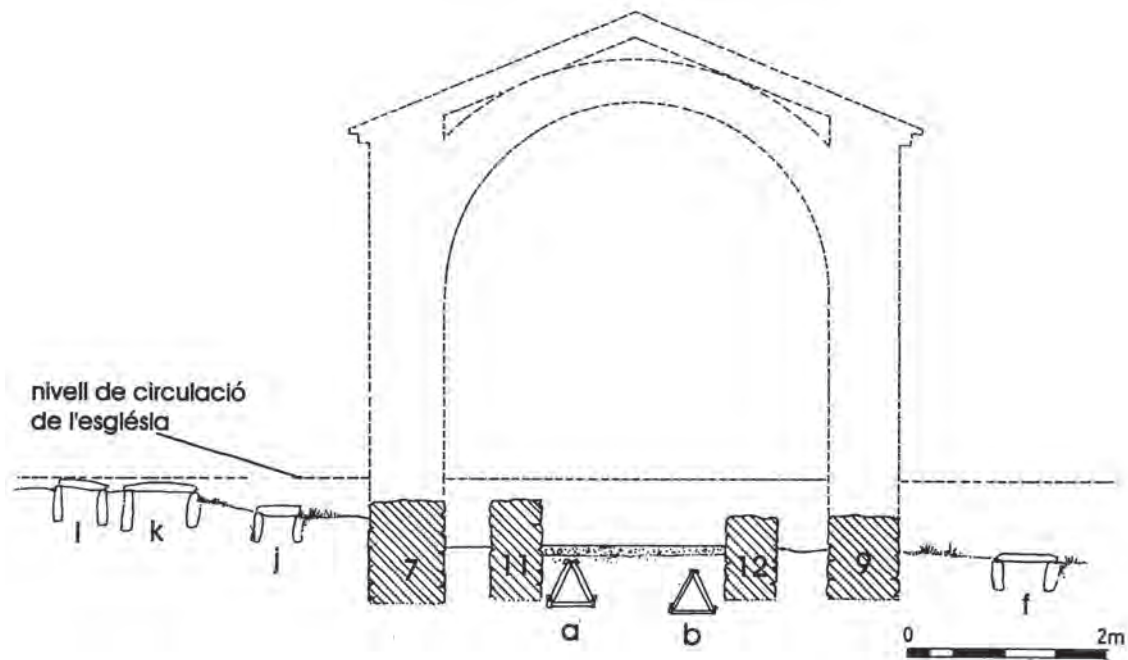
a migdia de l'edifici que descrivim. Es tracta de dos murs formant l'angle d'una cambra que foren descoberts i excavats a la campanya dels anys seixanta. Malauradament aquesta estructura es troba situada just al límit de la finca, estenent-se fora de la zona excavada. La seva funcionalitat no resulta gens clara i solament les similituds constructives i el fet que es tracta d'una edificació completament independent de la que ens interessa ens permet pensar en una possible vil·la. Per altra banda no cal oblidar que moltes de les

tombes monumentals i les *cellae memoriae* aparegudes en entorn rural estan vinculades a grans propietaris i se solien situar dins el *fundus*, tot sovint a prop o, fins i tot, aprofitant dependències de la vil·la.

En aquest sentit cal valorar també el fet que si bé tradicionalment s'ha considerat que la construcció del mausoleu implicava l'obliteració de l'estructura situada a migdia, ja que aparentment en bloquejava la porta, això no és del tot cert, ja que el mur que clou l'estructura sud és el d'una fase posterior del mausoleu, quan fou reconvertit en *cella memoriae*, mentre que originalment les dues estructures es trobaven separades per poc més d'un metre, una distància molt curta però que no impedia l'accés a i des de l'edifici situat a migdia.

Fase 2: Ampliació de l'edifici. La primera església

En un moment indeterminat, ja que no disposem de materials que permetin una datació, l'edifici va ser objecte de tot un seguit de reformes que van implicar la seva ampliació. Es va eliminar el mur de migdia de la nau (M-19), ampliant l'edificació cap al sud i construint un nou parament (M-3). Així ho demostra el paviment d'*opus signinum* col·locat en aquest moment, que cobria el mur M-19, mentre que es lliura als paraments M-3, a migdia, i al mur M-17, a l'oest. Aquesta ampliació en direcció sud va suposar, també, allargar aquest mur, fet que es va comprovar a l'excavació amb el bloc de pedra que es disposava parcialment al damunt del paviment de *signinum* i que lligava l'estructura preexistent amb el nou mur. A la banda contrària (nord), no es conserva el mur que originalment tancaria l'edifici ni el paviment i, per tant, no podem saber si es va construir un nou parament (M-5) o es va aprofitar l'anterior (M-16), tot i que la simetria de l'edifici faria pensar en la primera de les dues opcions. És molt probable que la reforma significués l'eliminació total del mur de tramuntana, del que només en restaria l'extrem oriental, integrat dins la nova obra. D'aquesta manera, els treballs haurien consistit essencialment en un eixamplament i allargament de l'aula de l'edifici. Aquest eixamplament es va fer conservant l'antiga capçalera, tot respectant el paper preminent d'aquest sector. Això va donar com a resultat una curiosa planta, ja que a l'extrem occidental es va conservar l'arrencament dels murs nord i sud de la segona sala, que es va haver de connectar amb els nous murs exteriors. La planta resultant presenta un doble galze a la zona de la capçalera creant, entre aquesta i la nau, un espai més ample que la capçalera però lleument més estret que la resta de l'aula. Un cop més, la restauració agressiva dels murs perimetrals emmascara actualment aquesta relació dels murs, però en fotografies de l'època de les excavacions es pot apreciar que el mur exterior de la capçalera més moderna (M-7) es va trobar arrasat i es pot comprovar com originalment el mur M-5 girava cap a migdia i es perllongava lleugerament en aquella direcció, fet que confirmaria la seva connexió amb l'estructura preexistent



Secció reconstructiva nord-sud de l'edifici (segons Aicart, Nolla i Sagrera, 1999)

Fase 3: L'església preromànica:

La configuració definitiva de l'església preromànica va suposar essencialment un creixement de l'edifici original però conservant una estructura molt similar a l'original. Potser la circumstància més important d'aquesta nova fase es trobi en què va suposar una elevació important del nivell de circulació de tal manera que actualment només es conserven els fonaments del nou edifici, però no el paviment ni l'alçat dels diversos paraments. Aquest fet ha facilitat la conservació de les restes de l'edifici original, però per altra banda també dificulta en part la comprensió del nou.

No sabem si la reforma va suposar un creixement en llargada de la nau en direcció oest. El que si va implicar clarament va ser un creixement cap a llevant, construint una nova capçalera (M-7,8 i 9) que englobava

la de l'antic edifici, conservant el sector de les dues tombes de *tegula* com element central de l'edificació. Aquesta circumstància fa pensar que les tombes del mausoleu baiximperial havien acabat esdevenint elements de culte. Paral·lelament es va construir un nou mur nord-sud (M-4) que separava la capçalera de la nau. Cal tenir present que les restes analitzades corresponen als fonaments i tot indica que, en alçat, aquesta estructura M-4 havia de ser una arcada i no un mur corregut amb una porta com els elements conservats podrien fer pensar. Aquest mur devia tenir el seu bessó a la banda contrària per sostenir el brancal nord de l'arcada, però aquell sector és un dels més destruïts del conjunt i no se'n conserva res.

Altrament, la reforma va implicar l'eliminació de la paret que dividia en dues l'aula, convertint l'espai en una única nau

L'edifici que se'ns dibuixa a la darrera fase d'existència del jaciment correspon clarament als models de les esglésies preromàniques d'aquestes terres, edificis compactes, allargassats, en els quals l'absis apareix poc o gens remarcat exteriorment i és de planta quadrangular, molt diferent dels clàssics absis semicirculars dels edificis de culte romànics.

La necròpolis

És la part del jaciment de la que l'excavació del 2007 va aportar una major quantitat de dades. Ja en els treballs dels anys seixanta es van posar al descobert tot un seguit de tombes (tretze) de les quals dues d'elles eren de *tegulae* mentre que la resta eren en forma de caixa, delimitades per pedres del país disposades verticalment. Devien anar cobertes amb lloses de pedra que en la gran majoria dels casos havia desaparegut ja que solament es conservava en quatre casos: la tomba infantil de l'interior de la nau (*c*), dues tombes excavades a les campanyes antigues (*o* i *k*, tot i que en aquest darrer cas de forma parcial) i la tomba E-15 descoberta l'any 2007.

Els enterraments eren molt senzills; seguint el costum de l'època els difunts s'enterraven nus, embolcallats amb una mortalla i sense objectes de cap mena. Cal afegir que les característiques del terreny provoquen una destrucció quasi total dels ossos. Com a resultat al costat d'una manca gairebé absoluta de materials per datar amb precisió els enterraments, més enllà de les característiques morfològiques de la sepultura, cal afegir-hi la destrucció total de la majoria d'enterraments i la impossibilitat de realitzar una anàlisi antropològica de la població enterrada a l'indret. En algunes sepultures com a molt eren apreciables restes d'alguns ossos, especialment els més resistents (els de les extremitats inferiors i superiors) o, més sovint, les empremtes que han deixat a la terra. De fet, si no fos pel tipus de sepultura, tot sovint emmar-

cada per una estructura de pedres, en molts casos hauria estat molt complicat identificar les diverses tombes.

Descriurem tot seguit les sepultures localitzades als anys seixanta:

Els enterraments *a* i *b* corresponen a les dues tombes de *tegulae* localitzades a l'interior de la capçalera de l'edifici. La tomba *a* se situava a una cota lleugerament més elevada que la *b*, fet que va fer necessari repicar-ne la cresta per col·locar el paviment d'*opus signinum*. Aquest fet podria ser un indicatiu d'una reforma en la pavimentació i que les dues tombes no fossin col·locades coetàniament.

La tomba *c*, localitzada a la nau de l'edifici, era una tomba de lloses, infantil. La caixa era obrada com en totes les tombes de lloses de la necròpolis amb plaques de pedra del país (sobretot granit) disposades verticalment. Anava coberta amb una llosa de pissarra que es va treure durant el procés d'excavació, podent-se recuperar algunes restes del crani, fet que solament va servir per documentar que aquest se situava a ponent, orientat cap a la capçalera de l'església i la Jerusalem celestial.



Vista general del cementiri a llevat de l'absis (2007)

La resta de tombes, tant les localitzades a les excavacions antigues com a la campanya actual se situen a l'exterior de l'edifici, al voltant de la capçalera.

Immediatament al sud se'n trobaren 3 (*d*, *e* i *f*) disposades en bateria. De les tres, totes de caixa amb lloses de pedra verticals com a parets i sense les lloses de la coberta, la *e* semblaria correspondre, per dimensions, a un infant. La tomba *g* va ser localitzada davant mateix de la capçalera, al límit del sector excavat als

anys seixanta. Segons les descripcions, era de lloses altes, clavades verticalment, de planta rectangular i sense plaques de la coberta. Potser per la seva situació, al límit de l'excavació, ens ha arribat molt destruïda. El forat va ser aprofitat com a abocador de runa.

Les altres tombes localitzades per Lluís Esteva es localitzaven al nord de l'edifici. Totes presenten característiques similars a les fins aquí descrites. Les *k* i *l* mostren unes formes més arrodonides, de banyera. Només les tombes *k* i, especialment, *o* conservaven algunes de les lloses de la coberta, plaques de pedra granítica local.



Planta general del cementiri oriental (2007)

Caldria esmentar un darrer element, ja que entre aquest conjunt de tombes es va posar al descobert un mur més o menys orientat de nord a sud. Descontextualitzat de cap altra resta o estructura no es coneix la seva cronologia i podria pertànyer a la mateixa època de la necròpolis o, potser millor, ser un element anterior, com segurament succeeix amb els murs que conformaven part d'una habitació a migdia del conjunt.

Totes les sepultures es trobaven orientades d'est a oest i no hi ha notícies de què es conservessin restes òssies en bon estat, ans al contrari, Lluís Esteva fa referència al pèssim estat de conservació de les inhumacions.

Les tombes excavades l'any 2007

La campanya de l'any 2007 es va centrar en perllongar l'excavació cap a llevant, partint del límit oriental de l'àrea explorada als anys seixanta. En aquesta nova excavació es van descobrir 27 tombes.

La majoria d'enterraments corresponen a la tipologia de les tombes de caixa, ja fos rectangular, en forma de banyera o antropomorfa. L'estat de conservació de les diverses sepultures era desigual, ja que en un sol cas es va recuperar la coberta de lloses, segurament, com veurem, per la col·locació d'una segona inhumació just al damunt (E-12 i 15). Les parets dels diversos sepulcres també presentaven un nivell de conservació desigual; de vegades s'havien perdut algunes de les lloses verticals, especialment les dels extrems. En bona part aquestes peces perdudes s'expliquen per l'escassa profunditat en què es trobaven i que indicaria un important descens en la cota de circulació del sector en època moderna i contemporània tal com es pot comprovar, també, a l'església on es conserva per sota del nivell de circulació de la darrera fase.



Agrupació de sepultures E-2 a E-18 (2007)

Totes les tombes s'orienten d'oest a est, excepció de tres que presenten una desviació nord-est / sud-oest (E-2,3 i 8). Aquestes se situen a la zona de major densitat d'enterraments i podrien atribuir-se a un aprofitament de l'espai, qüestió molt clara en el cas de la tomba E-8, que talla una tomba preexistent.

Pel que fa a la tipologia, majoritàriament són sepulcres amb estructura de caixa, és a dir, amb el perfil definit amb pedres que emmarquen la fossa on es va dipositar el difunt. Dins d'aquesta tipologia general es poden apreciar algunes variants ja que

al costat d'algunes tombes perfectament quadrangulars (E-4 o E-24), hi predominen les de perfils més arrodonits, ja siguin ovalades o de banyera (E-17 E-18) i les trapezoïdals irregulars, més amples a la capçalera que a la zona dels peus (E-5,E-11 o E-19). Dues de les tombes eren antropomorfes (E-10 i E-15) amb la capçalera remarcada amb un encaix quadrangular emmarcant el cap del difunt.

Tres de les tombes (E-14, 20 i 21) eren de fossa o almenys en el moment de l'excavació no conservaven restes de cap emmarcament de pedres que definís i delimités l'enterrament. Tot i això, caldria matisar ja que en el cas de les tombes E-14 i E-20 hi havia algunes pedres a l'entorn que podrien haver format part de la caixa que hauria estat molt destruïda. Quant a la tomba E-21 estava disposada a tocar una alineació de pedres que tot i no formar part de la sepultura, ja que era massa llarga, especialment en relació a les restes humanes recuperades, tampoc conformaven un mur clarament definit, en ser una estructura molt prima formada pràcticament per una sola filada de pedres més o menys arrencades.



Sepultura E-15, coberta amb lloses (2007)



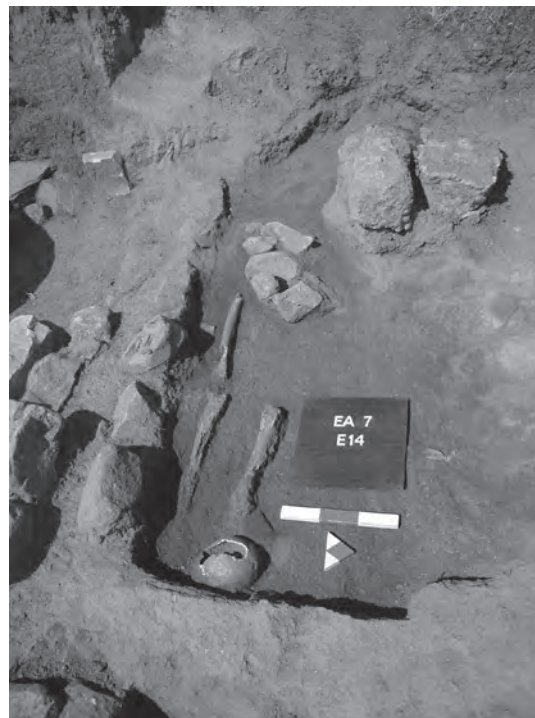
Sepultura E-15, amb el cap ben definit (2007)

Pel que fa a la cronologia, l'excavació no va proporcionar materials útils per establir una datació clara. La majoria de materials recuperats corresponien a elements presents en l'estrat preexistent abans de l'ús del sector com a necròpolis, essencialment ceràmiques d'època romana. El mateix succeeix amb els escassos materials recuperats en els farcits de les tombes, ja que van ser omplertes amb la mateixa terra que s'havia extret i que pertanyia a períodes anteriors a la necròpolis. Tot i això, la disposició dels enterraments i la tipologia de les tombes ens porten a datacions tardoantigues i altmedievals, entre els segles VII-X, datació que coincidiria amb la que podem establir per l'església preromànica. De fet no hi ha cap dubte que les tombes conformaven la necròpolis de la primera parròquia de Santa Cristina d'Aro.

Com a àrea d'enterrament es va emprar sempre a la zona més propera a la capçalera de l'església i cercant sempre la seva proximitat i fins i tot una orientació que cercava la zona de l'altar de l'edifici i qui sap si també la ubicació de les dues tombes que donar en origen al conjunt. De fet l'excavació va definir un



Vista del sector meridional del cementiri (2007)



Tomba E-14, de fossa (2007)

cementiri petit, concentrat en un espai relativament reduït i on es va optar per la reutilització de l'espai i no per una expansió espacial. Així, en direcció nord només es va localitzar una tomba aïllada (E-13) situada a pocs metres del nucli principal. En direcció est es van realitzar tot un seguit de rases de prospecció que indiquen que el cementiri finalitzava a uns quinze metres de la capçalera, tot i que mai es pot descartar l'existència d'alguna tomba aïllada més enllà tal i com succeeix amb l'E-13 ja referida. Desconeixem si aquesta concentració dels enterraments en un espai relativament reduït respon a factors externs com el límit de la finca o a una diferent topografia en època medieval respecte a l'actual, però tot sembla indicar que seria motivada més aviat per un interès dels feligresos per ser sebollits en lloc privilegiat, a prop d'on se situava l'espai més sacre de l'edifici, l'altar i, sobretot, les dues tombes primigènies que havien esdevingut objecte d'un culte especial. És ben bé, un cas de *tumulatio ad sanctos* que, alhora, respectà l'interior del temple com indicaven les normes episcopals i conciliars amb, sovint, poc èxit.



Tombes E-16 i E-17 (2007)



Tomba E-19 (2007)

De fet, a través de l'observació de la planta del jaciment es pot apreciar una certa evolució del cementiri. D'una necròpolis inicialment més o menys ordenada, on les tombes es disposen conformant diverses files d'est a oest, el pas del temps provocà una reocupació dels espais, sempre cercant disposar la tomba el més a prop possible de l'edifici sacre i malmetent, fins i tot, enterraments més antics. D'aquesta segona fase o aprofitament de l'espai, podrien ser les tombes E-2, E-3, E-7, E-8 i E-15. Val a dir que aquesta classificació respon, en alguns casos, a fets estructurals i estratigràfics molt clars, ja que, per exemple, les tombes E-7 i E-8 tallen pels dos extrems l'enterrament E-9, o en el cas de la tomba E-15 que es disposà immediatament al damunt de l'E-12. En el cas de les tombes E-2 i E-3 respon més que res al fet que presentin una orientació diferent. Però és cert que en el cas de les dues darreres i de la tomba E-12 també es pot presentar una hipòtesi diferent ja que podrien respondre a agrupaments familiars, especialment en el cas de l'E-12 que està perfectament i directament disposada al damunt de les lloses de l'E-15.

Cal fer referència a un darrer element. Tant a la part del cementiri excavat als anys seixanta, com a l'excavat el 2007 s'han localitzat dos trams de mur, absolutament descontextualitzats i que van ser aprofitats per recolzar-hi algunes tombes. Creiem que la interpretació d'aquests elements pot ser doble. Podria tractar-se d'estructures preexistents, potser lligades a la hipotètica vil·la romana que es trobaria a l'origen del mausoleu baix imperial o podrien correspondre a part dels antics límits de la finca ocupada pel cementiri i que la necròpolis acabaria superant per les necessitats de la parròquia.



Tombes E-2 E-3 i E-4 (2007)

Part II

CATÀLEG



LA CELLA MEMORIAE DE ROSES

Eduard Canal i Josep Maria Nolla

Introducció

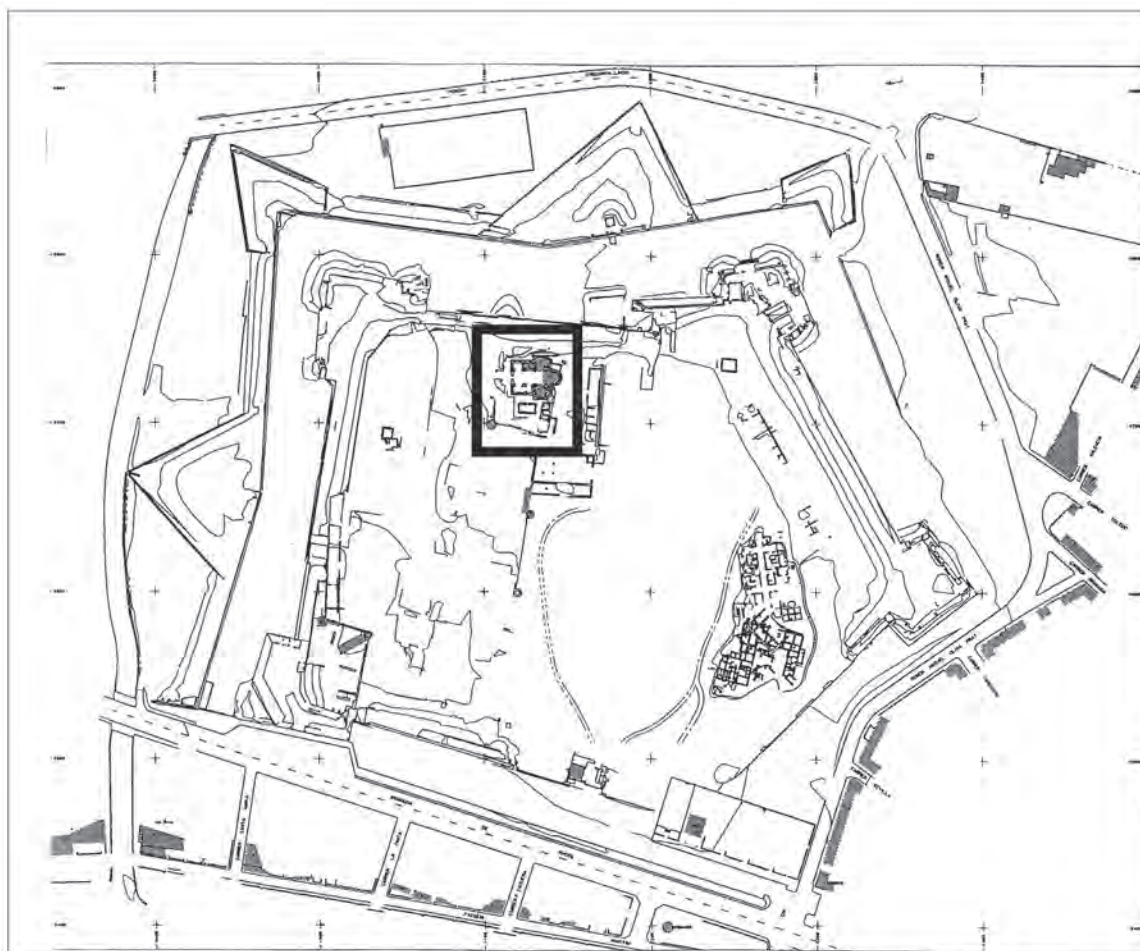
Durant molts anys, en parlar de l'antiguitat tardana de Roses, es considerava l'existència d'una basílica cristiana que s'havia de localitzar per sota de les ruïnes del temple del primer romànic dedicat a santa Maria, disposades sobre una petita elevació a redós de la qual es va desenvolupar la vila medieval. Aquestes suposicions es basaven en indicis aplegats en diverses excavacions i, especialment, en la identificació d'una *mensa* d'altar paleocristiana que havia estat aprofitada diverses vegades, una de les quals com a làpida commemorativa a l'alta edat mitjana (PALOL, 1946: 273-278).

A partir de la informació publicada, dels antics diaris d'excavació i de documentació parcialment inèdita conservada als arxius del Museu de Catalunya-Girona, vam aconseguir definir les característiques de l'edifici i el lloc que ocupava en el jaciment (sobre aquestes qüestions, juntament amb la bibliografia anterior, vegeu NOLLA, 1997: 107-146).

En aquest article presentarem novament el monument i la seva continuïtat al llarg del pas de l'antiguitat tardana a l'alta edat mitjana, i, de manera resumida, el cementiri que es va desenvolupar al seu entorn.

La localització i la identificació de l'edifici

Aquella suposada basílica no havia estat mai definida amb precisió. S'havia parlat sovint d'una estructura absidada, petita, que devia haver format part dels fonaments de l'absidiola meridional de l'edifici romànic, i del descobriment d'alguna tomba notable que s'hi relacionava directament. De fet, com a material útil només teníem les dades publicades per Riuró i Cufí sobre la intervenció efectuada el 1938 (RIURÓ I CUFÍ, 1961-1962: 216-219, fig. 9 i 10), limitades, perquè es tractava d'un sondeig estratigràfic de dimensions reduïdes. L'excavació del 1945, que va ampliar l'àrea explorada en aquell mateix lloc, no va ser mai publicada en detall i les dades fornides eren escasses i insubstancials, sense planimetria ni bones il·lustracions (OLIVA I PALOL, 1952: 137-139). Més endavant s'hi van anar afegint altres notícies, de vegades contradictòries i, sempre, insuficients (PALOL, 1967: 32-33; OLIVA, 1973: 7-10 i 18). Tanmateix, el diari oficial dels treballs del 1945 aplegava una bona informació que mai no havia estat convenientment utilitzada (vegeu NOLLA, 1997: 111-112).



Planta de localització

Les evidències aplegades ordenades a partir dels treballs més antics són les següents: tal com recorden Riuró i Cufí (1961-1962: 216-219), van obrir la cala núm. 4 dins del clos del temple medieval, amb la qual cosa ampliaven un sondeig que va obrir Cufí el 1934 i que no havia continuat. Es va localitzar un mur semicircular (mur A) que podien observar per la cara interna, damunt del qual reposaven directament les

parets de l'absidiola romànica (mur D). No coincidien del tot, ja que l'eix de l'absis antic es desplaçava lleugerament cap al nord (mur A). La llum de l'àmbit era de 3,60 m. Més ensota es va trobar un sòl d'*opus signinum* (3*) que es relacionava amb dues parets paral·leles, de 0,50 m (mur B) i de 0,45 m (mur C) d'amplada, respectivament, que es conservaven, en alçada, uns 0,65 m. La primera d'aquestes parets, la de més cap a migdia, era de pedra seca, de poca qualitat, que caldria posar en relació amb alguna reforma que no podem explicar. Cal, però, deixar constància que aquest mur B passava per damunt del mur A, semicircular, i que en part reposava directament sobre el sòl antic 4* de *signinum* i s'hi lliurava el paviment 3*, també d'*opus signinum* però de menys qualitat. Més ensota quedava clar que el sòl 4* connectava amb el mur semicircular A. La paret de l'església romànica (D) reposava clarament per sobre dels murs B i C (RIURÓ I CUFÍ, 1961-1962: 217). Convé assenyalar que entre els paviments 3* i 4* es va trobar un nivell d'elevació de pedruscall i terra, molt uniforme (estrat 3).

Immediatament sota del sòl 4* va ser descoberta i explorada una tomba notable i orientada que Riuró i Cufí consideraren medieval (la núm. 24) i que nosaltres, per raons estratigràfiques i tipològiques, considerem tardoantiga. En efecte, per obrar-la va caldre perforar el paviment 4*, obrir una rasa rectangular amb la capçalera lleugerament arrodonida i els peus coincidint amb la paret A, de 0,80 m d'amplada i 1,70 m de llargària i d'una fondària uniforme d'uns 0,65 m. L'estrat 5, intacte, de terra amb argiles i cendres, en va esdevenir la solera. A continuació es van obrar les parets del sepulcre de pedruscall i morter de calç d'uns 0,10 m de gruix i uns 0,30 m d'alçada, i per damunt lloses primes de pissarra. En acabar, es va reparar el sòl, dignament, amb fragments ajustats de lloses de pissarra (4**), que conformaven un paviment novament transitable i, alhora, remarcant amb tota claredat el lloc de la sepultura que ocupava l'espai central de l'absis, sobre l'eix de simetria. Quedava clar que la tomba era posterior a l'estructura absidada i, també, la voluntat d'integrar-la i de fer-la evident dins del conjunt.

L'any 1945 es tornaren a fer excavacions en aquell lloc que van afectar la meitat meridional, aproximadament, del braç de migdia del transsepte del temple romànic. La intervenció es va dividir en dos sectors, A i B. El primer afectava l'àrea del creuer, i l'altre, l'interior de l'absidiola de l'Epístola, i ampliava cap a migdia el sondeig del 1938. Un sondeig i l'altre quedaven separats per un potent mur (núm. 2) que seguia direcció nord-sud.

En el sector A es va trobar, al mig i a poca fondària, una cisterna recoberta de morter hidràulic que conservava part de la coberta, i, a 0,80 m cap a migdia, una paret (núm. 4) amb una poderosa banquetta al damunt, en la qual reposaven els fonaments de l'obra romànica. Perpendicular a 4 i lligant-s'hi, es va identificar un altre mur, força malmès, que devia delimitar l'edifici cap a ponent. Pel perill d'esllavissades no va ser possible seguir-lo cap a tramuntana. En direcció a llevant, davant de l'absidiola, es va trobar un sòl de *signinum* afectat puntualment per algun enterrament que, per la descripció, cota i característiques, no seria altra cosa que el perllongament, cap a ponent, del paviment 4* localitzat per Riuró i Cufí a la zona de l'absis (*supra*).

En el sector B, un espai molt reduït d'uns 3 m est-oest i 1,70 m nord-sud, es van trobar els dos sòls de *signinum* sobreposats (3* i 4*), a 0,41 m de distància (0,37, segons Riuró i Cufí), de molt millor qualitat el més antic, que tenia un gruix d'uns 0,11 m. En llevar-lo, immediatament per sota es va trobar una gran placa, prima, de pissarra amb una lleugera cresta central, com si imités les tapadores de secció circular dels sarcòfags monolítics de pedra, que segellava una tomba d'obra (núm. 25), ben orientada, amb murets de pedruscall, rajola i morter de calç recoberts amb un arrebossat d'*opus signinum*, i que conformava una sepultura de forma lleugerament trapezoïdal. A dins s'hi conservaven les restes molt degradades d'un únic esquelet, amb el crani força sencer. És interessant constatar la semblança entre les tombes núm. 24 i 25, disposades en paral·lel, en un lloc preeminent, però, recordem-ho, en moments diferents i a diferent fondària. La tomba núm. 25 es va posar en el moment de construir-se l'edifici, car estava segellada pel paviment primigeni (4*); per posar l'altra va caldre rebentar-lo.

Altres sondeigs de Riuró i Cufí (1961-1962: 213-216, fig. 7 i 8) i d'Oliva (OLIVA I PALOL, 1952: 138-139) van confirmar la inexistència més cap a ponent de restes que es poguessin posar en relació amb l'estructura absidada tardoantiga. Tampoc a l'àrea del claustre del cenobi medieval (OLIVA I PALOL, 1952: 135-137).

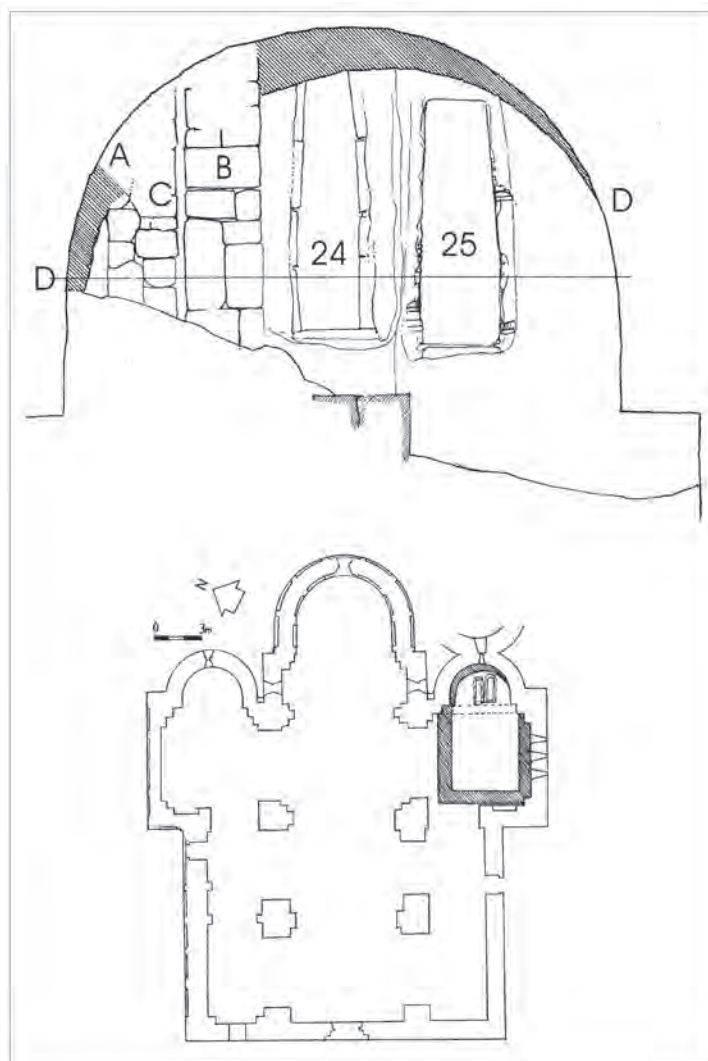
Les característiques

La capçalera, semicircular, se situa justament per sota de l'absidiola meridional del temple romànic de Santa Maria, i la nau, rectangular, ocupa tot l'espai del transsepte de migdia. És, doncs, un monument amb un absis semicircular de 3,60 m de llum i 1,80 m de fons que sobresurt, cap a llevant, d'una aula rectangular de la qual es conserven els murs de migdia i, parcialment, el de ponent, coincidint pràcticament, en el primer cas, amb la paret sud del creuer, que el va fer servir de sòcol de fonamentació, i semblantment passaria amb el límit occidental. Si imaginem, com és versemblant, que fos simètric, devia fer uns 6 m d'amplada per uns 6-7 m de llargària màxima. Sumant-hi les mides de l'absidiola, el conjunt devia mesurar uns 7,80-8,80 m en total. És un edifici petit, modest, però, tanmateix, de mides similars a la fase inicial de la *cella memoriae* de la Neàpolis emporitana (NOLLA I SAGRERA, 1995: 84-104). Devia haver estat pavimentat inicialment amb un sòl gruixut i molt dur, de bona qualitat, d'*opus signinum*, que va ser descobert recobrint l'espai de l'absis i més enllà (*supra*). Ha de quedar clar que, quan es va obrar l'edifici, s'hi va disposar una tomba al subsòl de l'absis, però no pas en posició central ni remarcada externament. En un moment indeterminat, va caldre perforar el terra per posar-hi una segona sepultura, tan notable com l'anterior però externament ben definida (*supra*), i, aquesta vegada sí, sobre l'eix de simetria del conjunt. Per nosaltres queda clar que tot respon a un pla predeterminat. La *cella memoriae*, no podia ser altra cosa, va ser concebuda per enterrar-hi dues persones. Potser la mort d'una d'elles va determinar començar el

projecte, però el comitent, versemblantment, es va reservar el lloc preeminent per quan morís. No s'explicaria si no la disposició dels dos enterraments i la voluntat de marcar-ne només un externament.

L'excavació d'aquell sector ens indica l'existència d'una segona fase que només va afectar el sector de la capçalera, que va ser dotat d'un nou paviment de *signinum*, de pitjor qualitat, que es va situar per damunt del més antic, a uns 0,40 m d'altura sobre una capa d'elevació i preparació feta de terra i pedruscall. Aquest sòl es lliurava a un mur, el B, més aviat senzill, que en tenia un altre de paral·lel immediatament al nord. Ha de correspondre a una reforma de la capçalera de l'edifici que se'n escapa. Podria correspondre a la substitució de l'absis semicircular per un de rectangular. Dos graons (els 0,40 m de diferència) devien separar aleshores la capçalera de l'aula rectangular.

No tenim dades directes que puguin datar aquest monument. Ja hem vist les similituds formals amb la *cella* de la Neàpolis emporitana (fase 1). Podríem adduir, també, la *mensa altaris* que va ser aprofitada, en última instància, com a pedra de mur del temple romànic (PALOL, 1957-1958: 82-83, 89-92 i 97). És més que probable que hagués format part de l'altar



Cella memoriae de la ciutadella de Roses. Planta de detall de l'excavació i emplaçament de l'edifici dins de l'església romànica de Santa Maria

que hem definit. Les dues dades són prou coincidents per proposar una cronologia de segle v, potser avançat, per a l'edifici. Les dues tombes no ho contradirien.

Com a Empúries, aquest monument d'una certa entitat devia haver acabat fent funcions de basílica funerària i donant cohesió a un cementiri l'origen del qual és, sens dubte, anterior. I devia tenir una llarga història que dades puntuals permeten resseguir fins a la construcció del gran temple dedicat a santa Maria, l'església del gran cenobi que va ocupar, des del segle x, el que havia estat el solar de l'antiga Rhode. Cal, però, abans de descriure aquell procés, analitzar críticament un document epigràfic excepcional que va identificar i publicar P. de Palol ja fa uns quants anys (PALOL, 1946: 273-278).

La interpretació de la làpida: qui era el comte Sunyer?

Des del primer moment, atesa l'adscripció del text al segle x, el mateix Palol es va plantejar la possibilitat que el comte Sunyer citat a la làpida fos o bé Sunyer d'Empúries, que va ser comte fins alguna data de la segona dècada del segle x, o bé el comte Sunyer de Barcelona, que va governar durant gran part de la primera meitat del segle x a Barcelona, Girona i Osona. Però la seva resposta va ser gairebé immediata: «[...] Todas las circunstancias citadas en la lápida y referentes a un conde Suniario concuerdan perfectamente con el Suñer, conde de Barcelona, hermano y sucesor en el condado y marca de su hermano Vifredo I [...]». Per demostrar la seva conclusió, Palol argumentà que, efectivament, el comte Sunyer es va retirar de la vida mundana a la monàstica; que va deixar esposa i fills que van ser els executors testamentaris de les seves nombroses donacions pietoses i, finalment, que la denominació de *princeps* només s'aplicava en aquella època als comtes de Barcelona (PALOL, 1946: 276). Pel que fa a la cronologia, i seguint els arguments de Bofarull sobre la retirada al claustre del comte Sunyer, Palol va proposar algun moment entre 948 i 951 (PALOL, 1946: 277-278).

L'argument de Palol ha estat repetit a bastament per diversos autors que s'han ocupat del monestir de Santa Maria de Roses i, més concretament, d'aquesta làpida fundacional.

El 1965, A. M. Mundó va publicar un estudi sobre les làpides de Tassi i Hildesind, els fundadors de Sant Pere de Rodes (MUNDÓ, 1965: 293-307), en què hi feia una petita referència: «[...] L'altra és de Santa Maria de Roses i també festeja la reparació de l'església deguda a la generositat dels comtes Sunyer, esposa i fills, per obra del prevere Argibad, entre 951 i 955 [...]» (MUNDÓ, 1965: 297). Malgrat alguna errada cronològica, Mundó accepta l'adscripció del document que va proposar Palol, al qual cita en la nota de suport.

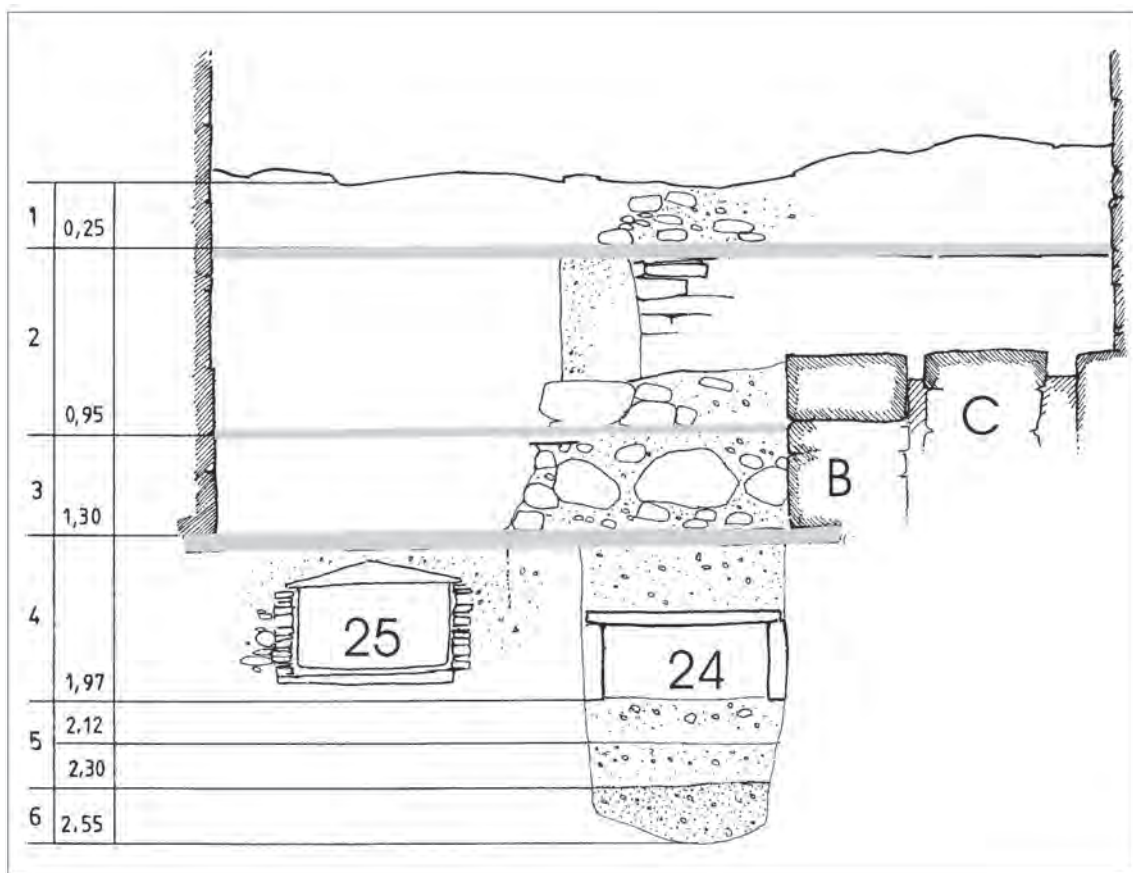
Joan Badia i Homs va escriure sengles i extensos treballs dedicats a Santa Maria de Roses: el primer en la seva gran *Arquitectura medieval de l'Empordà* (1981: 193-258), i un altre en el volum VIII de *Catalunya Romànica*, dedicat a l'Alt Empordà (1990c: 776-788). A tots dos repetia, bàsicament, els mateixos arguments i, amb relació a la làpida de Sunyer, validava els arguments de Palol: «[...] Segons aquesta inscrip-

ció, el comte Sunyer, que s'havia retirat del món, ordenà la reconstrucció del temple, des dels fonaments, a la seva muller i els seus fills, que posaren en pràctica aquest manament a través del prevere Agobard. Segons ja indicà Pere de Palol en publicar la peça, va ser el comte Sunyer de Barcelona-Girona, germà i successor de Guifré II, qui féu reedificar el temple [...]» (BADIA, 1990c: 779).

El 1986 Josep M. Marquès va publicar el *Cartoral de Santa Maria de Roses*, on, en l'estudi previ, es referia breument a la làpida, amb relació a la qual diu: «[...] Poc després, i versemblantment entre el 948 i el 950, el temple de Santa Maria de Roses, que es trobava a cura del clergue Argibadus, rebé una donació important del comte Sunyer I de Barcelona, en ocasió d'haver aquest deixat el poder per passar a fer vida monàstica. Amb els cabals de Sunyer, la comtessa Riquilda i els fills Borrell II i Miró I de Barcelona reconstruïren <des dels fonaments> [i potser ampliaren] l'edifici [...]». Després de repetir la transcripció de la làpida, l'autor afegeix: «[...] ens remetem a l'estudi de Pere de Palol pel que fa a la identificació del comte Sunyer i a la datació de la inscripció [...]» (MARQUÈS, 1986: 11-12). Aquest aclariment sembla palesar alguna mena de reserva de l'autor sobre aquestes qüestions.

Hug Palou va publicar el 1991 un article dedicat al temple, en el qual tractava críticament tots els textos del segle X i XI (PALOU, 1991: 33-53); també hi incloïa una fotografia i la seva transcripció (PALOU, 1991: 52-53). A més, dedicava un apartat del treball a l'estudi paleogràfic i històric del text (PALOU, 1991: 38-44) on, ja des del primer moment manifestava: «[...] Va ser publicada per P. de Palol l'any 1946. Des d'aleshores, sempre que s'ha fet referència a aquesta inscripció s'ha seguit, fonamentalment, el seu estudi, tant pel que fa a la transcripció del text com a la identificació del personatge, el comte Sunyer de Barcelona, i a la cronologia, entorn dels anys 948-950/951 [...]» (PALOU, 1991: 38). L'autor revisa posteriorment la cronologia, però no l'adscripció del personatge, i conclou que «[...] entre l'hivern-primavera de l'any 950 el comte Sunyer va encarregar a la seva muller i fills la reconstrucció d'una església en la qual volia ésser-hi enterrat, mentre ell s'havia retirat a fer vida monàstica [...]» (PALOU, 1991: 43).

El primer que va plantejar dubtes sobre l'atribució del personatge Sunyer de la inscripció al comte Sunyer I de Barcelona va ser Ramon Martí, que el 1997 va publicar, amb relació al comte Sunyer II d'Empúries: «[...] El mateix comte Sunyer pren el celibat, segurament l'any 909 i funda l'església del monestir de Santa Maria de Roses amb l'ajut del sacerdot gironí Argibad, com clarament indica una inscripció fundacional mal entesa fins ara [...]». En la nota que acompanya aquesta afirmació, Martí afegeix, en referència a l'article de Pere de Palol: «[...] El seu editor identifica el comte Sunyer amb el de Barcelona, fill de Guifré el Pelós. No hi ha dubte, però, que es tracta de Sunyer d'Empúries, mentre que el sacerdot Argibad es documenta durant tot el període dels anys 887-908. La fundació d'aquest edifici caldria datar-la, així, pels volts de l'any 909 [...]» (MARTÍ, 1997: 61). L'autor, però, no aporta altres dades en defensa d'aquesta conclusió. Malgrat això, estem d'acord amb la seva afirmació, que contradia el consens manifestat en tots els textos fins ara. Per això pensem que podem proposar un itinerari documental que validi l'afirmació que va ser Sunyer d'Empúries el promotor i fundador del temple i cenobi de Santa Maria de Roses.



Cella memoriae de la ciutadella de Roses. Secció.

Els comtes d'Empúries i el monestir de Roses al segle X

La primera vegada que apareix citada l'església de Santa Maria de Roses és en el precepte atorgat a Sant Pere de Rodes pel rei Lluís IV d'Ultramar el 7 de juliol de 944, amb el consentiment de «Seniofredo marchione atque Goffrido Comite» –és a dir, Sunifred de Cerdanya-Besalú (Abadal *dixit*) i Gausfred d'Empúries–, l'objectiu principal del qual era finalitzar les disputes que Sant Pere havia mantingut amb la seva casa mare, el cenobi de Sant Esteve de Banyoles. La intervenció d'ambdós comtes era necessària, car els dos cenobis eren de la jurisdicció dels comtes citats. Entre les nombroses possessions confirmades al cenobi de Sant Pere hi figuraven quatre esglésies atorgades per «Gauzfridus atque Regimundus» –Gausfred i Ramon–, la primera de les quals era dita «sanctae Mariae in Rotas» –Santa Maria de Roses– (MARCA, 1668: ap. 79).

Qui eren aquests Gausfred i Regimon que van donar Santa Maria de Roses i altres esglésies al nou cenobi de Sant Pere? Per poder respondre aquesta pregunta hem de situar-nos en el context dels anys del regnat de Lluís d'Ultramar que va descriure el mestre Ramon d'Abadal (ABADAL, 1958: 271-289). En referir-se a la dotzena de preceptes atorgats pel rei Lluís als comtats catalans, Abadal afirma: «[...] Però aquests preceptes no són, ara menys que mai, d'iniciativa reial, obeeixen sempre a sol·licitacions externes vingudes del nostre país [...]» (ABADAL, 1958: 272). En la nostra opinió, el Goffrido Comite que va aprovar l'operació i el Gauzfridus que havia donat les quatre esglésies, entre les quals Santa Maria de Roses, eren la mateixa persona, el comte Gausfred de Rosselló, Peralada i Empúries. Palou ja ho havia dit anteriorment (PALOU, 1991: 34).

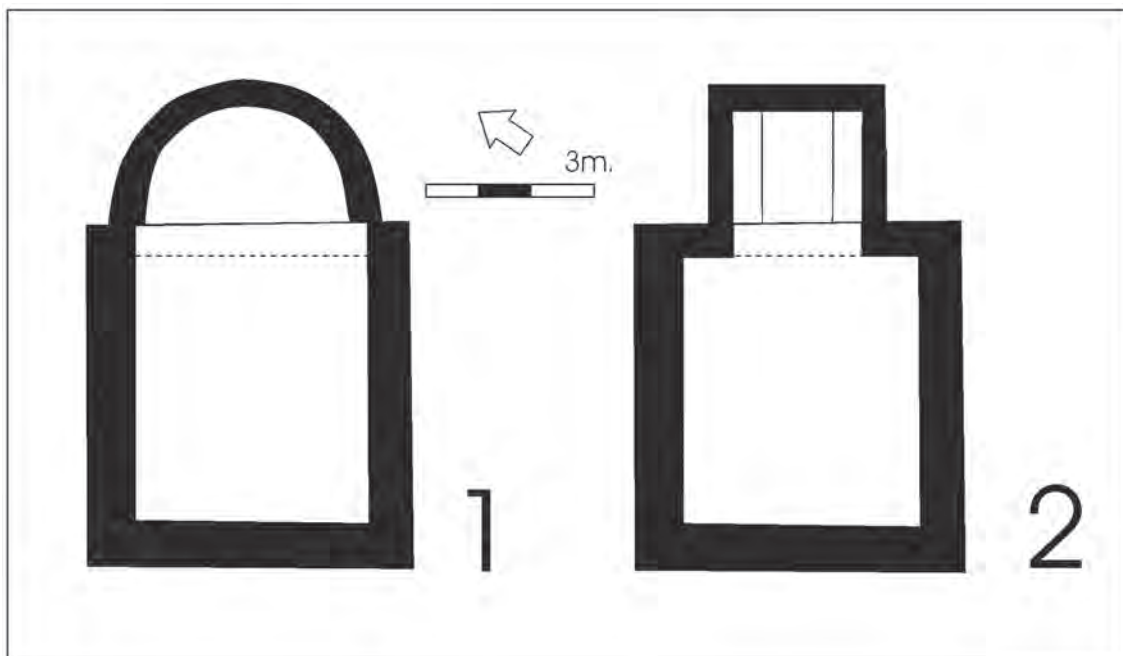
Només quatre anys després, el 948, «el mateix rei Lluís, amb el consell dels bisbes de la regió i dels seus comtes Sunyer (Barcelona-Girona-Osona), Gausfred (Empúries-Peralada-Rosselló), Borrell (fill i hereu de Sunyer) i Guifré (de Besalú)», va atorgar un nou precepte que, bàsicament, significava la ratificació del precepte anterior al nou abat Hildensind, amb el mateix objectiu de pacificar el conflicte que encara enfrontava el cenobi de Rodes amb el de Banyoles. Aquest nou precepte presenta alguns afegits en relació a l'anterior, però també algunes desaparicions, entre les quals la més significativa és la de Santa Maria de Roses (MARCA, 1668: ap. 83). No podem, de moment, donar cap raó concreta d'aquest canvi en la jurisdicció del temple de Roses, però més endavant plantejarem algunes hipòtesis.

Després del 944 i fins al 976 no tenim més notícies segures del temple rosinc. Si bé els defensors de la reconstrucció del temple de Santa Maria pel comte Sunyer de Barcelona situarien el fet pels volts del 950, com ja hem vist, aquesta notícia no la donem per certa, ni tampoc sembla gaire versemblant la notícia donada per Monsalvatje, en què feia referència a un catàleg de l'arxiu dels monestirs d'Amer i de Roses on s'esmentava un document de fundació i dotació de l'abadia de Santa Maria de Roses pel ja esmentat comte Gausfred el 960. El mateix Monsalvatje afegia que només podia recollir la notícia, perquè el document s'havia perdut (MONSALVATJE, 1901: 194). Si bé hem de manifestar reserves sobre l'existència

d'aquest document, no seria inversemblant, ja que l'erecció del temple de Santa Maria se situa en aquella època, o potser uns anys més amunt, com veurem tot seguit.

No trobem cap altra notícia del temple fins al 976: aquell any Santa Maria va rebre importants donacions fiscals de la mà del comte Gausfred i el seu fill, el bisbe Sunyer d'Elna. En aquells moments, el cenobi ja existia. En efecte, la donació cita l'abat, els monjos i, a més, esmenta altres donacions fetes anteriorment (MARQUÈS, 1986: doc. núm. 1); un document de dotació que, per la importància, ha de correspondre a una fundació o restauració, i és el més antic dels conservats al *Cartoral de Santa Maria de Roses*.

Després de la solemne dotació de l'any 976, comencen a sovintejar els documents referits al cenobi: molts permeten establir una relació estreta amb els comtes d'Empúries, especialment al segle XI; per exemple, el 1035, quan el comte Hug d'Empúries i el seu fill Ponç van vendre a la comtessa Guisla, esposa i mare dels anteriors, l'abadia de Santa Maria de Roses, amb els alous de Roses i Castelló perfectament termenats i tots els seus drets i pertinences. Els venedors deixaven clar que l'abadia i el seu patrimoni «[...] advenit nobis per parentorum nostrorum [...]» (MARQUÈS, 1993: doc. núm. 94). El 1061 la mateixa comtessa Guisla,



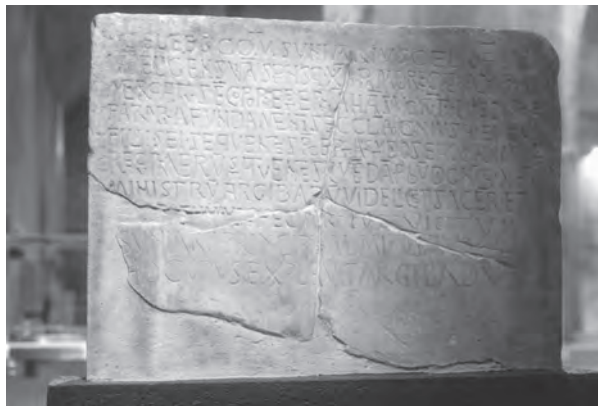
Cella memoriae de la ciutadella de Roses. Fases.

ja vídua, va donar l'abadia a la Seu de Girona, amb es esmentats alous de Roses i Castelló, a més de molts altres (MARQUÈS, 1986: doc. núm. 2). Com podem veure, tots els documents esmentats fins ara ratifiquen l'estret lligam entre els comtes d'Empúries el temple de Santa Maria.

Si l'església de Santa Maria de Roses és citada en el precepte del rei Lluís de l'any 944 com un temple dotat a Sant Pere de Rodes, juntament amb altres tres de la rodalia de la serra de Rodes, per Gausfred i Regimon –el primer sembla, amb tota probabilitat, el comte d'Empúries-Rosselló–, i el 976 en el precepte atorgat pel mateix comte Gausfred (931-991), que la va declarar abadia independent, ¿com pot ser que el comte Sunyer que va manar que fos reedificada –segons diu la làpida trobada formant part del temple romànic– pugui ser el comte Sunyer de Barcelona-Girona-Osona, en data propera al 950?

Si al llarg dels segles X i XI totes les referències al temple i després cenobi de Santa Maria de Roses el relacionen amb la nissaga dels comtes emporitans, és més probable que la referència de la làpida al comte Sunyer sigui de Sunyer II, que va morir cap al 910 i va ser el tronc del casal emporità.

Ara bé, què sabem de Sunyer d'Empúries i, més concretament, del seu final? Aquest personatge no ha merescut mai un treball mínimament semblant a una biografia; de fet, ha estat sempre un personatge contraposat a Guifré el Pelós i l'Església del seu temps, que ha gaudit, tradicionalment, de “mala premsa”. Va ser esmentat sovint, això sí, per Abadal quan aquest va tractar els conflictes polítics i religiosos posteriors a la mort de Guifré el Pelós (ABADAL 1958: 249-270); també per Salrach, en el capítol que dedica a la història i la llegenda de Guifré el Pelós, on és el principal personatge contraposat, amb més matisos que Abadal, a l'ascens de Guifré i la seva nissaga (SALRACH, 1978: 109-120). Tots els intents d'escatir una mica més la història de Sunyer, la seva genealogia o l'abast del seu govern, amb importants aportacions de Bautier (1961: 477-498), Ponsich (1994) i Martí (1997), no han aconseguit crear cap consens sobre el personatge. Encara no estem segurs, per exemple, si va ser o no germà de Delà, comte de Girona i de Besalú segons la tradició historiogràfica gironina (BOTET, 1890: 42-46), però rebutjat per la barcelonina; alguns opinen que Sunyer també va ser comte a Girona i Besalú. Tampoc no sabem si va ser comte de Barcelona abans de Guifré el Pelós, una proposta de Ramon Martí (1997: 53-54), o si va ser comte del Rosselló després de Miró el Jove, opinió força acceptada, però rebutjada per Ponsich (1994: 14-15); en tot cas, és segur que el seu fill Benció ho era el 909. Tampoc és



Revers de la *mensa altaris* de la ciutadella de Roses amb la inscripció del segle X.

clar si va ser o no l'instigador de l'assassinat de l'arquebisbe Arnust de Narbona el 912. Abadal (1958: 262-263) i Ponsich (1994: 17) ho van creure més que possible, però Martí ho rebutja (1997: 62). En tot cas, no en tenim notícies directes després del 909, quan li van aixecar l'excomunió que anys abans li havia llançat l'arquebisbe Teudard. El 909 el seu fill Benció ja era comte del Rosselló, i el 913 el seu fill Gausbert actuava de comte d'Empúries, sense cap referència al pare ni a la seva defunció (*quondam*). No sabem quan va morir, ni si ho va fer gaudint de la condició comtal o retirat del món; la possibilitat de la seva retirada al claustre monàstic no és rebutjable, ja que altres comtes del segle x ho van fer: Sunyer de Barcelona el 948 i Oliba *Cabreta* de Cerdanya el 988 en són exemples.

Per tant, atesa la relació estreta del casal emporità –que va fundar, dotar i donar l'església abadia diversos cops– amb el monestir de Santa Maria de Roses al llarg dels segles x i xi, i si tenim en compte la condició del comte Sunyer (862-909) com a tronc de la nissaga comtal d'Empúries i Rosselló, pensem que és més probable que aquest sigui el comte Sunyer citat per la làpida fundacional de Santa Maria de Roses que no pas Sunyer de Barcelona, uns quaranta anys més tard.

L'evolució del lloc

A la part més alta del turonet que ocupen, ara, les ruïnes imponents de Santa Maria, a l'interior de la ciutatella, s'hi va bastir, a l'entorn de l'any 400, si hem de fer cas de les característiques arquitectòniques de l'edifici i de l'aspecte de la *mensa altaris*, una *cella memoriae* d'una única aula rectangular perfectament orientada amb absis semicircular, al subsòl del qual es van disposar les dues tombes privilegiades que cal considerar el punt de partida de la construcció del monument. És més que probable que l'edifici fos concebut des dels orígens com a esglésiola funerària que estructurés i servís un cementiri que ja existia. Certament, al seu redós es van anar disposant ordenadament les sepultures d'aquells que habitaven en les proximitats, en algunes de les quals es van fer servir sarcòfags monolítics de pedra amb tapadores del mateix material decorades amb acroteris (NOLLA, 1997: 117-142, especialment 136-137).

Les dades fornides per l'excavació (*supra*) documenten clarament una reforma important que va significar l'elevació del sòl de circulació del temple, també obrat d'*opus signinum*, i la construcció d'uns murs a la capçalera que es disposaven parcialment sobre el primer paviment i les antigues estructures. Més enllà, els fonaments de l'edifici romànic que parcialment aprofitaven el vell edifici com a recolzament necessari.

La làpida recuperada ens recorda que, segons la nostra interpretació, caldria datar-la dins de la segona dècada del segle x, més de trenta anys abans del que s'havia pensat, segons la voluntat de Sunyer de refer-la des dels fonaments. Podríem pensar, com passa moltes vegades, que aquesta és una fórmula convencional que, en realitat, cal prendre amb cura. És difícil de saber l'estat real del temple en aquells anys. La nau va conservar les mides inicials, però en canvi se'n va modificar la capçalera i se'n va obrar, sobre l'absis

semicircular, una altra de rectangular més d'acord amb les modes del temps, i el paviment es va enlairar uns 0,40 m. Res no ens indica que l'antiga *cella* estigués destruïda i molt arruïnada; tot allò que se'ns fa present podria relacionar-se a la reforma de la capçalera. Tanmateix, el fet que s'aprofités parcialment l'antiga ara per gravar-hi el *titulus* commemoratiu ens informa que estava trencada i que no es podia tornar a fer servir. Aquestes circumstàncies ens fan pensar que l'edifici havia rebut la incúria i la sotragada dels temps i, potser, alguna mena d'agressió. Estava, però, prou sencer i prou visible per continuar esdevenint, molt o poc modificat, el temple de Roses a redós del qual es va acabar establint el cenobi tan lligat a la família comtal sortida del tronc de Sunyer.



Sant Joan de Sescloses. Vista del temple des de migdia

ESGLÉSIA DE SANT JOAN SESCLOSES

Josep Maria Nolla

L'antiga parròquia de Sant Joan Sescloses, avui sense culte i en un procés obert de degradació, es localitza al terme municipal de Vilanova de la Muga, del nucli central del qual està ben allunyada. En canvi, és molt a la vora del límit urbà de Castelló d'Empúries, d'on depèn eclesiàsticament, al costat mateix de la carretera que va de la vila comtal a Pedret i Pau. S'alça, solitària, en un terreny pla, de closes i joncs, que reproduceix perfectament el paisatge d'un lloc que durant molts segles va ser el límit del gran estany de Castelló, avui dessecat.

És un edifici no gaire gran, d'una sola nau rectangular amb un gran absis, també rectangular o, segons Badia (1975: 51-53; 1981: 454-455), lleugerament trapezoïdal. L'aspecte actual és d'un edifici modern, recobert d'un arrebossat blanc per dins i per fora i amb un senzill campanar d'espadanya sobre la façana occidental, on hi ha l'única porta. Badia, en observar el parament exterior de la capçalera, va considerar que es tractava d'una construcció preromànica molt emmascarada (1975: 51-53; 1981: 454-455). Aquesta mateixa opinió va expressar Junyent (1983: 178 i 222), mentre que Barral (1981: 270) considerava poc probable que l'edifici actual conservés elements tan antics.

El mes de juny de l'any 1969, l'historiador empordanès Joan Badia descobrí, en l'obra de fàbrica de la paret meridional de la nau del temple, la presència d'un fragment de marbre blanc decorat de 0,40 m d'altura i 0,30 m d'amplada màxima que podia correspondre a un frontal trencat d'un sarcòfag esculpit. Com que va creure que la troballa era important, ho va fer saber al seu amic Miquel Oliva Prat, aleshores director del Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació i del Museu Arqueològic de Girona, que va decidir arrancar el fragment i fer ingressar la peça recuperada al fons del Museu (BADIA, 1975: 51-53, fig. XXXIX; 1981: 454-456, amb una fotografia del fragment encara formant part del mur a la p. 460). Actualment forma part del fons del Museu d'Art de Girona.



Fragment de frontal esculpit de sarcòfag de marbre procedent dels murs del temple (Md' Art de Girona)

Va ser el mateix Oliva Prat qui en va comunicar l'existència a M. Sotomayor, que preparava aleshores el seu interessant estudi sobre la iconografia dels sarcòfags romanocristians d'Hispania, i que encara va tenir temps d'analitzar-lo i d'incorporar-lo al seu treball (SOTOMAYOR, 1975: núm. 6, 57-58, lám. 8.1). En la fitxa que li va dedicar, el feia procedir hipotèticament de Roses, i assenyalava el fet extraordinari que era l'únic sarcòfag localitzat fins aleshores a Hispania amb un doble registre decoratiu. Tot fent notar la dificultat d'arribar a conclusions definitives perquè es tractava se d'un fragment relativament petit i molt afectat pel desgast, proposava una data protoconstantiniana i indicava, però, que tampoc no podia rebutjar-se una cronologia un xic més avançada, a l'entorn de mitjan segle IV. Hi havia representades les escenes del Pecat Original, de Pere arrestat (contaminada amb la de la font), i d'un miracle de Crist.

La hipotètica procedència de Roses és segurament una intuïció de Miquel Oliva. Davant la sorpresa que va representar descobrir en la modesta i aïllada església de Sant Joan aquell fragment, no semblava assenyat proposar un origen local. La relativa proximitat de Roses, on en aquells anys excavava el malaguanyat arqueòleg, que va posar al descobert una rica fase tardoantiga, feia fins a cert punt raonable aquella proposta. Tanmateix, convindria dubtar d'aquesta possibilitat, o si més no analitzar-la críticament. Si fos així, quan s'hauria produït el trasllat? En quines circumstàncies? Per quins motius? I atesa l'antiguitat, ben documentada textualment, de l'existència d'un lloc de culte cristià a Sant Joan (un resum a BADIA, 1990b: 630-634), no seria molt més raonable, d'entrada, imaginar una procedència immediata, la qual ens estalviaria fer malabars a l'hora de respondre les preguntes que hem plantejat una mica més amunt? Pensem que sí i sobre aquesta creença desenvolupem la resta del treball.

El descobridor de l'objecte (BADIA, 1975: 51-53; 1981: 454-456), quan es referia a aquesta peça amb cert detall, proposava com una possibilitat que calia considerar que aquell fragment, potser un sarcòfag, procedís d'una tomba monumental de caràcter senyorial i cristià, que devia haver estat edificada en un punt triat de la propietat del senyor segons unes pautes determinades, moltes de les quals se'ns escapen. Dins de la *memoria*, la sepultura principal i, potser, la inicial, ben visible, correspondria a un sarcòfag marmori de taller romà, on la complexa decoració manifestava sense embuts les creences del difunt. Adduïa el costum ben provat per part dels fundadors de cenobis i d'esglésies de l'antiguitat tardana i de l'alta edat mitjana d'aprofitar, sempre que era possible, antics llocs de culte o velles estructures deshabitades. En tenim bons exemples. Alguns són descrits en aquest treball *in extenso*, d'altres són ben coneguts en la documentació escrita, com el monestir de Sant Esteve de Banyoles o la majoria part de (re)fundacions associades a Àtala. Badia també escrivia: «nNo és del tot impossible que el relleu provingui de l'antiga ciutat de Roses», i recuperava així la hipòtesi proposada per M. Oliva.

La proposta teòrica que nosaltres proposem, i que només podria confirmar l'excavació extensiva del lloc, seguiria les idees apuntades per l'erudit empordanès. Hauríem d'imaginar la voluntat d'un gran propietari rural cristià d'enterrar-se en la seva propietat (*in suo fundo*), una manera de fer ben documentada (vegeu NOLLA, CASAS I SANTAMARIA, 2005: 251-256). El lloc sembla marginal, però triat a consciència per esdeve-

nir un punt de referència del territori. Hi va haver, probablement, altres raons que de moment se'ns escapen. No seria raonable imaginar que la vil·la on residien els *domini* pugui trobar-se gaire lluny. Cal que entre l'edifici residencial i el *monumentum* no hi hagi gaire distància. Hi ha restes d'un cert volum al subsòl de la parròquia de Vilanova de la Muga (BADIA, 1981: 452) que podrien formar-ne part. No ho sabem del cert.

Les característiques de la *memoria* ens defugen, però cal imaginar un edifici d'una certa entitat per poder esdevenir més endavant lloc de culte. Pel que fa a la cronologia, el fragment de sarcòfag ens dóna de moment la primera referència, que cal agafar amb tota la cura, de primera meitat del segle IV.

Era un monument funerari ja existent? Va evolucionar cap a una església funerària? Va generar un cementiri? De moment aquestes preguntes i altres que es puguin fer no tenen resposta. Només l'excavació del lloc els en podria donar.

L'església ja ens és coneguda des del segle IX, en un seguit de documents que recorden un llarg i complicat contenciós entre el monestir llenguadocià de Sant Policarp de Rasès i el de Sant Esteve de Banyoles per al control d'unes cel·les distribuïdes a l'entorn del golf de Roses, i preferentment dels contraforts més orientals de la serra de Rodès, que devia haver fundat o reinstaurat el venerable Àtala, vingut del sud amb l'ajuda d'Agobard abans de travessar els Pirineus i fundar el cenobi de Sant Policarp el 782, del qual va esdevenir el primer abat. En les disputes, ben documentades d'ençà del 840, sempre hi apareix l'església de Sant Joan, de la qual a vegades diu que es trobava a la riba de l'estany (vegeu BADIA, 1990b: 630-634). Caldria, doncs, considerar que Sant Joan era un d'aquelles esglésies *quae ab antiquitus fuerant fundatae sed a paganis erant destructae* (MUHLBACHER, 1896: núm. 305, 458-460), tal com recorda el precepte de Carlemany, de datació imprecisa, però que ha de ser posterior al 800, ja que hi signa com a emperador, i on, certament, no hi ha entre les *cellae* esmentades Sant Joan. La proximitat en el temps entre aquests fets i la disputa pel domini del lloc, dues generacions com



Vista interior del temple de Sant Joan Sescloses



Mensa altaris de marbre

a màxim, fa pensar que realment la nostra església devia haver estat refundada o dinamitzada directament o indirectament per obra d'aquells il·lustres fugitius d'Al-Andalus. Que la cronologia dels fets s'ha de situar poc abans del 782 ens ho confirmaria la fundació, justament aquell any, de Sant Policarp per part d'Àtala, i també un text probablement manuscrit del mateix Agobard quan era bisbe de Lió que situa justament en aquell any l'arribada al regne dels francs (WOLFF, 1965: 274, nota 43).

Sembla, doncs, que en aquell indret hi devia haver hagut un edifici de culte, destruït o no, que Àtala i els seus van revifar. Què era i com era el que hi havia no ho podem saber sense explorar el lloc arqueològicament, però ho podem deduir i plantejar com a hipòtesi raonable, tal com hem anat constatant en molts dels jaciments estudiats en aquest volum. En aquest cas, els indicis, escassos, certament, però més que notables, ens fan imaginar l'existència d'un edifici funerari monumental que devia devenir, amb reformes profundes i modificacions o amb una mínima adaptació, una basílica funerària, que, amb alts i baixos, es devia haver convertit, potser com a resultat de l'interès d'Àtala i els seus, en església parroquial.

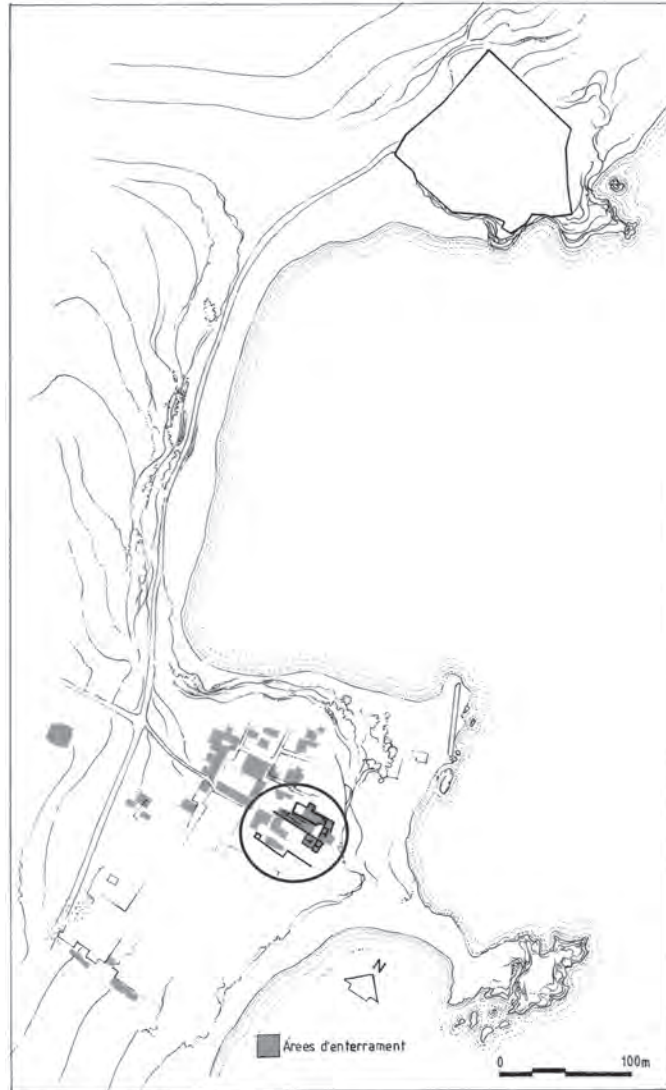
A favor d'aquesta teoria hem de fer constar una altra dada no coneguda fins ara i que ens sembla interessant:

L'únic altar del temple actual conserva *in situ* una extraordinària *mensa* de marbre blanc, rectangular, d'1,50 m de llarg, 0,87 m d'ample, i d'un gruix no uniforme d'uns 4/5 cm. Mostra a tot el seu entorn unes motllures molt simples. En un moment més avançat, es va obrar al mig d'un dels costats llargs un encaix per disposar-hi el sagrari. D'aquesta peça tan notable, que en tinguem constància, mai ningú no n'ha parlat, i

sorpren en aquell modestíssim temple. El material en què va ser treballada és un marbre de qualitat molt blanc, que caldria analitzar per atribuir-lo a una pedrera determinada. És, tanmateix, d'importació en un país on aquesta pedra és inexistent i, segur, d'aprofitament. A partir d'un aplacat es va retallar la forma rectangular de la *mensa*. Es va fer sense una cura especial; és, certament, poc elegant, i les motllures són irregulars. Estem a molta distància de les *mensae* de Roses o d'Empúries, tallades, també, en peces d'aprofitament, però ben treballades en tallers d'un alt grau d'habilitat tècnica. Això fa que sigui més difícil intentar fer-ne una aproximació tipològica i cronològica. Pensem, però, que segueix els models característics de les *mensae* paleocristianes d'aquest territori. En efecte, la voluntat de remarcar amb una motllura les vores de la *mensa* seguiria aquella tradició, però d'una manera maldestra i amb resultats poc assolits. Com en aquells casos, el frontal de l'ara és recte, però la placa poc polida i rebaixada mostra desavinences i desigualtats pròpies de la peça original, que devia anar fixada per aquell costat repicat i irregular, amb mides d'entre 5 i 6 cm que facilitarien l'aplatat i que, com que no es veien, estalviaven el procés d'igualació i poliment. Pel que fa a les mides, la nostra peça se situaria entre les més grans, com la de Santa Maria d'Égara (155 cm per 69 cm per 11 cm); la d'Es Fornàs de Torelló (Menorca) (145 cm per 0,97 cm); la de Minerve, església parroquial a una trentena de quilòmetres de Narbona, amb data de consagració pel bisbe Rústic de 456/457 (144 cm per 69 cm per 15 cm), o les decorades de Saint-Victor de Marsella (178 cm per 112 cm per 15 cm) o de Grussol (Ardèche) (166 cm per 90 cm per 10 cm) (PALOL, 1967: 18-187; BONNERY, 1988: 109-113).

Proposaríem, doncs, una cronologia imprecisa dins de l'antiguitat tardana o, potser, una mica posterior. La poca qualitat tècnica i l'ús d'una pedra preuada podrien semblar contradictoris. Nogensmenys, ens podrien estar indicant la presència, en aquell lloc, d'una certa quantitat de marbre a l'abast que es va aprofitar com es pogué per bastir una ara notable.

Aquesta *mensa* s'afegeix al fragment de sarcòfag, també marmori, ja esmentat (*supra*). Les dues evidències es complementen. Si el primer fragment va sorprendre i va fer pensar a algú en un desplaçament des de Roses, aquesta nova peça serviria per a reblar el clau d'una procedència local i refermar la hipòtesi de l'existència d'un *monumentum* senyorial i cristià que va evolucionar cap a un lloc de culte i cap a una església parroquial. En una sepultura d'aquelles característiques és versemblant imaginar-hi presència de pedra de qualitat vinguda d'ultramar.

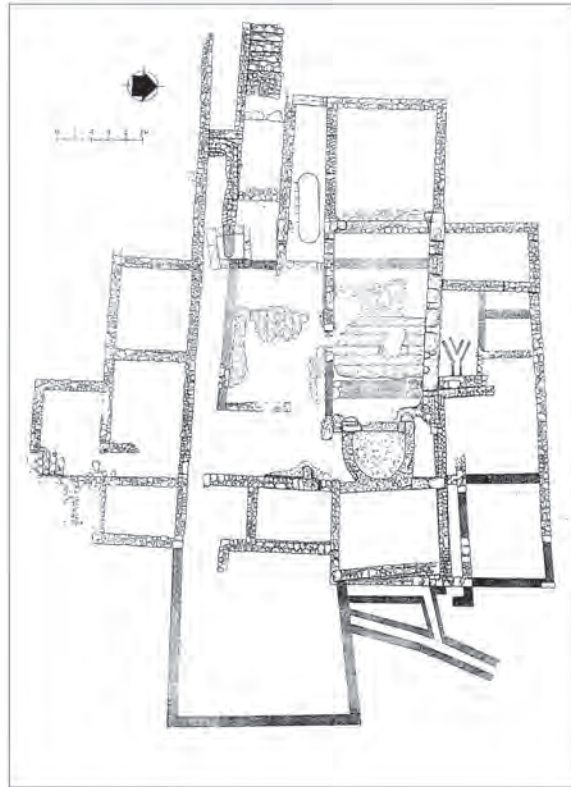


Sant Martí-Neàpolis. Planta general de situació

LA CELLA MEMORIAE I EL CEMENTIRI TARDOANTIC DE LA NEÀPOLIS EMPORITANA

Josep Maria Nolla i Jordi Sagrera

A l'entorn del 300 el sector meridional del port d'Empúries, davant mateix del nucli de Sant Martí, aleshores sembla que sòlidament fortificat, on havia existit el barri septentrional de la Neàpolis i espais no habitats més enllà de la muralla occidental, començà a ser utilitzat per enterrar-hi. L'origen d'aquest cementiri s'ha de situar vers l'occident –l'antiga necròpoli Martí–, justament on acabava (o començava) el camí que resseguia el port a redós dels penya-segats que el delimitaven per ponent i que portava a Sant Martí. Amb el pas dels anys s'anà estenent cap a llevant arribant a ocupar tot el sector nord de l'antiga Neàpolis fins a l'àgora que constituí el seu límit meridional. Altrament, el centre neuràlgic del cementiri també es desplaçà del lloc originari tot cercant una certa centralitat a l'entorn d'una *cella memoriae* que s'obrà, potser, vers el 400 tot aprofitant l'antic *caldarium*, prou ben conservat, d'unes antigues termes públiques en desús des de feia uns 350 anys. Aquest espai principal va ser especialment adaptat i modificat en el pas dels anys, en construir-se diverses *areae* funeràries d'una certa complexitat amb enterraments privilegiats de sarcòfags monolítics i, en algun cas, amb decoració escultòrica frontal, unes escales d'accés que salvaven el desnivell circulatoris i un mur general de delimitació que acabava amb una estructura rectangular compartimentada que definia físicament l'àrea d'enterraments, la terra sagrada, de l'exterior.



Planta general del lloc

L'excavació exhaustiva d'aquest sector ha permès recuperar unes 500 tombes, un nombre considerable i que s'aproxima molt a la xifra total d'inhumacions que s'hi efectuaren al llarg dels 400/450 anys que estigué en funcionament. Ni que calgués afegir-n'hi unes altres cent, les consideracions generals no canviarien.

Es tracta d'un cementiri d'inhumació amb un ritual ben establert, amb sepultures de tota mena, ben organitzat, ordenat i controlat com posa de manifest la inexistència de superposicions o destruccions d'una deposició per una altra, per l'evidència de diferents nuclis d'enterrament que podrien correspondre a grups familiars o a altres unitats socials, per l'existència de passadissos de circulació que ordenen convenientment l'espai. Obres d'una certa entitat que es concentren a redós de la *cella memoriae* confirmen, almenys des del segle V, una cura i una atenció especial que es va mantenir fins al final.

Totes les tombes eren individuals, llevat d'una inhumació doble d'un adult i d'un infant, i els difunts eren sebollits embolcallats amb una mortalla, nus, decúbit supí, amb els braços estirats paral·lels al cos i orientats, és a dir, amb el cap a occident perquè miressin cap a l'orient, cap a Jerusalem on s'ha de produir la *Parusia*, la segona i definitiva vinguda de Crist. En una única ocasió tenim documentat un difunt que fou enterrat vestit tal com posà de manifest la presència del fermall de cinturó de bronze sobre la panxa, l'única peça que no desaparegué amb el pas dels anys, en origen, costum propi dels gots i que no arrelà a casa nostra. La mostra antropològica és global amb homes i dones, joves i adults, adolescents i infants de totes les edats.

Si analitzem les tombes des d'un punt de vista tipològic constatem les formes següents: en sarcòfag de pedra, en 30 ocasions (6'13%), en el benentès que dins d'aquest grup cal considerar l'existència d'un sarcòfag decorat d'origen romà sencer (caixa i tapadora), d'un altre mixt, caixa decorada i aprofitada disposant-hi com a coberta una tapadora monolítica decorada amb acroteris, i 28 peces, 25 de les quals són d'origen narbonès i 3 de gres, obrades en un sol bloc amb coberta d'acroteris. Són alguns dels sepulcres més notables i costosos.

En àmfora, preferentment infantils i on s'observen diverses variants, en 48 ocasions (9'81%).

Enterraments mixts en àmfora i altres elements, 4 vegades (0'81%)

Sepulcre de *tegulae* de secció triangular (amb o sense solera, amb o sense *imbrices...*), en 42 ocasions (8'58%).

Tombes de *tegulae* de secció quadrangular: 1 (0'20%)

Tomba infantil obrada amb dos *imbrices*: 1 (0'20%)

De lloses de pissarra disposades a doble vessant: 1 (0'20%)

Caixa de pedres de planta rectangular o amb la capçalera i els peus lleugerament arrodonits (amb onze subvariants): 132 (27%)

Tombes d'obra (amb quatre variants) cobertes d'*opus signinum*: 27 (5'52%)

En fossa simple: 159 (32'51%)

En fossa preparada (vuit variants): 31 (6'34%)

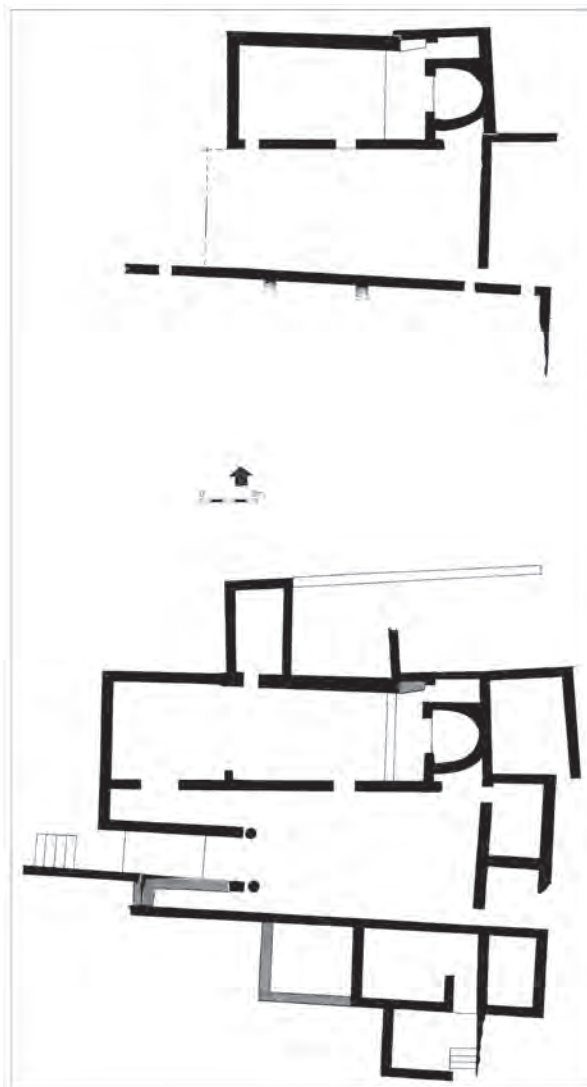
Indeterminades: 12 (2'45%).

En darrera instància, el mateix que observem en els altres cementiris de la mateixa Empúries o d'aquest territori.

La *cella memoriae*

L'element príncep del cementiri és l'existència d'una *cella memoriae*, esdevinguda més tard petita església funerària, mot ben conservada i que va convertir des del mateix moment de ser edificada, en el centre neuràlgic de la necròpoli. Es van aprofitar, com és costum a l'època, restes anteriors desafectades i només parcialment visibles, almenys el que seria la paret septentrional, d'*opus caementicium*, de la *memoria*, d'una sola peça de poc menys de 3 m d'alçada, que devia sobresortir per damunt del descampat. La direcció oest/est era perfectament adequada per regirar i mirar si era aconsellable i possible la conversió. La descoberta d'un excel·lent sòl d'*opus segmentatum* de fragments de marbre, quasi sencer i de moltes altres restes aprofitables hauria acabat per decidir de bastir-la en aquell punt.

En un primer moment, l'edifici, perfectament orientat, constava d'un aula rectangular d'11'9 m de llarg i 5'1 m d'ample a la qual s'hi afegia un absis semicircular parcialment inscrit (part septentrional) i més elevat, de 3'4 m de llargària i 4 m d'amplada. Al nord de la capçalera hi havia una petita dependència auxiliar, una sagristia versemblantment, de planta rectangu-



Cella memoriae de la Neàpolis d'Empúries. Fases

lar, que aprofitava murs més antics i mesurava 2'5 m de llarg (est-oest) i només 1'5 m d'ample (nord-sud), pavimentada d'*opus signinum* i amb els brancals de l'única porta molt ben obrats que comunicava amb el costat més oriental de la nau. Tot aquell sector, enlairat, correspondria al santuari bastit davant de l'absis i al bell mig del qual es localitzava la tomba primigènia. El sòl també era d'*opus signinum*. El color del paviment, vermell, d'aquest sector que contrastava amb la resta de la nau, d'*opus segmentatum* de marbres blancs, i el fet de ser més alt, un graó, definia amb precisió els sectors de l'edifici i la seva importància. Més enllà, encara, calia pujar un altre graó per accedir a la capçalera.

Dues portes ben conservades i obrades en el mur de migdia, comunicaven la part més occidental del monument, la menys sagrada, amb l'exterior, on s'obria una esplanada prou gran, pavimentada, també, amb fragments de marbre, a dins i a l'entorn de la qual es bastiren les *areae* funeràries més notables i ben definides i que, sovint, aprofitaven murs antics.



Cella memoriae de la Neàpolis d'Empúries des de ponent.

Aquest primer moment de la *cella* el dataríem cap al 400 i hem de suposar-li un caràcter excepcional, martirial o dedicat a preservar les despulles d'un personatge il·lustre, exemplar, lligat als orígens del cristianisme emporità. Convindria recordar que aquest edifici era modular essent la llargària de la nau tres vegades i mitja la de l'absis i l'amplada, una i mitja.

Més endavant, calgué ampliar el conjunt. La *memoria* que ja devia realitzar funcions litúrgiques, es va engrandir i modificar potser en el mateix moment que es monumentalitzà l'accés al lloc des de ponent, amb la construcció d'una notable escalinata. La nau s'allargà considerablement cap a l'oest 6'8 m amb la qual cosa la llargària total esdevingué de 18'7 m. Aquest nou sector, que exigí l'arrasament de l'antic mur de tanca, tingué un sòl de morter hidràulic. Les portes es modificaren: se n'obrí una de nova, geminada, justament en l'espai acabat d'alçar, es mantingué en ús la més oriental i fou condemnada la central. Coincidint amb aquesta ampliació es bastí una capella funerària disposada perpendicularment a l'eix de l'edifici, cap



Vista general de cella memoriae d'Empúries des del sud.oest

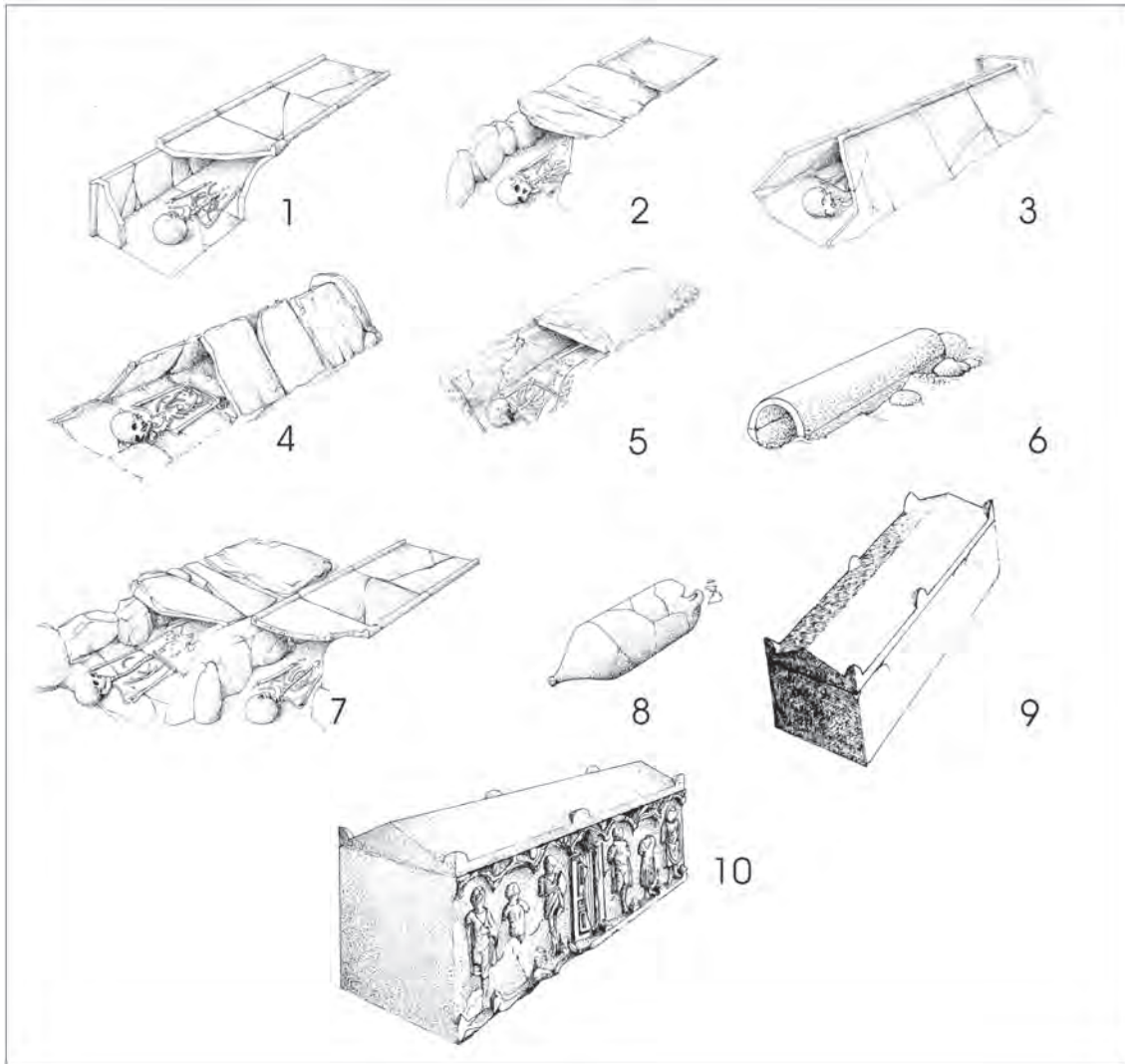
a tramuntana. Era una cambra trapezoïdal, de 5 m de llarg (nord a sud) i 3 m i 2'60 m, respectivament, d'amplada a l'extrem de tramuntana o de migdia. Sota un sòl de *signinum* es van localitzar quatre sarcòfags monolítics amb tapadores d'una sola peça i acroteris. Hem proposat que contra la paret septentrional, al fons i damunt del paviment, s'hi hauria disposat el sarcòfag figurat de taller romà de les estacions. Tinguem present que aquella peça, molt més antiga, de vers el 300, seria, doncs, aprofitada o hauria significat el trasllat complet del sepulcre des d'un lloc més marginal a un altre d'absolutament privilegiat. També es modificà la tomba principal en substituir-se l'antiga *forma* per un sarcòfag de forma trapezoïdal al qual li mancava volgutament el costat curt de llevant. Clos pel paviment de morter hidràulic, la sepultura era magnificada en posar-s'hi, damunt, una *mensa altaris*, rectangular i envoltada d'una fina motllura, retallada sobre una placa decorada, sostinguda sobre un *cippus*, un *titulus* foral aprofitat, amb una dedicatòria commemorativa del natalici de la *Legio VII Gemina*. Tot aquest sector fou elevat amb un nou graó. Ara, doncs, l'accés al *sanctuarium* es feia a través de dos graons quedant, encara una mica més alt el sòl del prebiteri.

La coberta de l'edifici fou a base de bigues de fusta i encavallades creant un sostre a dues aigües amb ús, per sobre, de *tegulae* i *imbrices*. Són ben visibles els encaixos on posar els caps de les bigues en el coronament del gran mur septentrional de *caemenicium*, disposats equidistants i que permeten restituir-ne les característiques i l'alçada.

Les *areae* funeràries

A tot l'entorn d'aquesta *memoria* esdevinguda autèntica basílica funerària es van desenvolupar, al llarg dels segles un seguit d'*areae*, espais d'enterraments privilegiats, ben definits i amb marcada personalitat, on s'efectuaren, en el decurs dels anys, inhumacions de cost, preferentment en senzills sarcòfags de pedra, tallats en un sol bloc, prismàtics i regulars, coberts amb una tapadora a doble vessant obrada, també, en una sola peça i decorada amb 4 o 6 acroteris ornamentals, més o menys treballats, que reproduïen simplificada el sostre d'una casa seguint una llarga i vella tradició en la que el sepulcre no és altra cosa que la *domus aeterna* pels pagans i allí on les despulles del difunt han d'esperar la resurrecció de la carn, entre els cristians. Interessa assenyalar, és important, que llevat d'alguna modesta excepció, aquests grans taüts de pedra van ser obrats a la veïna *Narbo*, tal com posa de manifest la matèria primera on foren tallats, una mena de calcària de notable personalitat, fàcil de treballar, de les pedreres de l'Île de Sainte-Lucie, a migdia i no gaire lluny de l'antiga capital provincial (BEDON, 1984: 134 i 142, fig. 2; SOLIER, 1991: 63; NOLLA I SAGRERA, 1995: 259-264).

Aquestes *areae*, entre les quals no considerarem ni l'interior de l'església ni l'espai situat immediatament a migdia, són deu i es disposen a tot l'entorn de la *memoria* i del vestíbul meridional, a nord, llevant i



Quadre-resum del tipus de tomba del cementiri neapolità

ponent, i es distingeixen de la resta del cementiri, per estar ben definides per quatre murs, per disposar, sovint, de diverses capes verticals d'enterraments, per l'ús de sòls d'*opus signinum* que cloïen les diverses capes de tombes i facilitaven la deposició d'una de nova més amunt. Un altre fet definidor, potser dels més significatius, és constatar que van funcionar a la mateixa cota de circulació que la basílica funerària i vestibul meridional que, recordem-ho, va recuperar el nivell de circulació propi de l'edifici termal tardohel·lenístic. Això significà un rebaixament global de tot aquell gran sector amb voluntat no solament de facilitar l'accés a l'església-*memoria* i el poder-se moure còmodament al seu entorn sinó crear al seu voltant una "gran corona" al mateix nivell on s'havien d'edificar les principals *areae* d'enterrament, de tipus familiar o col·legial, en ús durant uns quants segles. Aquest desnivell se'ns fa palès en la construcció de l'escalinata monumental que posava en contacte aquesta zona fortament rebaixada amb la resta del cementiri que funcionava a un nivell sensiblement més alt, entre el metre i mig i els tres metres. Aquest cementiri deixà de fer-se servir a partir dels primers anys del segle VIII. La manca d'ús i de manteniment acabà malmetent el temple funerari que, tanmateix, no sembla que hagués estat especialment saquejat. El temps l'anà colgant fins que fou explorat intensament a partir de 1846.

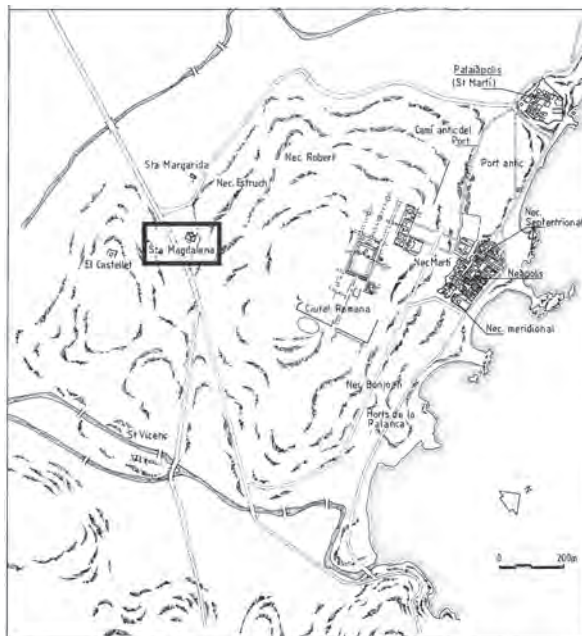
SANTA MAGDALENA⁶¹

És un conjunt extraordinari que, ara, estem en disposició d'explicar coherentment. Tot seguit farem una exposició general dels fets recordant al lector que l'anàlisi detallada de l'estudi de les estructures preservades i el resultat de les excavacions practicades, es troben convenientment desenvolupades en la monografia citada a la nota 61.

Recordem que el conjunt monumental de Santa Magdalena, bastant ben conservat, es localitza a la falda sud-occidental del turó d'Empúries, a la part més baixa, a molt poca distància, cap a migdia, de les ruïnes de l'església de Sant Margarida, al costat mateix d'un giratori, punt de contacte de la carretera d'Orriols a L'Escala i del ramal que en surt en direcció a Sant Martí.

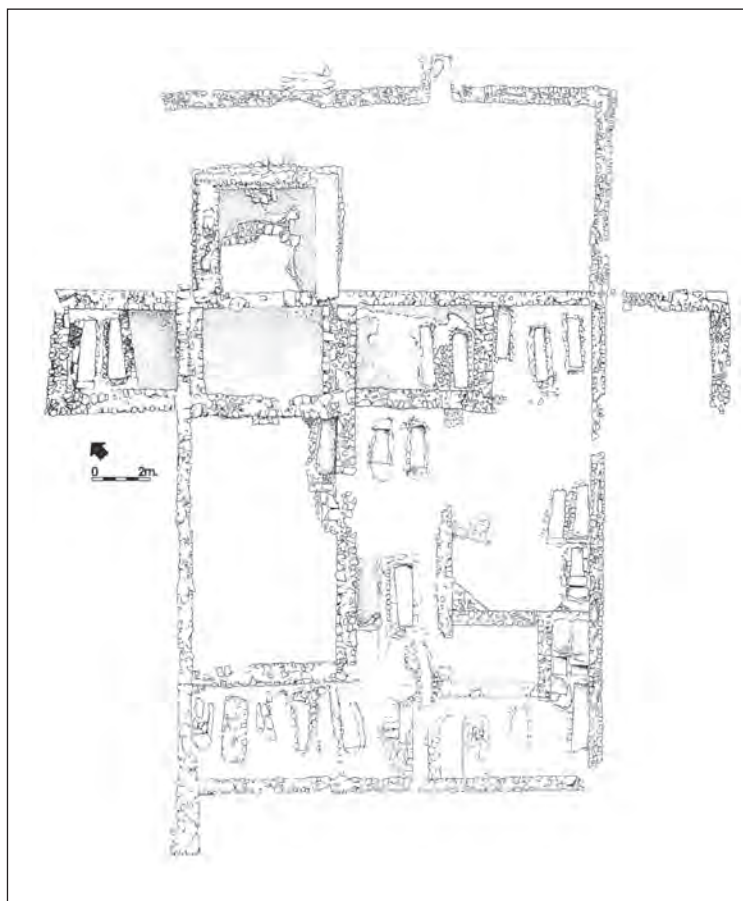
Pel costat de llevant, i a molt poca distància, circulava un vell camí que feia el tomb al turó i que posava en contacte aquest lloc amb l'establiment de Santa Margarida i amb el nucli fortificat de Sant Martí i el port. Altres camins menys coneguts la posarien en relació amb el turó de les Corts, Cinc-claus, Vilanera i més enllà i amb l'antic solar de la ciutat regular, de la Neàpolis i la costa. Un indret, doncs, obert i ben comunicat però invisible des del mar.

El lloc que ocupa, una plataforma aplanada en la falda suau de la muntanya, es disposa directament sobre el sòl geològic, la dura roca calcària que aflora arreu. Era –i és– un emplaçament estèril, on només hi creix la garriga, inadequat pel conreu i, per tant, espai marginal apte per fer-ne un cementiri. No oblidéssim pas

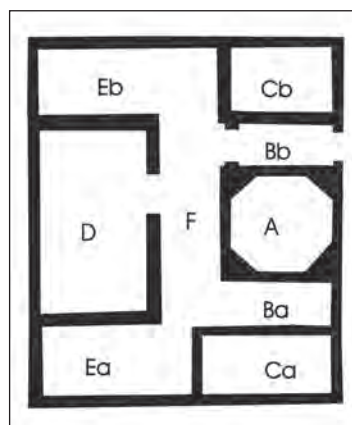


Planta general de situació

61 Aquest article és una versió reduïda de l'estudi monogràfic X.AQUILUÉ i JM NOLLA (ed) *Empúries a l'antiguitat tardana*, Monografies emporitanes, 15 (en premsa)



Santa Magdalena. Planta general.



Planta esquemàtica dels moments inicials, amb indicació dels diversos àmbits.

que topogràficament aquesta zona no és altra cosa que el perllongament meridional del cementiri de ca n'Estruc.

En un moment que dataríem dins de la segona meitat/darrer terç del segle IV, en aquest espai marginal i estèril es va construir un monument funerari complex i notable que descriurem i reviurem immediatament.

Per poder-ho fer, recordem-ho, el promotor hagué d'adquirir, si no era seva, la propietat de tot l'espai que ocupà uns 279'51 m². Tot i marginal per a segons quines activitats era, en canvi, ideal per a fer-ho servir de necròpolis.

En aquell indret, doncs, s'hi va construir un edifici funerari complex que intentarem descriure i que coneixem per les restes, parcialment molt arrasades, i pel disseny simètric del conjunt.

Es traçà, en primer lloc, un rectangle quadrangular definit per un mur perimetral d'uns 0'50 m, molt sòlid i molt ben fet, perfectament orientat segons els punts cardinals i que s'adaptava admirablement a la plataforma natural on fou bastit. Amidava, d'est a oest, uns 17'15 m i, de nord a sud, uns 15'40 m. Aquest mur de tanca era molt alt, a l'entorn d'uns 2 m, i separava completament el món interior de l'exterior. L'única porta d'accés d'una llum a l'entorn d'1'50 m, prou ben conservada i que continuà essent l'únic punt de contacte entre dins i fora, es localitzava en la paret de migdia, en posició aparentment atípica i descentrada, en direcció a llevant. Comunicava amb un passadís a cel obert (espai Bb). Contra el mur meridional es disposaven tres estances, separades per dos passadissos, simètricament ordenades. En posició central una estructura exteriorment quadrada de 5 m de costat, a l'interior de la qual es van construir adossats als quatre angles, uns massissos d'obra, en forma triangle isòsceles, que convertien el quadrat en un octògon de parets de dues mides, quatre a quatre (cambra A). Se'n conserva prou bé la meitat occidental hi ha desaparegut del tot l'oriental. El sòl era la roca allisada i regularitzada amb un morter de calç. No sabem, no hi ha evidències, de que existís un paviment més sofisticat. Si n'hi hagué, ha desaparegut sense deixar cap rastre.

Hem suposat que hauria tingut una única porta, centrada i oberta en el mur de tramuntana de la que no se'n conserva res. Tanmateix, per les característiques de l'edifici on la simetria del conjunt és absoluta, no hi ha cap altre possibilitat.

Es creava, doncs, un edifici en posició central de forma exteriorment cúbica cobert molt probablement per una cúpula semiesfèrica que no s'ha conservat però que podríem deduir de l'existència dels elements prismàtics de base triangular obrats contra els angles del quadrat intern que definien un octògon no regular que oferia la superfície adequada per a cobrir el monument amb un cúpula de la que no se'n ha conservat absolutament res. Aquest fet és difícil d'explicar. Quan aquest primer edifici fou, desmantellat es van aprofitar els materials antics per obrar les noves estructures i les sepultures i, enlloc, es conserven rajols (*testae*) ni pedra tosca, els materials característics per construir una cúpula d'uns 5 m de diàmetre. Podríem pensar, també, en solucions menys costoses a base de bigues de fusta i *tegulae* i *imbrices* a vuit cares. Si això fos

cert, caldria donar a l'espai central vuitavat una explicació exclusivament simbòlica. No era cap dificultat cobrir convencionalment un cub de quatre cares de 5 m de costa.

A un costat i altre, es disposen simètricament unes dependències (espais Ba i Bb) la funció i restitució volumètrica de les quals és ben diferent. Descriguem-les: a llevant i a ponent hi havia uns espais d'uns 5 m de llargada útil i 2'05 m d'amplada. En el de llevant (Bb), s'obrien en cada un dels costats curts, unes portes centrades d'1 m de llum, la més septentrional i d'1'50 m la més meridional . Aquesta, ben conservada, posava en contacte l'edifici amb l'exterior. A l'altre costat, mantenint la simetria àmbit (Ba), només hi havia porta a tramuntana. Dels dos passadissos, l'autènticament funcional és l'oriental; l'altre només servia per mantenir l'equilibri volumètric i en planta del conjunt tot deixant completament exempt l'edifi-



Edifici central del gran mausoleu (A) de la fase I (2008)

ci principal. Eren espais a cel obert; car calia deixar lliure el volum del cub central, la peça principal de tot el conjunt. Més enllà, es disposaven dues sales rectangulars (Ca i Cb), d'uns 6'35 m de nord a sud i uns 2'95 m d'est a oest. Les portes, també d'1 m de llum, es disposaven, amb habilitat, a l'angle nord-oest i nord-est, respectivament. Aquestes dues cambres haurien anat cobertes amb un sostre a dos vessants per emmarcar i equilibrar el conjunt, de molta menys alçada que la del cos central. Tenien una funció funerària secundària tal com es posa de manifest amb claredat a la de llevant (Cb) on s'han conservat en bon estat les sis tombes que es van obrar al subsòl que s'adaptaven –no podia ser d'altra manera- a la superfície de la cambra i on es pot observar que s'anaren construïnt de migdia a tramuntana. Les dues més meridionals posen de manifest l'ús d'un morter idèntic al que s'usà per bastir els murs del recinte i les relacions estructurals permeten observar com el mur sud de la cambra funerària de la segona fase passava pel damunt de la sepultura, tot recolzant-s'hi. La cambra occidental (Ca), molt més afectada per la construcció de noves i notables tombes no ens fa possible atribuir-ne alguna, amb seguretat a aquest primer moment, potser només la núm. 41. No pot dubtar-se de què complí idèntica funció. Contra el mur de tramuntana i perfectament centrat, s'edificà una estança de dimensions prou grans, rectangular, d'uns 9 m d'est a oest i d'uns 5'25 m de nord a sud (cambra D). La porta es trobaria lleugerament desplaçada cap a l'est, amb una llum d'uns 1'80 m i amb tres graons que davallaven cap a l'interior de l'estança tot salvant el desnivell natural de la roca. Les fortes reformes posteriors emmascaren aquests murs, engruixits o retallats en la fase III. Aquest espai que hem d'elevat i cobrir, perfectament aïllat, agafa, conjuntament amb el gran dau cúbic de planta interior vuitavada (cambra A), un protagonisme especial. Caldria considerar-la com la capella associada al culte funeràri i lloc on celebrar els rituals periòdics dedicats al difunt principal i a aquells privilegiats sebollits en la proximitat immediata. Aïllen aquesta cambra (D) de l'entorn, tres espais, dos de simètrics a oest (Ea) i est (Eb), de 7'60 m de llarg i 3'6 m d'ample i una esplanada més gran i rectangular (sector F) de 10 m de llarg per 3 m d'amplada, que separava el sector meridional del conjunt del septentrional tot facilitant la circulació.

El resultat que se'ns mostra és el d'un edifici notable i, des de molts punts de vista, extraordinari: un rectangle quadrangular, clos en ell mateix i “separat” de l'entorn, amb un únic punt d'accés, amb una ocupació volumètrica de l'espai interior absolutament simètrica i definida per quatre sectors coberts, dels quals en destaquen especialment dos, en ser, els altres, idèntics i col·locats especialment per emmarcar i fer ressaltar, encara més, un d'aquells cossos. En efecte, de les dues cambres principals (A i D), una rectangular que domina el costat de tramuntana del recinte, més gran de planta però menys voluminosa, més baixa (D), li suposaríem una importància jeràrquica secundària, malgrat tot. L'altra, la que considerem central, és el cub de base quadrada que ocupa la posició preeminent i ben ressaltada per les estances simètriques menors. És, altrament, un notable edifici de planta central, un octògon inscrit en un quadrat, cobert probablement amb una cúpula hemisfèrica. Era l'edifici més alt, visible des de molt lluny i que dominava, des de l'alçada tot l'entorn immediat (A).

Quina era la funció d'aquest edifici clos? No en tenim dades directes. La resposta l'hem de deduir de les característiques de l'edifici, de l'emplaçament que ocupa, assenyalat (un edifici no és, mai un element desintegrat del seu entorn), i de l'evolució del lloc que s'explica en funció del seu origen. A partir de tot això, podem convenir en atorgar a l'edifici una funció funerària, en considerar aquest *monumentum*, com una imponent tomba, un mausoleu cristià dedicat a un personatge que ens és desconegut del tot, home o dona, que, tanmateix, per la seva personalitat, per les seves accions, per la seva vida, per la seva manera de fer, per la seva preeminència social va merèixer aquest reconeixement i va marcar la història subsegüent del lloc. En altres èpoques, anys enrera, s'hauria considerat aquest edifici, aquesta *memoria*, com un *martyrium*. Podria ben bé ser-ho però ja hem adduït anteriorment (*cella memoriae* de la Neàpolis, *supra*) les raons que ens porten a ser prudents. Ha de quedar clar, però, l'enorme prestigi en la seva comunitat del difunt allí sebollit.

Som de l'opinió que en aquest primer moment l'edifici fou bastit per protegir, recordar i retre culte a una persona prestigiosa tal com posen de manifest, segons pensem, la planta, les peculiaritats del lloc i l'evolució posterior i per permetre enterrar-hi en la proximitat immediata, dins del mateix conjunt arquitectònic, un grup molt reduït de persones privilegiades, sens dubte d'alta posició social i pròxims potser per parentiu del difunt..

El *monumentum* pròpiament dit –no podia ser de cap altra manera–, el contenidor de la tomba, era l'estança de planta central, el cub de base quadrada que inscrivia en el seu interior un octògon (cambra A). És l'indret que li pertoca arquitectònicament i, com veurem més endavant, simbòlicament. La sepultura havia de ser perfectament visible. No hi ha rebaixaments coetanis del subsòl ni evidències de construccions adossades als murs. Cal imaginar, doncs, l'existència d'un sarcòfag, potser esculturat, ben visible, ben present, tal com hem imaginat que succeïa a la cambra funerària nord de la basílica de la Neàpolis (*supra*), situat al bell mig de l'estança o, potser millor, contra la paret dels fons, davant per davant de l'única porta de la cambra. Les altres tombes del recinte en aquell moment eren obrades dins del subsòl i, per tant, només visibles en superfície, una manera de diferenciar molt precisa i altament simbòlica. En un cas i altre, el difunt estaria orientat cap a llevant, cap a Jerusalem, per on tindrà lloc la *Parusia*, la segona –i definitiva– vinguda del Crist i que tindrà com a conseqüència la resurrecció de la carn i el judici universal.

Les cambres simètriques (Ca i Cb) que fan evident la preeminència del dau central (A), eren cambres funeràries. La sala rectangular que ocupa, en solitari, la part central del costat septentrional del clos, perfectament centrada i davant per davant de la cambra funerària, hem de suposar que serviria de petita capella, lloc d'oració (D). L'orientació perfectament canònica avalaria aquesta suposició.

Ja des del moment de la identificació de l'edifici principal del clos (cambra A), de planta exterior quadrada i interior octogonal, es proposà assenyadament una funció funerària i martirial. Tanmateix, no essent ben conegut tot el conjunt, s'insistia especialment en la cambra exteriorment de planta quadrada i interiorment octogonal.

Aquesta mena de monuments pels vuit costats de l'espai interior han estat considerats, segons com i segons on, o bé baptisteris de tradició milanesa i ambrosiana o bé mausoleus monumentals, a partir, sempre, de paral·lels ben coneguts d'uns i altres edificis arreu del món mediterrani d'ençà el segle IV. El simbolisme de resurrecció del número vuit és ben conegut i a bastament documentat, d'enorme prestigi. La lectura baptismal, la “resurrecció” de l'ànima “morta” per efecte del pecat original, és lògica i immediata. El gran bisbe de *Mediolanum*, Ambròs, hi representà un paper clau.

De vegades, en edificis poc coneguts o mal coneguts, es planteja el dilema d'una o altra funció. Normalment, no hi ha dubtes. El nostre edifici és un d'aquest casos; una funció baptismal és absolutament inviable.

Quin són els orígens d'aquesta planta en context funerari, quins paral·lels, pròxims i llunyans podem aduir? Quina cronologia aproximada caldria proposar?



Santa Magdalena. Vista general del lloc des del nord.oest (2008)

Per respondre aquestes qüestions començarem tot descrivint un monument molt similar que es conserva parcialment conservat i molt emmascarat a Sant Feliu de Guíxols, sota la torre del Fum de l'antic monestir, a uns 50 Km de distància, per mar, vers migdia.

La troballa, inicialment aïllada, va plantejar, des de la seva descoberta, el dubte de la seva funcionalitat tot i que, majoritàriament, se li atribuïa una probable funció baptismal (Nolla i Grau, 2006, 15-30, amb totes les dades aplegades). Recordem que l'edifici principal, que s'associava també, a altres estructures, era un cub de planta exteriorment quadrada de 5'60 m de costat, amb murs d'*opus caementicium* de 0'55 m de gruix, amb, semblava, una única porta d'accés simètricament disposada sobre la cara septentrional i que interiorment inscrivía un polígon regular de vuit cares de 1'80 m de costat. Conservava l'arrencament de la cúpula de rajol que dibuixava una altura zenital interior de 6 m. Deduïem una alçada exterior de 6'60 m. Per aconseguir passar del quadrat al octògon i assegurar una base ferma per permetre un perfecte sosteniment de la volta hemisfèrica –igual que a Santa Magdalena–, es van obrar uns prismes de base triangular adossats als quatre angles interiors del quadrat. Una manera de fer molt simple, poc costosa, enginyosa i tècnicament molt senzilla que resol el problema sense dificultats ni costos afegits. Hi ha, certament, moltes altres maneres de fer-ho, però són molt més sofisticades, complexes i costoses.

Hem proposat, per diverses raons prou significatives, deixar per sempre de banda el possible ús baptismal i considerar aquestes restes com les d'un *monumentum* notable, de tipus rural que caldria que datéssim a l'entorn del 400.

Recordem que quan s'opinà sobre aquest edifici, sovint s'adduïen diversos monuments com a paral·lels possibles. En alguns casos, sobretot quan es pretenia veure-hi un baptisteri, els exemples presentats eren, pensem, completament fora de lloc per ser o massa llunyans en el temps, en l'espai, en la magnitud, en les solucions constructives o en les quatre coses simultàniament. Era un camí errat que no conduïa enlloc.

En relació a construccions funeràries pròximes, les propostes eren, majoritàriament, força més dignes de ser tingudes en consideració tot i que molt sovint les solucions emprades, enormement més complexes, fan, en darrera instància diferent aquest edifici nostre i, de retop, el de la torre del Fum. Recordem per cronologia i proximitat el gran mausoleu solitari pròxim a la gran àrea funerària del riu Francolí a Tarragona, per tant, de caràcter urbà, que va estudiar Th. Hauschild (1970, 139-160; 1975, 5-32), quadrangular a l'exterior i de planta circular per dins, amb fornícules circulars i rectangulars alternades que creaven un espai interior amb vuit compartimentacions, a la manera de cares o costats i que s'ha datat a mitjan o segona meitat del segle IV (Del Amo, 1979, 174-177; López, 2004, 252 i annex 209; López, 2006, 243-245, fig. 288) o el gran edifici de Centelles (Constantí), del qual se n'ha posat en dubte darrerament la seva funció funerària (Chavarría, 2007, 186-189) de tipus rural, que formava part d'un complex conjunt d'estructures i que, tanmateix, deixant de banda les enormes diferències quan a mides, disseny i ornamentació, és semblant (Hauschild i Arbeiter, 1993, amb la bibliografia principal)

Ens trobaríem, doncs, davant d'un cas on els constructors de Santa Magdalena van partir d'una idea que els abellia, d'un model ben conegut i prestigiós, perfectament adequat per bastir una tomba monumental i venerada, però que a partir d'aquí ho van resoldre tècnicament d'una manera molt simple, fàcil de realitzar, de costos reduïts i, sobretot, perfectament efectiva. Els resultats aparents eren idèntics i excel·lentment adaptats a unes mides que hem de considerar modestes.



Santa Magdalena. Cementiri sud.oriental durant l'excavació (2003)

Intentar comparar-lo, per exemple, amb l'edifici de Las Vegas de Pueblanueva (Toledo) (Schlunk i Hauschild, 1978, 129-131, amb la bibliografia específica) és, pensem, fora de lloc. Només podríem acceptar relacions en la idea final, la voluntat d'usar una planta octogonal per obrar un edifici funerari.

Pel que fa al conjunt global de l'edifici, estem mancats de paral·lels directes cosa que no vol dir altra cosa que l'escassa documentació que tenim entre mans. No podem ni sospitar on es van inspirar els creadors d'aquell conjunt funerari notabilíssim. Fa l'efecte de tractar-se d'una actuació molt eclèctica amb voluntat claríssima de marcar amb força un espai i un lloc i d'oferir les condicions desitjades als usuaris. Així, doncs, els diferents espais responien a necessitats, tradicions i models determinats que només calia ajuntar i equilibrar, tot remarcant volumètricament els valors diferents dels espais clarament ordenats.

És ben cert que no hi ha, que sapiguem, res de semblant, deixant de banda el monument de la Torre del Fum que només coneixem parcialment, però sí una extraordinària creativitat en resoldre aquest problema, la monumentalització d'una tomba "especial", amb resultats sovint extraordinaris i que van des de solucions complexíssimes i molt costoses a altres de molt efectives i, aparentment, menys sumptuoses. Aquí sí que podríem adduir els exemples suara esmentats (Tarragona, Centelles, Las Vegas de Pueblanueva...) i afegir-n'hi molts més sovint prou diferents uns dels altres. No és ni el lloc ni el moment de fer-ne la llista, només per proximitat recordar que a la mateixa Empúries la resposta "arquitectònica" va ser diferent a fets aparentment semblants. Al cementiri de la Neàpolis, s'edificà una petita capella absidiada sobre el cos del difunt que es volia honorar que més endavant va créixer fins esdevenir, també, una autèntica basílica funerària (*supra*); a Sant Vicenç, una tomba monumental l'embolcall de la qual ens és desconegut, generà un cementiri i una església funerària (*infra*); a Santa Magdalena, a la perifèria d'una necròpolis, es bastí un complex arquitectònic notable amb tomba monumental, dependències funeràries secundàries, i oratori com a punts focals més importants. Una mateixa necessitat i tres respostes idèntiques en el fons i diverses en la forma.

El conjunt no és datat arqueològicament. Cal, doncs, fer servir dades indirectes per intentar fixar amb la màxima precisió la cronologia inicial i els moments significatius de la història del lloc.

Els paral·lels en relació a edificis de planta central com el nostre que coincidarien *grosso modo* amb la datació que podríem proposar per la tècnica i peculiaritats constructives de l'edifici (vegeu, Aquilué i Nolla, editors, en premsa), ens portarien a la segona meitat avançada del segle IV, potser a l'entorn del 400. És, doncs, la que proposaríem i que l'evolució posterior del conjunt, que tot seguit explicarem semblaria confirmar.

Més endavant en el temps, unes tres o quatre generacions més tard, segons pensem, aquell imponent monument funerari, va ser objecte d'una reforma substancial que significà un important canvi de mentalitat tot conservant, però, com a valor central, el paper determinant de la tomba primigènia que passà de ser exclusivament lloc de culte funerari i d'enterrament d'un grup molt reduït, a esdevenir punt central d'un cementiri dotat d'una peculiar església funerària. Un canvi substancial de mentalitat que van exigir una resposta

contudent i reformes profundes per “modernitzar” i fer més útil, més efectiu el valor d’aquell lloc a la comunitat. Sense anar més lluny, el mateix que passà a la Neàpolis o a Sant Vicenç.

Es tracta d’una reforma contudent i, per tant, acceptada i, potser, exigida, que va fer desaparèixer o va modificar les velles construccions, obrant-se’n de noves i, paral·lelament, oferint espais, de valor desigual i, probablement indicatiu de diferències socials marcades entre els usuaris, per efectuar enterraments.



Santa Magdalena. Arrancament de la volta de l’absis (fase III)

Les obres significaren l'enderroc i desaparició fins a nivell del sòl de circulació, fins allí on no causessin problemes ni destorbessin, de les cambres funeràries del costat meridional del clos (estances Ca i Cb). El material es reciclà i va servir per bastir l'obra nova. En canvi no sabem que succeí amb la cambra A, si es mantingué dempeus o fou parcialment desmantellada però fent-la evident. El mur de tanca va ser mantingut a tot l'entorn, llevat de l'espai perforat per l'absis, amb voluntat d'assenyalar feaentment la primacia de l'interior en relació amb el fora. No sabem quina en seria, ara, l'altura. Podria molt bé ser que no fos unitària i que la del costat de llevant i tramuntana fos considerablement més alta que a ponent i migdia. De cert, però, no ho sabem. L'únic accés continuava essent la vella porta que probablement no era, ara, altra cosa que l'orifici entre brancals.

Obres contundents van modificar el costat nord i nord-oriental. L'antic oratori fou el punt de partida de l'església funerària, de planta rectangular que es féu més gran cap a llevant fent-la arribar, ara, al mur perimetral del recinte i, traspasant-lo, en obrar la capçalera del temple més enllà. Sobresortia uns 4'60 m i tenia una amplada d'uns 5'45 m. Va fer servir a les cantonades uns enormes blocs ben tallats de calcària local, probablement aprofitats d'edificis abandonats i es dotà d'un excel·lent sòl *d'opus signinum* i tenia una amplada quasi tan gran com la de la nau occidental. En refer-se completament (fase III), fou arrasat i només es conserva la base, el paviment i els fonaments. A més, just en el punt de contacte amb la paret oriental del tancat, s'edificà una notable cambra funerària d'uns 4'25 m de llarg per 3 m d'ample, pavimentada d'un sòlid i excel·lent *opus signinum* que anivellava i magnificava el recinte i tapava completament les dues antigues tombes (fase I) que quedaven dins, disposada perpendicularment al temple on, s'hauria desplaçat el sarcòfag primigeni que, ara senyorejaria dins d'aquesta cambra principal situada a l'interior d'una església funerària, per tant, mantenint i recreixent, si era possible, la posició de privilegi que havia gaudit des de sempre. Recordem que dins de l'església hi hem trobat, només, dues tombes una de les quals d'un nadó deixant de banda, per a una època avançada, la modificació de la cambra funerària oriental i de la simètrica que s'afegí al costat occidental més enllà del mur original del primer tancat (fase III) que considerem tardanes i característiques de la fase III (*infra*).

La voluntat, l'objectiu final d'aquesta reforma era de convertir l'espai immediat a la tomba venerada en un cementiri *ad sanctos*, de facilitar la possibilitat d'enterrar-s'hi al seu redós i, simultàniament, de dotar-se d'una autèntica església on celebrar còmodament les cerimònies religioses oportunes. Es tracta d'un canvi aparentment molt important en modificar substancialment l'antic conjunt del qual n'acabà quedant molt poca cosa i, tanmateix, ho hauríem de veure des d'una altra òptica, que ens ajuda a entendre-ho, com la voluntat d'una comunitat determinada, propietària de la *memoria* i directament nuada per lligams que ens defugen, a la figura del difunt allí sebolit, de fer un pas en davant, de propiciar un canvi de sentit, de convertir un lloc de culte en quelcom més i, sobretot, d'oferir al grup humà que hi havia darrera un cementiri privilegiat, on aquells que s'hi enterraven ho feien en la immediatesa del cos sant, protector i advocat en el tràngol de la mort, en la presència primera davant del judici inexorable de Déu.

Com sempre la reforma creà dos espais que cal interpretar com a reflex de dos grups socials diferents. Una àrea privilegiada, definida per la proximitat de la basílica funerària on es conservaven les santes despulles i, físicament, pel mur de tanca del vell rectangle primigeni, reservades als de més amunt, i una altra, a un segon nivell, que ocupava l'espai immediatament a llevant del recinte i de l'absis de l'església. És la llunyania relativa i, sobretot, el ocupar espais més enllà de l'antiga tanca el que marca la diferència.

Pel que fa a les tombes pròpiament dites no hi ha diferències (vegeu, Aquilué i Nolla, editors, en premsa). Interessa destacar, és important, la cura que es tingué, durant aquesta fase (II), en no fer servir l'interior del temple per disposar-hi sepultures.

La *tumulatio ad sanctos* és un fet definidor del cristianisme antic d'ençà el segle IV avançat i que acabà essent, arreu, una de les característiques d'aquella societat i que afectà rics i pobres, gent culta i inculta, entre els quals el propi Ambròs, bisbe de *Mediolanum*, teòleg bregat i molt fi, home de vastíssima cultura i, de ben segur, poc donat a deixar-se arrossegar per passions i costums absurds.

No sabem, amb certesa, quan es decidí reformar el conjunt per convertir-lo en església i cementiri però cal suposa que el prestigi cada cop més gran de la *tumulatio ad sanctos*, va anar arrelant fins que acabà essent raonable plantejar-se la reforma sense problemes, sense ferir susceptibilitats, quan el consens general era, ja aquest.

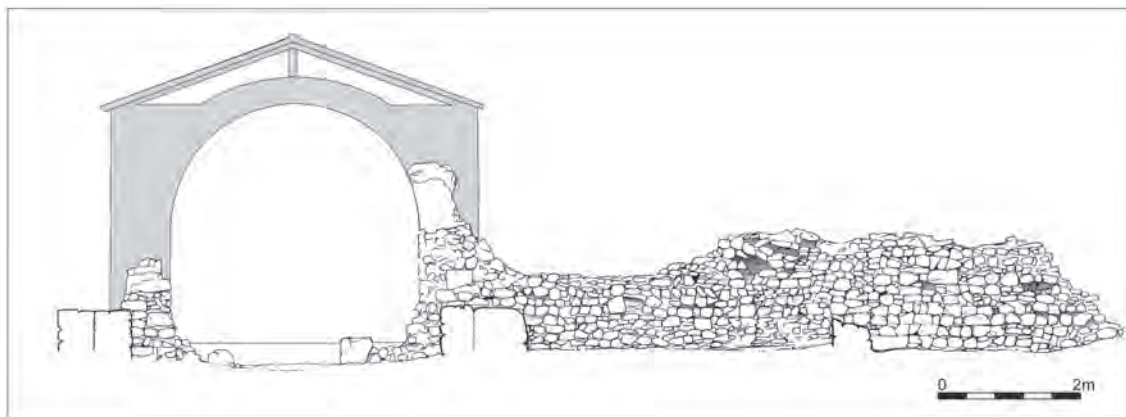
Hem plantejat més amunt la possibilitat de què això succeís al llarg de la tercera o quarta generació, entre noranta i cent-vint anys més tard, quan no quedaria ningú que recordés els orígens i quan la voluntat d'enterrar-se prop d'un cos sant passava pel damunt de tot. El que si és cert és que pertanyen a aquesta segona fase unes tombes amb cobriment exterior d'*opus signinum* i amb la presència, damunt de la capçalera, d'una creu o crismó realitzat en relleu amb el mateix morter hidràulic (vegeu, Aquilué i Nolla, editors, en premsa) que a partir de paral·lels ben datats al cementiri immediat de la Neàpolis, a Mataró o a les Illes Balears, caldria datar dins del segle VI, potser a la segona meitat. És un indicatiu puntual que no és contrari a la nostra proposta.

Més endavant, en un moment imprecís, potser en el segle VIII o molt a principis del IX, s'efectuaren noves reformes que van servir, sobretot, per dotar el temple d'una planta de creu llatina amb un fals transsepte i per crear, dins del conjunt, un nou àmbit privilegiat d'enterrament.

Es va refer l'absis rectangular fent-lo més petit i fent servir, en aquesta ocasió, coberta de volta de pedra i morter, prou ben conservada, disposant l'obra nova en part sobre l'antic sòl de *signinum* i en part sobre els murs rebaixats de l'antiga capçalera. També s'encastà en el paviment, contra el mur oriental, el *stipes*, el peu de sosteniment de la mesa d'altar que no hem recuperat. Com en la fase anterior (II), davant del presbiteri es disposava el *sactuarium*, enlairat en relació a la nau del temple i que compartia amb l'absis el mateix paviment que, recordem-ho, era el de la fase anterior. Simultàniament, es va bastir el costat septentrional d'un fals transsepte tot edificant, justament a l'angle nord-est del rectangle primigeni, una cambra funerària rectangular que reproduïa amb total precisió la que existia a l'altre costat i on hi hauria hagut

dipositat, segons la hipòtesi que defensem, durant la segona fase, el sarcòfag del sant (o santa). En relació amb la capella meridional, la septentrional mostra diferències notables pròpies d'una altra època. Aquí es van construir dues tombes ben visibles per damunt del sòl de circulació, d'*opus signinum*, ocupant completament l'extrem nord del recinte. Les formes i acabats són propis de cronologies un xic més avançades. Aquestes reformes (fase III) sembla que haguessin afectat l'antiga cambra funerària principal amb dues o tres intervencions successives que podrien haver estat conseqüència de la desaparició de la tomba santa que era en l'origen de tot el complex. Aturem-nos-hi un instant. Segons la nostra proposta evolutiva, sòlidament establerta a partir de la lectura de les restes conservades (relacions estructurals de murs i paviments i anàlisi dels morters constructius), el segon moment de la història del lloc hauria passat per convertir l'antic conjunt funerari en un cementiri santificat per la immediatesa de la sepultura santificada. Això exigí construir una església funerària de dimensions notables que esdevenia l'element central de la necròpolis i on es conservava, en lloc principal, el sarcòfag santificat. Aquell espai, ben definit, de dimensions considerables, al costat mateix del *sanctuarium*, continuava centrant completament el conjunt. L'inici d'aquest procés l'hem situat dins del segle VI i es perllongà extensament en el temps amb molt pocs canvis fins al punt (vegeu Aquilué i Nolla, editors, en premsa) que totes les tombes s'assemblen, com si hi hagués hagut voluntat d'anar reproduint un model conegut.

El tercer moment constructiu significà la creació d'una església de planta de creu llatina, amb absis cobert de volta d'obra de mig punt i, altrament, es creava una nova cambra funerària privilegiada, amb, només, dues tombes ocupant l'extrem més septentrional de l'àrea, afrontades directament –si acceptem la hipòtesi plantejada– a la tomba principal que senyorejava, ben visible, contra la paret meridional de l'estança.

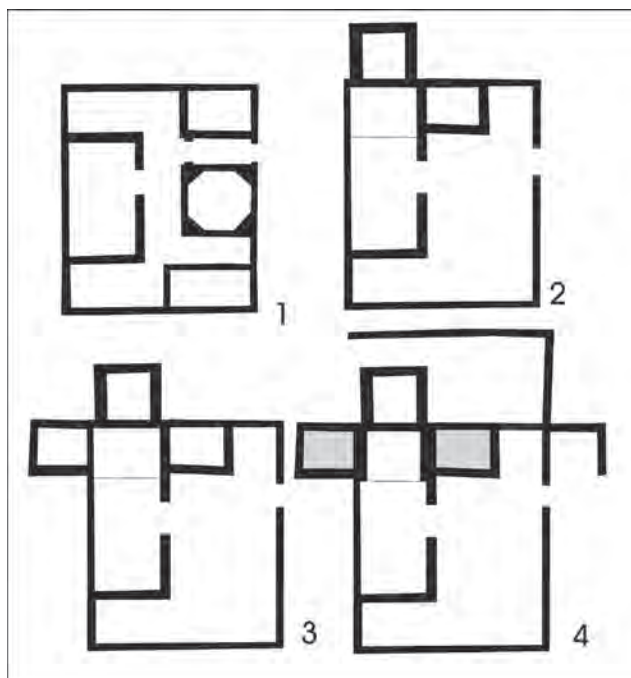


Santa Magdalena. Alçat i reconstrucció de la fase III

Aquest moment significà també l'ampliació del conjunt central del lloc més enllà del recinte primigeni que hauria acabat essent una nosa, un límit incòmode, l'origen i el significat del qual ningú devia recordar. Des de la fase II, el centre d'aquella àrea funerària era el nou temple de planta contudent i fort regust simbòlic i, especialment, la seva capçalera, amb el presbiteri, *sanctuarium* i la cambra funerària meridional. En la fase III, el paper prestigiós de la cambra funerària més antiga s'ampliava en afegir-n'hi, cap a tramuntana, una altra. La planta final assolida n'era una altra de les conseqüències d'aquestes reformes.

Quin seria, doncs, el sentit d'aquest canvi? A què respondrien? La reforma de l'absis s'hauria de posar en relació a la necessitat de créixer i de dotar-se d'un temple de mides i planta adequades. No és, tanmateix, un canvi substancial, determinant (fase II). Ho és molt més edificar una nova dependència, una cambra funerària que feia possible, a nivell de planta i volumètricament, donar-li forma d'una creu llatina equilibrada per incorporar exclusivament dues tombes obrades de manera especial, ben visibles, no dissimulades sota els paviments, que de cop i volta esdevenien les principals del conjunt (fase III). Són canvis importants de mentalitat i de manera de fer que, pensem, il·lustrarien una cronologia avançada tal com la que proposaríem. De ben segur que el cementiri continuava funcionant en aquest període i que donava servei a un grup social molt determinat i coherent, potser de tipus familiar o suprafamiliar.

L'absis d'aquest moment (fase III) era de dimensions similars, un xic més estret i curt i es conserva en notable bon estat. Féu servir l'obra del més antic de punt de partida i fonament i s'obrà amb blocs petits, ben tallats i força uniformes de calcària del país, definint filades rectes, i units uns i altres amb un morter de calç de gran qualitat, molt dur, i que s'expandeix de manera molt peculiar dotant-lo d'una clara personalitat. Es conserven, en el mur meridional, a la mateixa alçada, tres orificis iguals, que perforen completament el mur i que degueren servir per encaixar el xindri damunt del qual es bastí la volta de mig punt, idèntica en tot a la resta dels murs presbiterials. S'observa el



Santa Magdalena. Fases.

pla d'arrencament de la volta en el costat meridional i se'n conserva una part significativa que permet deduir-ne l'alçada màxima en relació al sòl de *signinum* que continuava essent, sense modificacions, el de la fase anterior (II). Tal com passà en molts altres llocs, sembla convenient modificar puntualment la capçalera del temple i fer-la més ferma i segura a l'hora que es batia la cambra funerària septentrional..

El quart moment identificat significà un altre canvi i la creació, davant del presbiteri, en el *sanctuarium*, d'un campanar a imatge i semblança del de l'església de Santa Helena de Sant Pere de Rodes. Per construir-lo va caldre reforçar extraordinàriament els murs on es recolzava l'estructura vertical i per fer-ho es van cegar les obertures que conduïen als braços del pseudotranssepte, les cambres funeràries obrades a nord i a sud, que, des d'aquest moment, no eren accessibles, potser només visibles a partir d'una obertura mínima o enderrocades i abandonades. Aquestes reformes són de mal datar però anterior en qualsevol cas, si és acceptada la proposta de destrucció del temple que nosaltres plantegem i que cal posar en relació a l'aceifa del 935. Una data a l'entorn del primer quart del segle X ens semblaria més que raonable.

Els indicis d'incendi són molt clars, tant en les descripcions que se'n fan en el diari d'excavacions com en la mossegada visible de les flames en els carreus que defineixen la tanca del rectangle original.

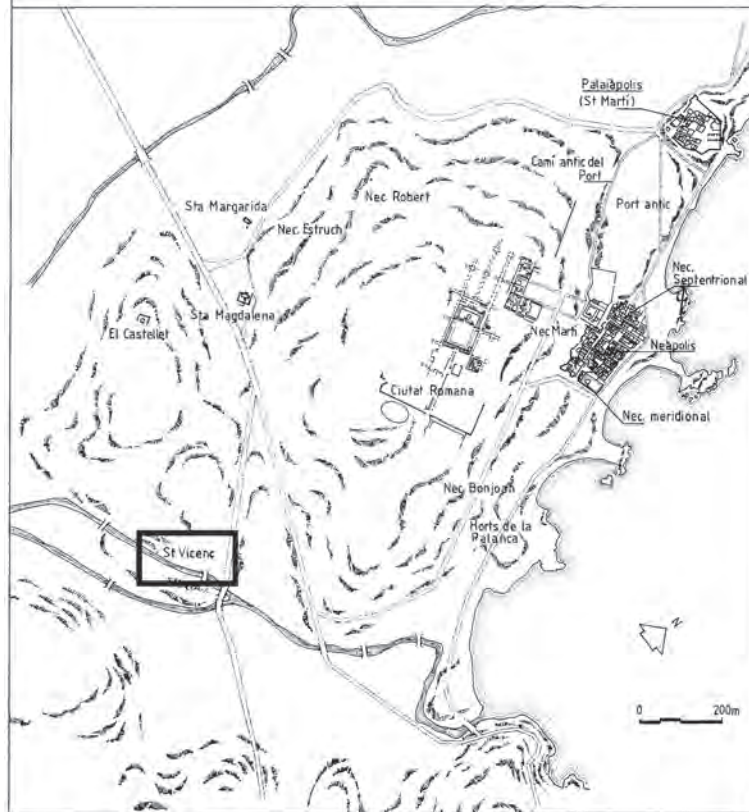
L'església no es va refer i no hem constatat existència d'enterraments posteriors a la destrucció, llevat d'un sol cas. Aquest fet bèl·lic hauria donat el cop de gràcia a un procés de llarga durada i hauria significat la fi d'una antiga àrea funerària privilegiada i cementiri d'un grup humà molt determinat que fou incapaç o no va voler reconstruir el conjunt i continuar enterrant-hi o no li fou permès.

El petit conjunt de 7 o 8 monedes que es van trobar sota l'escala que comunicava la capçalera del temple amb la nau, de mitjan segle XI, no s'explicarien en un edifici de culte que estigués en funcionament i en canvi no representen cap problema en unes ruïnes abandonades de feia més d'un segle.

SANT VICENÇ D'EMPÚRIES O DE LES CORTS⁶²

Les ruïnes d'aquest temple es localitzen al vessant meridional del turó de les Corts, al costat mateix del rec del molí la construcció del qual destruí, fa segles, la meitat meridional de l'edifici, i del caminet que porta a les grans masies fortificades d'aquell veïnat. Quan s'iniciaren les excavacions arqueològiques, el 1954, només era visible la part més alta de l'absis.

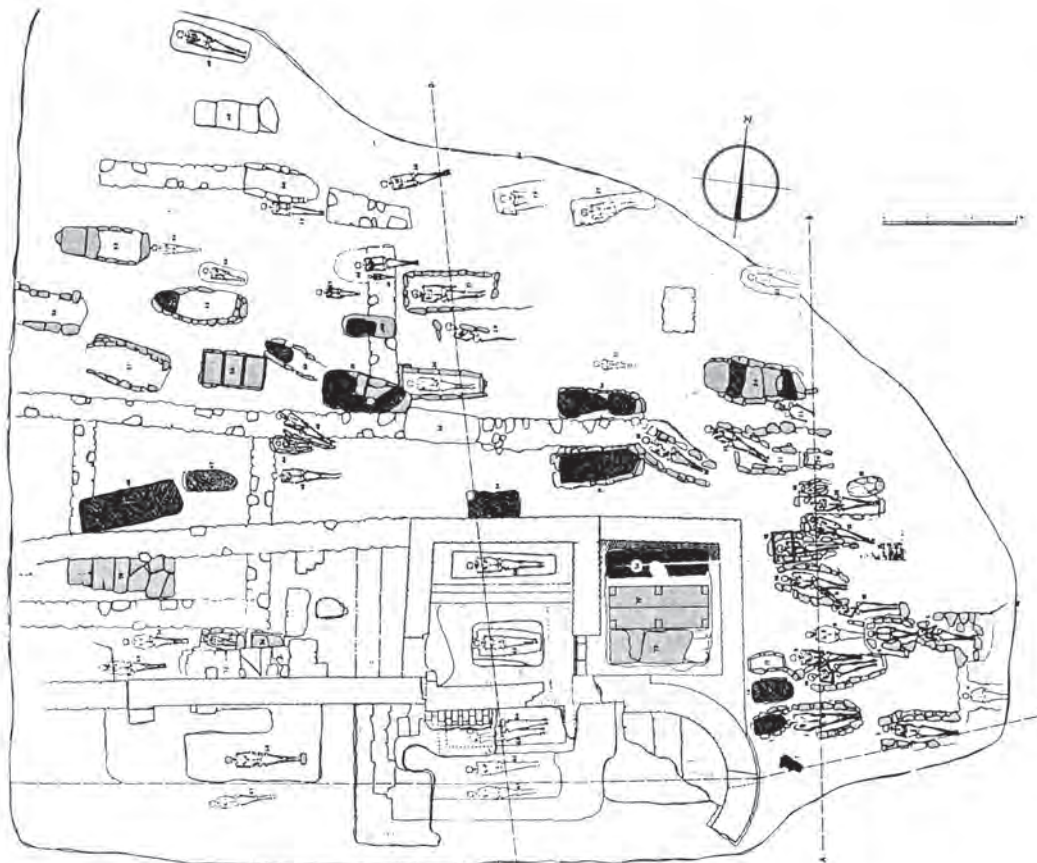
D'aquest interessantíssim jaciment n'aplegarem, solament, les notícies publicades, les opinions expressades i unes consideracions pròpies que són el resultat de la lectura atenta del diari d'excavacions de l'única campanya seriosa i global efectuada, de les teories expressades per diversos historiadors i de l'anàlisi de les plantes publicades, d'una excel·lent maqueta conservada i de l'observació, molt parcial per l'estat actual de conservació del conjunt. Seran, per tant, unes considera-



Planta general de situació

⁶² Aquest article és una versió reduïda de l'estudi monogràfic X.AQUILUÉ i JM NOLLA (ed) *Empúries a l'antiguitat tardana, Monografies emporitanes*, 15 (en premsa)

cions que cal, en tot moment, valorar com el que són; una primera aproximació a un jaciment que, encara no és propietat pública i que caldria netejar, topografiar, tornar a estudiar directament i excavar, novament, on sigui possible, per poder-ne explicar l'evolució i la història. Val la pena, però, incorporar-lo a aquest estudi global per la similitud que s'observa amb altres restes emporitanes i que permeten copsar un model i explicar-lo.



Sant Vicenç. Planta general de l'excavació.

Segons el diari oficial d'excavació conservat a l'arxiu del Museu d'Arqueologia-Empúries, l'única campanya oficial es va realitzar entre el dia 8 de juny i el 14 de juliol de 1954. Va ser una gran excavació en extensió que va explorar la part septentrional del temple, la meridional va desaparèixer quan es creà el rec del molí, altres estructures situades encara més cap a tramuntana i, parcialment, un important cementiri que

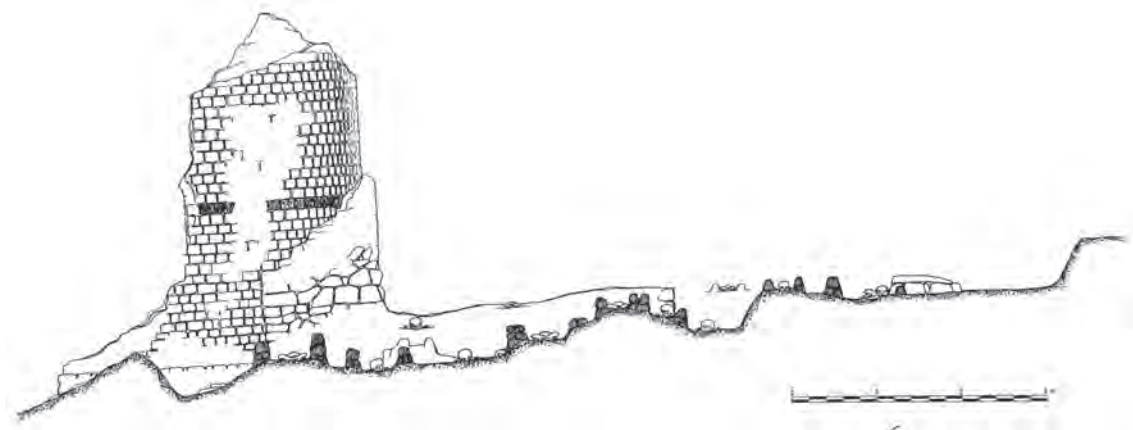


Sant Vicenç. Sector de l'absis (2007)

ocupava l'interior de l'església i tot l'entorn. No va ser, mai, objecte d'una publicació monogràfica; només algunes consideracions apuntades aquí i allí que resumirem tot seguit.

Van ser els seus excavadors, M. Almagro i P. de Palol, en un article publicat el 1962 que exposaven, amb rapidesa, el resultat dels seus treballs que, en darrera instància, han marcat del tot les opinions posteriors (ALMAGRO I PALOL, 1962, 34-36). Consideraven l'existència de dues fases evolutives del conjunt, una primera, amb un temple romànic, que datarien en el segle XI, de nau única d'uns 10 m de llarg i 3'60 m d'amplada (sense comptar-hi els murs, uniformes de 0'50 m), absis semicircular i transsepte, d'un bon parament on destacava la presència, a la part exterior de l'absis, d'una filada recta de blocs negres de pedra volcànica i altres de maó de tipus romà que recordaven edificis emblemàtics (Terrassa, el temple romà de Vic) més antics. S'assenyala l'existència d'una notabilíssima tomba, dins de la nau i un xic descentrada, aprofitada novament en el segle XIII. Més endavant, el braç septentrional del creuer hauria estat clos per un muret per crear una cambra funerària a la qual se n'haurien afegit unes quantes més, a ponent i a llevant, aquesta, precisament, adossada a l'absis dins de la qual, sota un sòl d'*opus signinum*, es van localitzar tres tombes, la central, un sarcòfag monolític amb tapadora d'una sola peça decorada amb sis acroteris que, escriuen *no parece que haya sido una reutilización pues estaba perfectamente nuevo* (ALMAGRO I PALOL, 1962, 36), i les altres, d'obra, closes amb fines i grans lloses de pissarra, de regust molt antic. Aquest descobriment pesava en les conclusions on s'intentava, sense massa èxit, fer encaixar les dates rebaixant la cronologia dels lloc. El resultat final era que tot grinyolava.

Uns anys més tard, de passada, Pere de Palol (1967, 36) plantejava *la posibilidad de estructuras del siglo V o VI en la cabecera de la iglesia de San Vicente y en la de Santa Margarita* (ara, Santa Magdalena).



Sant Vicenç. Alçat de l'edifici i del cementiri.

X. Barral (1981, 266), en un estudi general sobre l'art preromànic a Catalunya dedicava una fitxa a aquest conjunt que descrivia com un temple d'una sola nau rectangular, amb transsepte i absis semicircular cobert amb volta. Els murs eren obrats amb un aparell petit i mitjà, amb pedres ben tallades i ben posades i la presència puntual de filades de rajol com a Terrassa. S'esmentava l'existència d'unes cambres funeràries associades i d'una important necròpoli. Acabava considerant les restes visibles com les d'una església romànica que calia datar en el segle XI avançat.

J. Badia també s'ha preocupat d'aquest conjunt (1990 a, 470-471). El descriu com un temple de planta de creu llatina, amb una nau, transsepte, absis semicircular, amb finestra central d'una esqueixada, cambres funeràries al nord i una important necròpoli a tot l'entorn. Analitzava la tècnica constructiva amb cura, remarcant la presència de filades de rajol i de pedra volcànica negra d'un efecte estètic notable. Esmentava l'existència en l'aula funerària nord-oriental, sota un sòl d'*opus signinum*, de tres tombes notables dues de lloses de pedra i al mig un sarcòfag monolític també de pedra amb tapadora decorada amb sis acroteris, tan característics dels enterraments privilegiats d'Empúries. Recordava, també, l'existència d'un sepulcre d'obra imponent, a l'interior de la nau però anterior, recobert per dins amb un finíssim *signinum*. Recordava les diverses interpretacions proposades i la dificultat d'explicar el conjunt coherentment. Considerava que l'església podria tenir un origen en el segle IX si no clarament anterior.

Sobre el cementiri (BOLÒS, 1990, 471-472), parlava d'una cinquantena de tombes assenyalades, on era possible observar-ne tres tipus (tombes d'obra, de caixa de lloses i en fossa simple, a més del sarcòfag). Es proposava una llarga utilització entre època visigoda i el segle XIII.

Tothom sembla d'acord en presentar-nos, com a fase final evolutiva de l'edifici, un temple d'una sola nau amb absis i amb transsepte al qual, més endavant, se li va adossar, contra la capçalera, una mena de sagristia (núm. 1) que per sota d'un sòl d'*opus signinum* conservava tres tombes molt notables, especialment la del mig, un sarcòfag de pedra d'una única peça, cobert amb una tapa monolítica i a doble vessant, decorada amb sis acroteris, quatre a cada un dels angles i dos en posició central, i les altres dues, d'obra, cobertes amb grans plaques de pissarra. Aquestes circumstàncies podrien fer pensar més en una funció funerària que de recolzament a les activitats litúrgiques. Quedava clar pels excavadors i sembla fora de tot dubte observant directament les restes que aquesta estança quadrangular s'adossava al absis i que, per tant, havia de ser més moderna. Hi tornarem.

Queda clar, també, de la lectura del diari d'excavació i de les plantes i seccions que l'il·lustren, que dins de la nau del temple es van identificar i explorar dues tombes molt antigues, anteriors a l'aula romànica. Una era monumental, una caixa d'obra, molt fonda, i que no ocupava una posició central en relació a l'edifici del segle XI, i una altra justament a migdia d'aquesta, una i altra amagades per sota d'un sòl hidràulic. Damunt de la primera es construí un mur que serví per tancar el transsepte i aïllar la capella funerària (núm. 2).

Més cap a ponent, es va identificar una paret transversal que duia una direcció nord/sud, per sobre de la qual es recolzava el mur nord de l'església i que continuava més enllà travessant la cambra funerària núm. 3 quedant per sota de la part de tanca d'aquest espai.

Destacaríem, també, l'existència de parets i estructures més antigues, localitzades a més fondària, pel damunt de les quals es disposaven els murs de la cambra funerària núm. 4. Algunes tombes eren posades directament sobre aquests murs i altres semblaven col·locar-se al seu costat.

A partir de tota aquesta informació, sobretot de les notícies fornides pel diari d'excavació, proposaríem a tall d'hipòtesi aquesta proposta: en un primer moment, el lloc hauria estat ocupat per un establiment rural suburbà d'època imprecisa però dins d'un context romà potser, ja, d'època baixrepublicana (fonaments i sòcols de mur de pedruscall i morter, troballa de ceràmiques campanianes, de T. S. sud-gàl·lica, de terrisses africanes...) que abandonat esdevingué lloc d'un enterrament important, d'una *memoria*, la forma i característiques de la qual de moment se'ns escapa però de la que n'haurien format part les tombes més antigues i monumentals i els sòls de *signinum* esmentats, que hauria generat, de seguida, un cementiri i, més endavant, una església funerària monumentalitzada i fixada a mitjan segle XI.

Discutiríem l'existència d'un transsepte que no veiem clar i que es fonamenta en la presència d'una cambra funerària en la posició corresponent que no sabem si hauria tingut mai el braç de migdia. L'espai septentrional del suposat creuer (estança núm. 2) és una cambra funerària amb dos sepulcres notables, un dels quals és clarament antropomorf i l'altre, fet expressament en funció de la capella que reproduïx el mateix model de la tercera fase de Santa Magdalena (*supra e infra*). Pel que fa a l'estança núm. 1, no queda clar que reconstruís almenys parcialment una estructura preexistent i, potser si, per fer funció de sagristia.

Hi hauria d'haver un temple anterior a l'actual de l'antiguitat tardana i/o de l'alta edat mitjana que, de moment, se'ns escapa, al qual s'hauria adossat la cambra núm. 2.

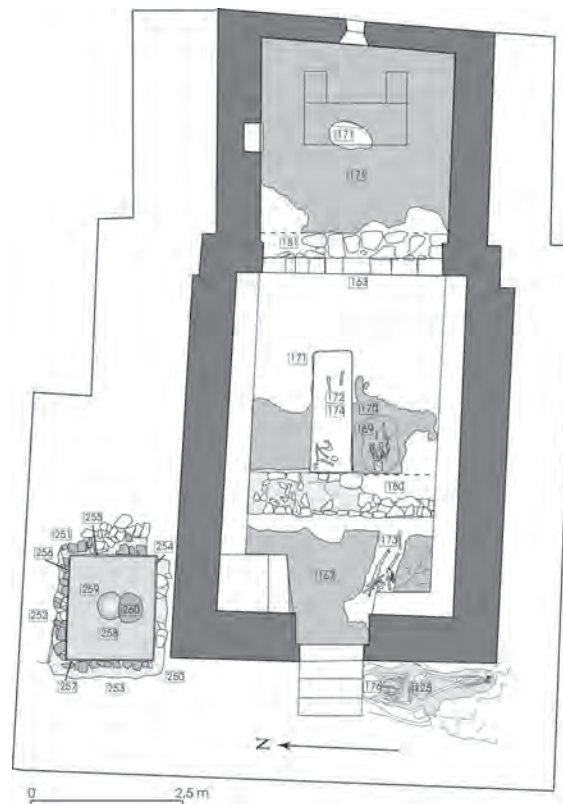
Pel que fa a les tombes, si que sembla raonable suposar una llarga utilització del cementiri d'ençà l'antiguitat tardana fins al segle XIII o XIV. La pervivència d'enterrament en aquest lloc és, pensem, una dada molt valuosa a favor d'una cronologia alta, tardoantiga i carolíngia. En efecte, sense una llarguíssima tradició seria impensable, pel segle XI, que fos possible enterrar-s'hi defugint els drets i obligacions parroquials. El costum, el prestigi, hauria propiciat l'ús funerari d'una capella funerària sufragània de Sant Martí.

SANTA REPARADA A CINCLAUS⁶³

L'antiga capella de Santa Reparada, situada al llogarret de Cinclaus, en el municipi de l'Escala, es troba al damunt d'un lleuger aflorament rocós, situat al bell mig d'un espai natural de plana al·luvial, ocupada d'aiguamoll, al nord-oest del turó d'Empúries i a l'oest del turó de Sant Martí d'Empúries.

L'església es troba situada en una petita àrea oberta del nucli urbà delimitada per diverses masies antigues, que alguns autors han fet coincidir el número d'elles (cinc en concret) amb el topònim del poble. Malgrat això, en la documentació medieval, referida al segle XII, apareix com *Centum claves*, fet que entra en contradicció amb aquesta proposta, tot i que podria tractar-se d'una transcripció antiga equivocada. Més endavant, en època de Martí l'Humà, tornem a trobar el lloc esmentat com "Sinclaus".

Recentment, s'ha proposat que l'església de Cinclaus estava consagrada en la Edat Mitjana a Sant Joan Baptista i Santa Eugènia, segons consta en una llicència postular donada per el bisbe de Girona l'any 1389 (MARQUÈS, 2000) i que no va ser fins segles més tard quan la seva advocació es consagra a Santa Reparada, com apareix ja citada en la visita pastoral que el bisbe de Girona va fer l'any 1517. L'església hauria tingut també la funció



Santa Reparada. Planta general de l'excavació.

63 Aquest article és una versió reduïda de l'estudi monogràfic X.AQUILUÉ i JM NOLLA (ed) *Empúries a l'antiguitat tardana*, Monografies emporitanes, 15 (en premsa)

de capella del castell de Cinclaus, que fou destruït com a conseqüència de la Guerra dels Segadors. Aquest castell, del qual es conserva un portal de muralla i una torre de planta rectangular, avui adossada a un mas, i que ha estat datat entre els segles XIV-XV, havia estat propietat de la família Pau. Al segle XVI, en motiu del casament de Pere Margarit amb Jerònima des Gallart, senyora dels castells de Sant Feliu de la Garriga, Empúries, Pelacalç, Cinclaus i d'altres del mateix entorn, va passar a ser domini dels Margarit. En el context de la Guerra dels Segadors, Josep de Margarit i Biure tenia un càrrec molt important en la resistència catalana, ja que era cap de les milícies de la Generalitat. Com a resultat d'aquest conflicte armat, les tropes castellanes de Felip IV van saquejar totes les fortaleses que posseïa Margarit; Cinclaus no devia ser cap excepció (BADIA, 1978, 150-151). La zona també va ser escenari del conflicte franco-espanyol de la segona meitat del segle XVII. Aquests fets van motivar que l'any 1703 un tal Sastre obtingués una llicència del bisbe de Girona per reedificar la capella de Santa Reparada de Cinclaus que havia quedat destruïda pel conflicte bèl·lics (MARQUÈS, 2000).

Amb posterioritat, la propietat de Santa Reparada va anar a mans de la família Paradís-Albert. Per diverses notícies, sembla que estava envoltada per una necròpolis medieval, especialment per la banda sud, on hi havia un petit jardí. Això sembla constatar-se per l'observació de la presència de fragments d'ossos humans escampats per terra, juntament amb fragments de pissarra negra, que correspondrien a les lloses que cobrien les tombes medievals en cista, així com fragments de ceràmica grollera medieval i romana. Aquests indicis van conduir Caterina Albert a promoure, l'any 1922, una intervenció arqueològica, juntament amb Pere Màrtir Pujol, veí de l'Escala i persona que coneixia de primera mà els jaciments arqueològics de l'entorn emporità. En la seva llibreta de notes, Víctor Català documentava el dia 6 de març, la troballa de dues tombes d'inhumació a la banda nord de l'església i de fragments de ceràmica sud-gàl·lica i d'àmfora, juntament amb una tessella de marbre blanc.

Per altra banda, hi ha una referència de la mateixa escriptora Víctor Català en l'obra *Ressons d'Empori*, segons la qual, en motiu d'unes reformes a l'escala d'entrada a la capella, s'havien vist les restes d'un mosaic que es trobaria en el subsòl de l'església: "En Santa Reparada mateixa, quan estava mij en runes y havia desaparegut un dels tres o quatre escalons que donen accés a la minúscula porta, pe'l trau o badall que quedava y com a quaranta centímetres per sota del tosch enrajolat actual, se veyia un paviment romà de petits daus de marbre." (CATALÀ, 1922, 177). La intervenció arqueològica realitzada al subsòl de la capella l'any 2003, ha permès corroborar les observacions de Caterina Albert, amb la troballa d'un paviment d'*opus signinum* tessellat, per bé que molt destruït.

Des de l'any 1930 estava tancada al culte, i fins l'any 1936 es conservava un retaule a l'interior del presbiteri, amb una imatge de la santa, flanquejada per dues imatges més, i coronat per una Mare de Déu, asseguda amb el nen Jesús. Fou destruït amb la Guerra Civil. Aquest retaule correspondria a la restauració d'abans de pertànyer a la família Paradís, ja que Caterina Albert va deixar escrit que després d'estar en ruïnes, va ser restaurat, passant més tard a ser propietat de la seva família, la qual, per la seva banda, hi va

fer noves reparacions, restituint el culte d'aleshores ençà, obrint-la anualment i sufragant l'aplec que es celebrava en l'esplanada de l'església.

L'any 2001 l'església fou comprada per l'Ajuntament de l'Escala al seu antic propietari, Lluís Albert, amb la intenció d'incorporar-la al discurs històric del Parc Arqueològic d'Empúries. Davant el precari estat de conservació de l'ermita, de la qual s'havia esfondrat el teulat, es va plantejar un projecte de restauració arquitectònica, amb el suport de la Generalitat de Catalunya, i es va iniciar l'any 2002 la primera documentació planimètrica de l'església per part del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, amb la intenció de documentar l'estat de l'església abans d'iniciar els treballs de restauració arquitectònica i d'excavació arqueològica. De forma paral·lela als treballs de restauració, realitzats entre juny i octubre de l'any 2003, es va dur a terme l'excavació arqueològica tant de l'interior de l'església com del perímetre extern de la mateixa.

Les característiques arquitectòniques de l'església

L'estructura de l'església defineix una planta irregular, d'una sola nau, capçada amb un absis carrat, lleugerament trapezoïdal, orientat a llevant. La llargada total en el lateral nord és de 10,75 m, mentre que en el lateral sud és de 10,47 m. L'amplada de la nau és de 5,40 m al frontal exterior, mentre que a l'interior és de 3,91 m, i a tocar l'arc es redueix a 3,82 m. La llargada interior de la nau és de 5,66 m. El pas de la nau al presbiteri està marcat per un graó i sustentat per un arc de punt rodó, adovellat, d'una llum de 2,96 m. La llargada interna de l'absis és de 3,44 m en el mur nord i 3,18 m en el sud. L'amplada interior, al fons de l'absis, és de 3,24 m.

El sòl de la nau estava pavimentat amb rajols quadrats disposats en diagonal. A la base de les parets internes hi havia un banc corregut d'obra, rematat amb rajols rectangulars. Entrant, a mà dreta, hi ha una pica d'aigua beneïda monolítica encastada a la paret; la part visible està treballada i polida, és octogonal a l'exterior i l'interior és buidat de forma semiesfèrica. A l'esquerra de l'entrada hi ha l'escala que permetia accedir al cor elevat, sostingut sobre l'entrada per un embigat de fusta. El terra de l'absis, una vegada traspasat el graó que marca l'arc triomfal, també estava format per un enrajolat modern, de peces rectangulars combinades.

La coberta de la nau, enderrocada, havia estat a doble vessant, sostinguda per un gros cairat longitudinal i diverses bigues transversals, que sostenien la teulada a dues aigües. Les evidències demostren que aquesta coberta havia estat ja el resultat de la restauració d'una altra de més antiga. L'absis, en canvi, està cobert amb volta de canó i, a part de diverses fornícules en les seves parets interiors, s'obre una finestra en l'eix de la paret oriental, feta de pedra treballada, formant una mena de doble esqueixada. Sobre el paviment enrajolat es van construir dos petits murs que suportaven una ara rectangular de pissarra.

Les parets de l'església estaven arremolinades tant per l'exterior com per l'interior, de manera que tapaven el parament, només visible en les cantonades i la porta d'entrada. En el frontis de ponent l'accés es fa mitjançant una petita escala de pedra de tres graons, de manera que el nivell de circulació interior es troba sobreellevat respecta l'exterior de l'església. La porta forma un arc de mig punt de pedres calcàries adove-



Santa Reparada. Vista frontal abans de la restauració

llades i ben ajustades mercès a un bon treball de talla; en la dovella central hi ha esculpida una creu grega. Hi ha elements prou clars que evidencien que aquesta porta, sobretot per l'interior, fou afegida amb posterioritat als murs de ponent i dels laterals de la nau. Al damunt de la porta, s'obre una finestra d'un sol biaix, definida per tres blocs rectangulars. Més amunt, i coronant la façana, s'aixeca un petit campanar d'espadanya, format per dos pilars laterals i una volta de mig punt de pedra. A la banda esquerra del frontal, i coetani a l'arrebossat, hi ha una inscripció esgrafiada amb dues línies a la part superior i una *tabula* inferior que conté més text i una possible data, que a l'actualitat es troba en estudi per efectuar la seva lectura, la qual presenta grans dificultats per l'estat de conservació en el qual ens ha arribat.

Aquestes característiques de l'edifici, la planta, i en especial l'absis carrat i esbiaixat, la seva coberta de volta i l'arc triomfal, que es deia lleugerament ultrapassat o de ferradura, han fet pensar que la nau és molt més tardana que l'absis, i aquesta part seria la resta que ha perviscut d'un antic edifici arcaic d'època preromànica (BADIA, 1978, 150-151). Cal tenir en compte però, que l'arrebossat ha impedit fins avui una visió completa dels paraments i dels contactes entre les parts i que s'ha qüestionat també que l'església de Cinclaus sigui preromànica (BARRAL, 1981, 265-266).

La intervenció de l'any 2003

La intervenció que es va fer a l'església, vistes les notícies comentades anteriorment, era especialment interessant i va comprendre dos fronts diferenciats de documentació: per una banda, la seqüència estructural; i, per l'altra, l'excavació arqueològica.

La primera era necessària per a poder veure i enregistrar les diverses reformes que s'havien succeït en l'edifici, per a la qual cosa es va procedir a fixar i a dibuixar els paraments dels murs que van quedar visibles, una vegada es va fer el repicat de les parets que va servir per extreure l'arremolinat que la cobria, com una part necessària per a la correcta interpretació i restauració de l'edifici. La segona, va tenir per objecte l'exploració arqueològica de la sedimentació del subsòl de l'església, per sota del seu enrajolat fins a la roca natural, així com una franja perimetral exterior entorn de l'edifici.

La seqüència estructural

Aquest registre va permetre constatar que l'edifici estava edificat sobre una estructura anterior de la qual només en restaven dues filades de carreus grans, molt poc treballats, que es conservaven en el lateral nord de l'església, just en el punt on la paret de la nau entregava amb l'arc triomfal i que externament es marcava per un esgraonat. A la paret exterior nord eren visibles, per bé que en motiu de l'aixecament dels nous murs laterals, la diferència d'amplada entre ambdues es va tapar amb un paredat de forma atalussada, fet amb pedra petita i morter.

Sobre aquestes restes, per tant, es va construir un primer temple, amb parets que tenien unes filades regulars i unes pedres força ben tallades i escairades. Aquest parament, visible tant a l'interior com a l'exterior, havia estat recobert per l'arrebossat i havia fet pensar, en reservar les cantonades, que aquestes estaven dotades de blocs més grans i la resta del mur era fet amb pedra més petita. L'extracció del recobriment ha demostrat que això no és cert i que es tracta d'un parament homogeni, de blocs de pedra calcària, tallats i que formen filades molt regulars. A més a més, a les parets laterals interiors ha estat possible veure com en les juntures de morter s'acabaven de regularitzar les filades traçant línies amb un objecte arrodonit quan encara el morter era tou.

Seguint la seqüència vertical, fou possible documentar un tercer tram diferenciats. S'observava que quan fou necessari reparar la coberta de l'edifici es va realçar la part superior dels murs per col·locar l'encavalcat de fusta que se sustentava en un gran cairat fixat en l'eix longitudinal de l'església. Aquests trams superiors eren d'un parament de pedres molt petites, lligades amb molta calç. Segurament aquesta és la reforma més moderna que s'havia fet fins l'actualitat i, com hem dit abans, contemporània de l'arrebossat de les parets, la qual cosa contribuïa a homogeneïtzar l'acabat final.

Per altra banda, també fou possible fer una lectura horitzontal de les estructures, i revelava que es van produir dues reformes més que afectaven la zona de la capçalera. En la primera es veia com l'arc triomfal, que comunicava la nau de l'església amb el presbiteri, va ser afegit a les parets laterals de la nau que encara es conservaven i no a l'inrevés, de manera que l'arc i l'absis es van afegir a les parets laterals de la nau. És possible que l'edifici hagués estat afectat per algun moviment sísmic o com a conseqüència d'algun episodi bèl·lic, ja que es devia enderrocar tota la part oriental de l'església. Les parets laterals, tot i que van quedar dempeus, van resultar també força afectades.



Santa Reparada. Vista general de la nau durant el procés d'excavació des de llevant.

La segona reforma va comportar una altra reedificació de l'absis, però no de l'arc triomfal, que es manté, dotant-lo d'una volta feta amb pedres i plaques de pissarra lligades amb calç, posades en vertical i formant un vano. Curiosament, aquestes dues reformes de la zona de la capçalera es van fossilitzar pel fet que des de l'exterior formaven dos encaixos successius respecte de l'alineació que duien els primitius murs laterals. En aquests punts de contacte es veia com els murs no estaven lligats. Probablement coetani a alguna d'aquestes reformes es va introduir la porta adovellada de l'entrada que forma un arc de punt rodó.

L'excavació arqueològica

La intervenció arqueològica a l'interior de l'església es va iniciar amb la retirada del paviment modern de rajols quadrats que cobria l'espai de la nau (UE-164), mentre que l'absis ho era amb rajoles rectangulars. Immediatament a sota d'aquest paviment i de la seva preparació de calç (UE-165) hi havia una capa de terra (UE-166) que cobria directament les restes d'un paviment d'*opus signinum* (UE-167). Aquest paviment de *signinum*, que apareixia a tota la zona d'entrada a l'església, estava tallat a un metre i mig de la banda interna dels murs de façana per una mur paral·lel, fet de pedres petites lligades amb abundància de calç (UE-180).

La capa de terra que hem esmentat abans, cobria diverses tombes i restes d'enterraments que s'havien practicat a la nau de l'església, foradant les restes ja prou malmeses d'aquest *signinum*. Malgrat això, encara hi havia un esquelet infantil (UE-169/170) que estava en relació amb la terra, cobert directament per la calç que va servir per subjectar l'enrajolat i, per tant, fou l'últim en ser dipositat. Un primer retall estava situat a l'extrem oest, a la dreta de la porta d'entrada (UE-168) i contenia les restes molt remogudes d'un esquelet adult (UE-173). A més a més d'aquesta tomba, al centre de la nau n'hi havia una altra, de forma rectangular que tallava tot el sediment fins a la roca (UE-171) i usava com a límit oest, les restes del mur 180. A l'interior s'hi van trobar dos morts, tots molt remenats. El que estava a un nivell superior (UE-172), tenia associats una vintena de perdigons de plom, per la qual cosa tot fa pensar que fou mort d'un tret de trabuc. Encara conservava algun objecte personal, com ara una petita plaqueta de llautó i una pipa feta buidant un fragment de rajola decorada. L'altre esquelet (UE-174) es va trobar, molt malmès, a sota de tot de la sepultura, a tocar la roca de base.

La darrera tomba trobada a Santa Reparada aprofitava un buit de la roca davant de la façana de l'església (UE-175); el mort estava disposat en posició de decúbit supí i s'orientava de nord a sud, conservava només l'esquelet, tot i que li faltava el cap, afectat segurament per la construcció de la petita escala d'entrada a l'església (UE-176).

L'excavació de la nau de la capella va continuar rebaixant tota la part que no havia conservat el paviment d'*opus signinum*, això és, les dues terceres parts orientals de la nau, des del mur 180 fins a l'arc triomfal

que donava accés a l'absis. En aquesta zona es va excavar un nivell de terra fosca, de textura sorrenca, de formació moderna, ja que s'evidenciava que havia estat remogut i aportat de nou fins a la roca natural. L'excepció a aquesta seqüència fou un petit quadrat al centre nord de la nau on quedava la preparació del *signinum* i que, per tant, segellava l'estratigrafia que hi havia sota seu, i també la banda sud, on sota l'estrat remenat es conservaven les restes molt destruïdes d'un paviment anterior, que corresponia a un *opus signinum* tessellat (UE-178). La part que conservava la preparació del paviment més alt (UE-167), estava feta amb pedretes allargades, d'uns 10 cm, ben allisades, premsades i disposades horitzontalment (UE-190); a sota hi havia una capa de terra (UE-191) i més avall apareixien les restes de la preparació del *signinum* tessellat (UE-192) que també trobava equivalència a la banda sud (UE-179). A partir d'aquest moment, els nivells s'unificaven i la seqüència continuava amb una successió de terraplenaments i nivells de circulació, fins a la roca.

Per sota de les preparacions UE-179 i UE-192, hi havia la capa de terra corresponent a cadascuna d'elles (UE-182 i UE-193). El material recuperat a partir d'aquests nivells, si bé era escàs, ja pertanyia clarament a l'època romana. Aquests estrats cobrien un nivell de calç de color groguenc (UE-183 i UE-194), per sota del qual hi havia una altra capa d'elevació (UE-184 i UE-195) que estaven cobrint les restes d'un altre paviment, que es reduïa a un nivell de calç, a la banda sud (UE-187), però, més ben conservat al nord (UE-198). La capa de terra que hi havia a sota i que cobria directament la roca natural, es va excavar només a la banda sud, on les restes estaven més malmeses, mentre que a la banda nord es van preservar cobrint-les amb malla i una capa de terra, que posteriorment es va tornar a col·locar la pavimentació de rajol, tal i com preveia el projecte de restauració de la capella.

A la zona de l'absis es va aixecar el paviment de rajoles (UE-216) i la seva preparació de calç (UE-217). A sota es va excavar una capa de terra per anivellar i aixecar el nivell, d'uns 30 cm de potència (UE-218), que cobria un paviment de *signinum* que només conservava la preparació. A un nivell inferior hi havia una capa de terra fosca (UE-220) que no es va excavar del tot per preservar les restes de l'esmentat paviment. L'únic que es va buidar fou un forat de forma ovalada que tallava el paviment i que, per la seva situació, devia haver servit per fixar el peu d'un antic altar.

L'excavació perimetral per l'exterior de l'església es va plantejar per assegurar que fora del seu recinte no hi haguessin restes antigues. Per davant del frontal oest es va destapar la roca en una amplada de 2 metres, i només es va trobar una tomba (UE-175), que ja hem comentat anteriorment. El lateral sud oferia poques possibilitats, per una banda, perquè el contacte directe amb la paret de la capella havia estat ja tallat per una rasa omplerta de formigó i, per l'altra, perquè aquesta part havia estat explorada ja en la intervenció que hi va realitzar Caterina Albert l'any 1922. Per tant, s'obri un espai de l'amplada d'un metre paral·lel al mur lateral sud. El lateral nord, en canvi, va ser resseguit per una cala de dos metres i mig d'amplada i, ben aviat, en l'angle nord, es va confirmar la presència d'una estructura.

L'estructura que es va trobar correspon a un dipòsit revestit d'*opus signinum*, excavat en la roca natural,

paral·lel al mur de l'església. Les mesures internes formen un rectangle d'1,75 en sentit est-oest per 1,50 metres en sentit nord-sud. Les parets que el delimitaven (UE-250, 251, 252 i 253), estaven fetes de pedres petites i fragments de teula, i només tenien regularitzada la cara interna, ja que havia de ser revestida pel paviment impermeable (UE-254, 255, 256 i 257). El fons estava igualment revestit (UE-258) i en el centre formava un receptacle de forma circular, que havia servit per netejar d'impureses l'interior del dipòsit (UE-259). El farcit que es va excavar (UE-261) estava format per terra negra remenada, de manera que es feia evident que el dipòsit ja havia estat buidat i tornat a omplir; pràcticament no va aportar material ar-



Santa Reparada. Preparació del paviment de *signinum* a la zona de la capçalera

queològic antic, només un fragment de T.S. sud-gàl·lica, un altre de T.S. Africana A i diversos fragments informes d'àmfora. A l'interior es va trobar un fragment de columna, fet de pedra sorrenca, molt desgastada (UE-160). Malgrat això, per tècnica constructiva i altres detalls, suposem que es tracta d'una estructura d'època romana.

Conclusions

En síntesi, podríem recopilar les conclusions d'aquesta intervenció en els punts següents:

- L'indret de Cinclaus ha tingut una prolongada ocupació d'època romana, que s'evidencia per la presència d'una seqüència de paviments o nivells de circulació, combinats amb estrats de rebliment documentats per sota de l'església. L'element més destacat són les restes gairebé desaparegudes d'un paviment d'*opus signinum* amb tesselles blanques. Si bé aquest paviment està esmicolat, s'ha pogut recuperar la seva cota d'ús.

- Aquests paviments d'època romana es poden associar amb uns murs primitius fets de pedres sense tallar, que van servir per a fonamentar els murs del temple que es va bastir al seu damunt. Aquestes restes es podien apreciar a la banda nord de l'església. També correspondria a època romana el dipòsit revestit de *signinum* que es va trobar a l'exterior de l'angle nord-oest de l'església.

- Per damunt de la seqüència de paviments d'època romana hi havia un altre paviment d'*opus signinum* que pavimentava tant la nau com el presbiteri. Aquest paviment, juntament amb les fases més antigues dels murs conservats de la construcció actual, corresponen al primer edifici de culte cristià de Cinclaus.

- L'església medieval va conèixer diverses reformes i reparacions successives. Bona part d'aquestes fases es van fossilitzar en els contactes estructurals. La recerca de documentació arxivística podria proporcionar datacions referents a aquestes reformes. Tot i així, la lectura de paraments i l'excavació ha pogut demostrar que l'absis no és un element antic de l'església, sinó més tardà que les parets de la nau, ja que va haver de ser reedificat dues vegades. Així mateix, una de les darreres reconstruccions de l'església, la documentada a inicis del segle XVIII, va comportar al menys la reconstrucció de la part superior dels murs laterals i la d'una coberta amb vessant a dues aigües. Probablement, amb aquesta reforma cal relacionar l'arrebossat de les parets i la inscripció que hi ha a l'esquerra de la porta d'entrada.

- L'interior de l'església fou utilitzat per obrir diverses tombes que van rebentar els antics paviments del subsòl. Sota l'enrajolat actual, es van trobar els enterraments més moderns, els qual corresponien a una inhumació infantil i a una inhumació d'un adult mort en un fet d'armes.

L'EDIFICI PREEXISTENT A L'ESGLÉSIA DE SANT JOAN DE BELLCALRE⁶⁴

Josep Maria Nolla i Lluís Palahí

Introducció

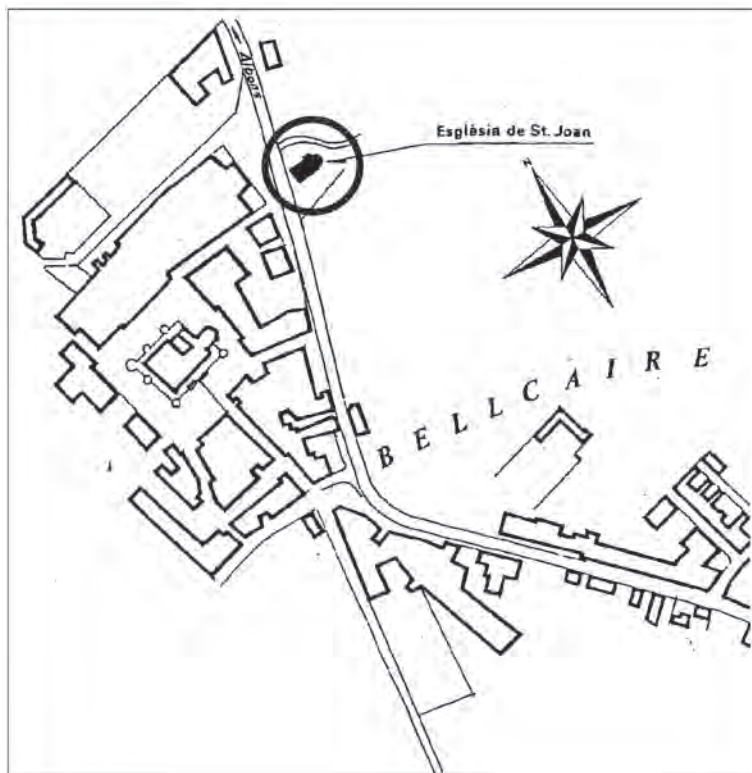
Aquest interessantíssim temple dedicat al Precursor, ben restaurat i conservat, es localitza a mig vessant oriental del turó que ocupa el nucli antic del poble, al costat de l'actual carretera, camí molt antic que condueix cap a Albons, més al nord. És, malgrat tot, una posició dominant sobre la part més baixa, que queda un centenar de metres més enllà d'una davallada pregona i d'una certa dificultat orogràfica. Cap a ponent, el poble –i el turó– s'enlaira cap al castell amb un seguit de carrers fortament costeruts.

Com la major part dels pobles de l'entorn, Belcalre va ocupar una elevació notable sobre un entorn baix i, en moltes èpoques, ocupat per zones humides, aiguamolls i estanys. El lloc se'n documenta ocupat des d'èpoques remotes a través de troballes disperses efectuades aquí i allí (NOLLA I CASAS, 1984: núm. 133 i 134, 119-121; BADIA, 1989: 169). Destaquen especialment les restes d'una premsa antiga de vi o d'oli, localitzada a la part alta del pujol, que ha estat atribuïda a època republicana (CODINA, 2004: 5-24).

64 Cal que donem les gràcies al senyor Joan M. Ribot, arquitecte que va menar els treballs de consolidació i restauració del temple de Sant Joan, que ens va lliurar el petit dossier que encara conservava i que va acompanyar-nos al lloc per explicar-nos tot allò que podia ser-nos d'utilitat; a Aurora Martín, directora del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, per totes les facilitats que ens ha donat a l'hora de consultar la documentació oficial aplegada en relació a aquest monument i el material arqueològic recuperat i conservat en els magatzems de la institució que dirigeix; a Mercè Ferré, funcionària, ara jubilada, d'aquell centre que va dirigir a peu d'obra les excavacions i que ens ha aclarit alguns punts del diari que va redactar; al director, Lluís Bayona, l'aparellador, Josep Simon, i el tècnic, Lluís Buscató, del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Girona, per haver-nos facilitat la consulta de l'expedient que allí es conserva i per les gestions encarrilades a poder analitzar el subsòl del jaciment directament; i al senyor Pellicer, de Belcalre, que va ser qui ens va obrir l'església i les trapes d'accés al subsòl i, a més, ens va donar dades valuoses sobre els treballs allí realitzats.

Estat de la qüestió

Durant les obres de restauració de l'antiga església parroquial efectuades pel Servei de Monuments de la Diputació de Girona el 1978, dirigides per J. M. Ribot, va semblar convenient efectuar una excavació preventiva abans de procedir a restaurar-la. D'aquestes tasques se'n va encarregar el Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques de la mateixa institució, a càrrec de la seva directora, M. A. Martín, i controlades directament i sobre el terreny per M. Ferré. Més endavant va caldre efectuar noves intervencions i, finalment, un cop restaurat l'edifici, va ser inaugurat el 1984. Aquells treballs d'excavació i d'adequació del lloc van posar al descobert unes restes estructurals aparentment prou ben conservades, que, amb molt



Situació general

de seny, van ser preservada amb la construcció d'un sostre de fusta enlairat que les preservava i hi facilitava l'accés i la contemplació sense gaire esforç i de manera eficaç. Altrament, en el sòl actual del temple, es marcava la planta amb un enllosat diferent que permetia fer-se una idea, dins de l'església actual, de les estructures preexistents. Aquelles restes més antigues, de planta rectangular, eren considerades evidències d'una vella basílica paleocristiana, tal com s'escrivia en el diari d'excavacions.

Només J. Badia, en analitzar l'edifici detalladament, s'ha plantejat críticament el paper i la cronologia d'aquells elements preexistents (BADIA, 1989: 170-171). Ens sembla oportú presentar la seva exposició com a punt de partida d'aquest estudi, on intentarem incorporar totes les dades possibles per intentar

proposar una seqüència diacrònica d'evolució del lloc i una explicació funcional d'aquell edifici més antic, que s'ha presentat sense aportar proves com les ruïnes d'una basílica paleocristiana.

Segons va escriure el savi empordanès: «Les obres recents de restauració han comportat una excavació al subsòl de l'església i la posterior construcció d'un nou paviment en el qual han estat fixades unes trampes de fusta que permeten l'accés a les restes de construcció descobertes.

»Tanmateix, aquestes restes no són fàcilment observables per manca d'il·luminació i espai. Sota l'actual presbiteri ha aparegut el fonament de l'antic absis central de planta rectangular o lleugerament trapezial. El seu parament intern –l'únic visible– presenta una ferma capa d'arrebossat de morter ben allisat. Aquest vestigi demostra que la primitiva capçalera triabsidial corresponent –en algun moment, almenys– a la planta basilical, posseïa un absis central carrat, entre absidioles semicirculars.

»Al subsòl de la nau hi ha, també conservats i accessibles, els fonaments, de molta menys alçada que a l'absis, d'una edificació que afecta una planta rectangular i allargada que segueix l'eix de la nau central, essent una mica més curta per ponent. També són arrebossades ambdues cares dels murs conservats.

»Els resultats de l'excavació no han estat, fins avui, publicats, la qual cosa impedeix, en l'estat actual del monument, una aproximació fiable, no sols a les restes descobertes al subsòl, sinó també a les parts de l'edifici que admeten dubtes i poden ser objecte d'hipòtesis diverses...

»L'única informació que fa referència als resultats de la intervenció és la planta de l'església que fou publicada en el programa de mà editat l'any 1984 amb motiu de l'acte d'inauguració de leses de restauració, editat pel Centre de Conservació i Catalogació de monuments de la Generalitat de Catalunya i la Diputació de Girona. En aquesta planta s'assenyalen els diferents períodes que hom considera que podien veure a l'església. Hom afirma que els fonaments d'una edificació rectangular sota les naus actuals són d'època paleocristiana.

»Hem tingut ocasió de veure els materials trobats durant les obres al Servei d'Inventari Arqueològic de Girona. Evidentment, resta palès que l'església fou erigida en un indret ja ocupat almenys des d'època romana. Segons que sembla, aparegueren alguns fragments de ceràmiques anteriors al baix- imperi (*sigillata sud-gàl·lica*) a l'exterior immediat del temple, i alguna mostra escadussera d'àmfora a l'interior, a l'extrem oriental de les naus; les ceràmiques grises medievals i les d'èpoques més recents predominen àmpliament entre el material recuperat. Cal dir que, segons se'ns informa, no s'arribà a explorar tot l'àmbit intern de l'edifici i que rarament fou explorat fins als nivells inferiors del jaciment. Ens temem, doncs, que difícilment les troballes esmentades poden ajudar a datar cap de les parts de l'església i que el fet d'atribuir les restes del subsòl de les naus a una primitiva església paleocristiana és totalment mancat de base. Precisament, entre els material recuperats, no hi hem vist cap vestigi atribuïble a l'època baix-imperial; almenys entre els fons que se'ns han mostrat, que en aquest Servei ens asseguruen que eren la totalitat dels ingressats procedents de Sant Joan de Belcaire.

»L'ocupació romana de l'indret ja era palesa en observar l'edifici abans de les obres recents. Entre dues de les fornícules o finestres cegues del costat de migdia del tram de nau que precedeix l'absis romànic, hi fou reaprofitada una petita columna estriada d'època romana. Els carreus grossos de pedra sorrenca que integren principalment els pilars interiors, de recolzament dels arcs formers, procedeixen també, molt possiblement, d'una construcció romana.

»Al nostre entendre, segons el seu estat actual i sense que hagi estat donat a conèixer cap resultat d'excavació-restauració, hom pot veure a l'església de Sant Joan de Belcaire les següents etapes constructives: transsepte preromànic, preexistent a les naus i –segurament– a la capçalera triabsidal de la qual queden vestigis (segles IX o X). Les tres naus cobertes amb volta i comunicades per arcs formers; n'és coetània, molt possiblement, la capçalera triabsidal de la qual queden restes de l'absidiola nord –semicircular– i els fonaments de l'absis major –de planta rectangular–: per les seves característiques formals, tenint en compte, per exemple, la marcada semblança dels arcs (de les portes laterals i, sobretot, els grans arcs formers en l'aspecte que deuriem tenir abans de ser malmesos parcialment) amb els de Sant Miquel de Cuixà, podem establir una probable datació dins la segona meitat del segle X. El sector de capçalera, amb decoracions llombardes, pot ser datat al segle XI –a mitjan segle o a la segona meitat–. Reformes posteriors, del segle XIII i XIV són la portalada i la rosassa del frontis i dues finestres.

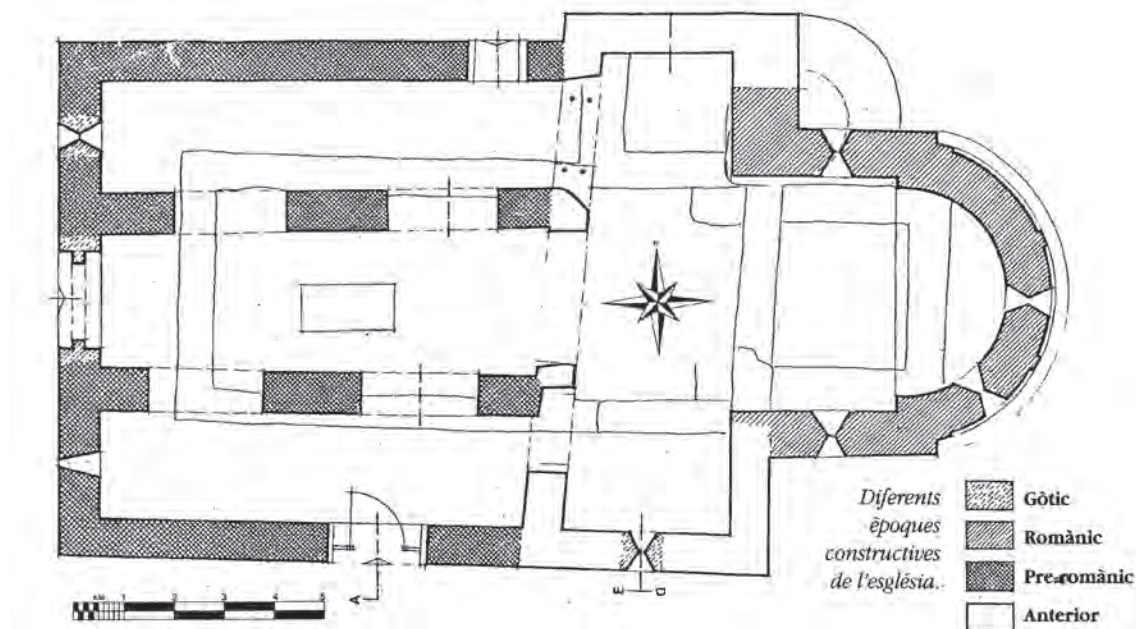
»Resta com a dubtós, sense més dades, el vestigi d'una aula rectangular al subsòl de les naus, de la qual potser no fóra impossible de pensar en una probable relació amb els fonaments de l'absis rectangular, dins el seu eix, la qual cosa desfaria la idea de la relació dels tres absis preromànics apuntada. Això és però molt dubtós, ara com ara indemostrable, i ens inclinem a proposar l'esquema proposat abans» (BADIA, 1989: 171).

Aquesta llarga, però necessària, citació ens situa clarament dins del tema: una important intervenció arquitectònica que va generà una excavació mai publicada amb descobriments importants que van ser interpretats i presentats sense fonament científic com a evidències d'un edifici de culte paleocristià que devia haver evolucionat fins a esdevenir el temple actual. En efecte, quan es va presentar, acabada, l'obra de restauració, al mes d'abril del 1984, el Centre de Conservació i Catalogació de Monuments de la Generalitat de Catalunya i la Diputació de Girona van obsequiar els assistents amb un fulletó on s'aplegaven dades i documents sobre Belcaire i sobre Sant Joan, il·lustrat amb una planta general on se'ns feien explícites les diverses fases i on quedava clar, segons aquesta proposta, que l'element inicial era una aula rectangular paleocristiana a la qual es va s'afegir, més endavant, un absis rectangular i un transsepte. Més endavant, el 1995, en una publicació que aplegava quinze anys de restauracions de béns culturals a la província de Girona, es resumia l'actuació endegada a Sant Joan, amb unes dades sintetitzades, fotos interessants, la planta del cementiri retrobat a migdia del temple i una nova planta del monument, damunt de la qual s'assenyalen quatre fases. La primera, en blanc, era anterior a la fase preromànica i devia constar d'un edifici d'una sola nau, amb absis rectangular i creuer (GRAU, 1995: 161).

Cal recordar que a aquest edifici hi va dedicar unes línies E. Junyent (1983: 88-90), que va analitzar el monument actualment conservat i va assenyalar la conveniència d'efectuar-hi excavacions arqueològiques per localitzar l'absis antic.

També X. Barral (1981: 214-215) va fer unes consideracions en el seu estudi, on recordava el procés de restauració, en marxa quan va publicar la seva obra, i que pensava que havia d'aportar dades noves a la comprensió de l'edifici. Coneixia, ja, la descoberta de l'absis preromànic trapezoïdal i valorava la presència d'alguns grans blocs de pedra treballats i plantejava un seguit de problemes a l'hora d'interpretar l'evolució del temple.

El material, preferentment ceràmic, recuperat durant els treballs, escàs i de poc valor, no aporta dades. El va analitzar J. Badia i l'hem analitzat nosaltres amb el mateix resultat. El nostre propòsit és, doncs, de refer novament el dossier de Sant Joan, aplegant totes les dades possibles per intentar presentar la nostra pròpia interpretació, que, en aquest cas, intentarem que es fonamenti, sempre que sigui possible, en evidències ben establertes.



Sant Joan de Belcaire. Planta general dels edificis (segons J. M de Ribot)

El dossier. Les dades d'excavació

El diari d'excavació, així com el material aplegat durant l'exploració efectuada a l'església de Sant Joan, es conserva al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, on l'hem pogut consultar gràcies a la gentilesa de la seva directora, M. A. Martín, a qui donem les gràcies. Ella mateixa i Mercè Ferré, que va ser efectivament l'encarregada directa dels treballs de camp i la redactora del diari, ens han fornint informació complementària, i ens han aclarit aspectes foscs. Formaven part del diari convencional diverses plantes i croquis de treball a escala, algunes seccions estratigràfiques, unes quantes fotografies i un petit dossier aplegat al llarg d'uns quants anys amb diverses dades relatives a Sant Joan i a Bellcaire.

El primer que cal dir és que la qualitat del material aplegat és escassa, molt més pobra del que, *a priori*, hauria semblat per l'interès del lloc i les troballes efectuades. Fa l'efecte que, en general, va ser una intervenció feta per força, amb pocs mitjans i sense saber quins eren els objectius que calia assolir. Altrament, l'excavació de la necròpolis que ocupava tot el sector a migdia del temple només la coneixem per una bona planta general publicada (GRAU, 1995: 160). No es conserva cap diari d'aquella intervenció, que, pel que sembla, es devia fer sense control arqueològic. Sortosament, les tombes van ser novament colgades i deixades *in situ*.

És una llàstima no haver fet una gran excavació en extensió dins i fora del temple abans de redactar el projecte i d'iniciar les obres de consolidació i restauració. Tant se val. Eren altres temps i probablement es va fer més del que era habitual en aquells anys.

L'excavació es va s'iniciàar el dia 2 de gener de 1978 i es va perllongàar, amb anades i vingudes, fins al 28 de març. Sabem que, en començar, segons ens ha fet saber el senyor Pellicer de Bellcaire, que hi va treballàar des del primer moment, el paviment del temple es trobava ben bé uns 0,50 m per damunt de l'actual, fins al punt que la porta occidental que permetia accedir-hi és ara un gran finestral. En aquells treballs, tal com posa de manifest el diari, s'anaven localitzant sòls i les seves preparacions sobreposats, que corresponien a diversos moments d'història del lloc. A partir d'un moment concret, l'excavació va ser dividida en sectors minúsculs, A, B, C, D i E, que afectaven diversos sectors, molt petits, de l'aula, i que sovint eren subdividits en quadres. Si ens centrem en els resultats, cospa l'absència de dades relatives a l'exploració del subsòl de l'absis, que potser va ser explorat en un altre moment, i la imprecisió d'algunes notícies, que fan difícil resseguir l'itinerari dels treballs i les troballes més significatives.

Volem ressenyar tres moments, dos dels quals tenen a veure amb el problema que ens preocupa, i el darrer va significàar l'exploració de les restes d'un forn metal·lúrgic relacionat amb la manipulació del bronze, del qual no ens queda gens clara la relació estratigràfica amb els diversos edificis obrats en aquest lloc. Segons A. Martín, que va visitàar sovint l'excavació, devia correspondre a una primera ocupació, molt anterior i sense cap relació amb les altres restes estructurals documentades.

Quan es va obrir el quadre 2 del sector A –espai meridional del creuer– es va localitzar un mur que anava d'est a oest i que separava aquest quadre del B, al nord, que quedava clarament per sota, cap a l'est, de la paret de l'actual església. Quedava cobert per uns quants paviments, i el quart es lliurava al mur «“como haciendo media caña»” i es conservava fins a una alçada d'uns 0,20/0,25 m. Des d'aquell mateix moment, aquella paret és anomenada *paleocristiana*.

Al sector C, espai septentrional del creuer, s'hi indica el descobriment de dues tombes d'inhumació parcialment destruïdes per l'obra del transsepte. Eren orientades i d'una certa entitat. La més oriental, potser de rierencs units amb morter, era coberta amb lloses molt primes de pedra sorrenca. L'altra només hi és referida de passada.

Al sector F, que ocupava la nau central del temple, cap al sud-oest, s'hi van localitzar les restes del forn, segons sembla, sobre la roca.

Finalment, cal assenyalar l'excavació efectuada justament a l'angle sud-est del transsepte actual per l'exterior, on es va identificar una tomba d'inhumació amb el cap del difunt justament contra l'estructura del temple i que tenia, posada al seu damunt, una sitra sencera. Aquest sondeig posava de manifest que mai no va existir una absidiola semicircular paral·lela a la del costat septentrional.

En el lloc que ocupa la pista poliesportiva actual, a pocs metres cap al nord-est de l'església, s'hi van identificar 8 sitges colgades amb terra neta, sense ni un tros de ceràmica.

El procés de restauració va ser molt lent, amb aturades de llarga durada abans de l'acabament dels treballs, i la presentació pública del resultat es va fer el diumenge 8 d'abril de 1984. En aquestes repeses no hi van participar arqueòlegs i, tanmateix, sabem que es va explorar el vell cementiri parroquial que es trobava a migdia del temple. Se'n va aixecar una planta detallada i va ser novament colgat; les restes van quedar *in situ*.



Sant Joan de Belcaire. Vista general de l'edifici des de tramuntana. Observeu la forta davallada de llevant cap a ponent

El dossier. Les estructures soterrades

Amb encert, durant la restauració les estructures preexistents es van conservar *in situ*. Un enginyós fals sòl de fusta sostingut per una sòlida estructura metàl·lica protegia les restes i les feia accessibles fàcilment. Al nivell del paviment del temple, unes lloses diferents que emmarcaven les plaques de fusta dibuixaven l'estructura preexistent. Era una bona manera de deixar-ne constància.

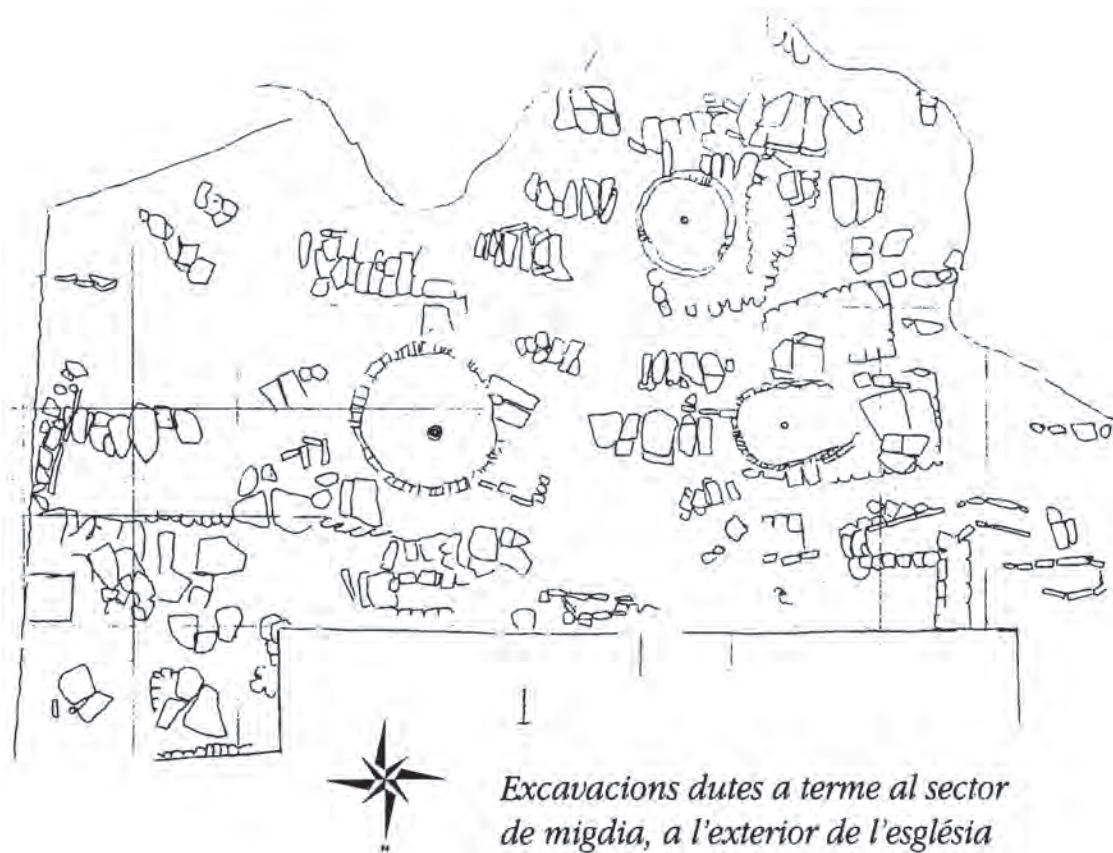
Darrerament, gràcies a les gestions del senyor Josep Simon, aparellador del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Girona, i del senyor Pellicer, constructor i paleta de Belcaire, hem pogut contemplar i analitzar puntualment les restes estructurals amagades. Era imprescindible analitzar-les, fer-se una idea de les seves característiques, de les relacions de les 'unes amb les altres i del seu estat de conservació. No hem pogut, però, realitzar una nova planta general detallada. Haurem de fer servir les més recents, ja publicades. A l'hora de fixar les mides va caldre tenir present que procedeixen dels treballs anteriors, i que és possible que hi hagi petits desfasaments d'uns 5 cm.

L'aula rectangular, perfectament orientada de llevant a ponent, era obra amb murs fets amb encofrat de pedruscall i morter d'uns 0,70 m d'amplada. Es conserven bé, amb una alçada d'uns 0,50-0,60 m a partir de les terres argiloses que conformen el subsòl geològic. A primer cop d'ull semblaria que no estan fonamentats. Conserven, interiorment, un arrebossat de calç, blanc, molt malmès. L'aula fa uns 11,50 m d'est a oest, costat llarg, i uns 5,30 m de migdia a tramuntana, costat curt. Si considerem les mides sense sumari el gruix dels murs, serien d'uns 10 m per uns 3,90 m. Semblen apreciar-se, en la planta, unes certes irregularitats: l'edifici és lleugerament més ample a l'extrem de llevant que al de ponent (uns 0,30 m com a màxim), interiorment. Podria haver tingut una planta lleugerament trapezoïdal? És possible. Només l'aixecament d'una planta acurada podria confirmar-ho o rebutjar-ho. En tot cas, era una diferència mínima, quasi imperceptible. Devia ser una construcció que ocupava uns 60,95 m², uns 39 m² útils.

Queda ben clar que alguns d'aquests murs van servir de recolzament d'estructures posteriors (pilars de sosteniment de la volta de cobertura de la nau central, murs de l'absis romànic...).

Més cap a llevant i perfectament i clarament adossat al mur oriental d'aquesta aula rectangular, es conserven, en molt bon estat, els murs que definien un absis rectangular. Dibuixen una estructura d'uns 3,35 m de llargària (est-oest), uns 2,65 m sense considerar el gruix de la paret, d'uns 0,70 m; i una amplada (nord-sud) d'uns 4,60 m, uns 2,90 m si deixem de banda el gruix dels murs. En total, doncs, uns 15,41 m². Els murs de l'estructura afegida eren tots tres iguals, obrats en encofrat i de pedruscall i morter, de gran solidesa, i conservaven restes d'un cobriment de morter de calç. El més sorprenent de tot era que profunditzaven, tots tres, considerablement més d'1,5 m. Eren de factura semblants als que definien l'aula rectangular, però no pas iguals. S'observaven, en els fonaments, els petits blocs que definien filades rectes i uniformes i, per sobre, la banqueta de fonamentació que marcava la situació del paviment original, lleugerament per damunt del mur nord de l'aula rectangular.

Havien estat bastits, els uns i els altres, dins d'un encofrat de fusta, però el pedruscall i el morter no eren pas iguals. Altrament, la fondària extraordinària de les parets de l'absis contrastaven amb la dels murs de l'estructura més antiga. Semblava clar, també, que la paret oriental de l'edifici rectangular havia estat retallada. També es podia observar que els murs nord i est de l'absis no eren lligats, sinó juxtaposats. Responien a una manera de fer ben coneguda que no implica diferències cronològiques, sinó constructives.



Sant Joan de Belcaire. Cementiri del sector meridional (segons J. M. de Ribot)

Proposta interpretativa

A partir de l'anàlisi de les restes conservades, de la planimetria realitzada durant el procés d'excavació i restauració, de les evidències aplegades en el diari d'excavació i de les notícies fornides de primera mà per aquells que van participar directament o indirectament en aquells treballs, farem la nostra proposta interpretativa d'evolució del lloc des de les primeres evidències fins al temple actual.

En un moment antic, indeterminat, en aquell lloc, ocupant un sector imprecís de la part més sud-occidental de la nau central del temple, hi va existir un forn metal·lúrgic dedicat a l'obtenció de bronze. Són indicis potents, però insuficients per a poder definir una estructura més clara. Queda clar que les evidències es disposaven sobre l'argila estèril, a molt poca fondària, i que els murs de l'aula rectangular hi passaven per damunt.

En una segona etapa, prop d'un camí antic i en un espai marginal del turó de Belcaire, en una zona plana en un sector amb un marcadíssim desnivell que va de ponent a llevant, s'hi va bastir un edifici rectangular, aïllat, perfectament orientat de sol ixent a sol ponent. Pels murs conservats, era un edifici d'una certa entitat, fonamentat a roca (argiles), que ocupava un espai pla, no gaire més gran, entre el camí i els forts des-



Sant Joan de Belcaire. Detall dels murs dels edificis de la fase I i II (2008)

nivells que començaven més enllà del vial, cap a ponent, i, sobretot, de seguida i amb força, cap a llevant. Era arrebossat per dins i també per fora. En aquest punt, el cobriment del mur no era altra cosa que la continuació d'un sòl que recobriria un espai indeterminat a migdia de l'aula. Per les mides i per les característiques dels murs, l'edifici devia estar cobert amb un sostre a dos vessants sostingut amb bigues i encavallades de fusta i, per sobre, *tegulae* i *imbrices*, segons podria deduir-se del material aplegat en l'excavació i dels fragments incorporats a la fàbrica actual. La porta es devia situar a migdia, a la part central. Ho indica el pavi-



Sant Joan de Bellcaire. Altar romà aprofitat en l'edifici romànic (2008)

ment de morter recuperat en l'excavació i l'existència, en aquell mateix lloc, de la porta de l'edifici preromànic que conduïa cap al cementiri. Com sol passar, hi hauria hagut continuïtat en aquest aspecte.

Tenim, doncs, un edifici aïllat, ben obrat, rectangular, d'uns 60 m², que, certament, no pot ser gaires coses. La primera possibilitat és que fos un lloc de culte, una basílica cristiana. La planta, la continuïtat, van en aquesta direcció. Les tombes identificades a l'entorn ho confirmarien. Tanmateix, hi ha una altra possibilitat que cal considerar. Es podria tractar d'una tomba monumental, d'un mausoleu cristià d'algun *dominus* d'aquelles terres. La planta i les mides són adequades i altres casos que analitzem en aquest mateix llibre servirien per a confirmar-ho. L'evolució del lloc, l'ocupació continuada i les reformes posteriors n'haurien destruït les proves (si haguessin existit). Podríem plantejar una solució intermèdia; una tomba-capella, una *cella memoriae*, mausoleu i lloc de culte alhora.

Més endavant, es devia afegir a l'antiga aula un absis rectangular a llevant. Estava disposat admirablement segons l'eix de simetria preexistent, prou gran però de mides un xic més reduïdes que l'antiga capçalera, ben obrat i, en aquest cas, amb un esforç constructiu considerable (per tant, temps i diners). En efecte, els murs que definien l'absis, rectangular i no pas trapezoïdal, van haver de bastir-se en un fort desnivell, més enllà de l'esplanada on s'havia edificat l'aula, limitada per la raonabilitat constructiva. Si s'havia d'ampliar, calia fer-ho en un lloc constructivament poc adequat i esmerçar-hi esforços suplementaris. Només així s'explica la profunditat d'aquelles parets, i és un argument definitiu a favor de la temporalització proposada. Encara avui podem constatar els esforços fets per assegurar l'estabilitat de l'absis amb uns murs de



Sant Joan de Bellcaire. Des de llevant s'observa el fortíssim desnivell del sector on es disposà l'església.

contenció especial, de la tomba monumental a l'església o de l'ampliació del temple, tot remarcant-ne la capçalera. En aquest moment l'antiga porta va continuar en ús.

És d'aquesta fase (III) o de l'anterior (II) la presència de tombes a l'entorn de l'edifici. L'excavació va identificar al sector nord del transsepte dues o tres tombes parcialment destruïdes quan es va s'edificar el creuer. Una, la més intacta, era notable, amb els murs de rierenc lligats amb morter i lloses molt primes de sorrenca. Si n'hi va haver més, no en tenim constància.

En una quarta fase (IV), es va afegir a l'església absidiada un transsepte que,

en bona part, encara es conserva. És cert que no tenim proves determinants per no ajuntar aquesta fase amb l'anterior. Tanmateix, els indicis, certament subtils, fan que considerem que el creuer es va s'edificar més endavant.

En la fase V, al costat nord de l'absis es va bastir una absidiola semicircular que va fer necessari obrir en el mur est del sector nord del creuer una porta que més tard va ser condemnada. No cal cercar una simetria, proposada de vegades, a l'altre costat; no hi ha porta i, altrament, l'excavació en aquell punt de l'exterior del temple ho confirma plenament (enterrament amb sitra). Aquest moment pot ser simultani al de l'eliminació, no destrucció, de l'aula primigènia, substituïda per tres naus, la central coberta amb volta de mig punt, i les laterals, amb quart de volta. No ens és possible determinar si es tracta de dos moments o d'un de sol. Pensem, però, que són fets pròxims en el temps.

Conclusions

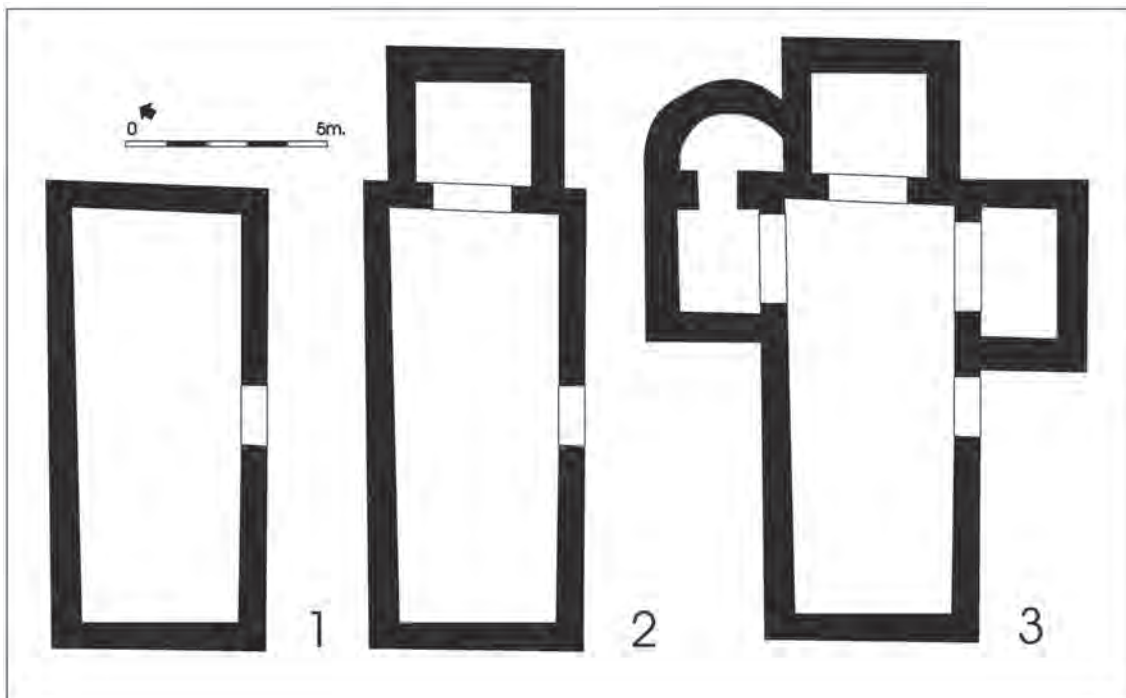
La seqüència cronològica relativa és prou clara, amb diversos moments que cal ordenar en el temps. La fase V correspon a un preromànic avançat, del segle x, tal com defensen majoritàriament els experts que l'han analitzada i estudiada. Les fases anteriors –II, III i IV– s'han de situar abans. Però quan?

Mancats de dades directes, tal com passa en edificis d'aquestes característiques que no generen material, hem de fer servir les comparacions amb altres jaciments semblants més ben datats. Sant Joan recorda en molts aspectes l'evolució de Santa Magdalena d'Empúries (*supra*, amb la bibliografia) o de Santa Reparada de Cinc-Claus (*supra*, amb la bibliografia), totes dues només uns quants km al nord, amb cronologies tardoantigues fermes. Tampoc no divergeix excessivament de l'evolució de l'anomenada Església Vella de Santa Cristina d'Aro (*supra*), ni de molts altres exemples que es presenten en els diferents treballs d'aquest estudi.

A tall d'hipòtesi, proposaríem aquesta seqüència cronològica: en un moment inicial que caldria situar cap a finals del segle v, o, potser millor, ja dins del vi, en un lloc adequat, un erm prop d'un important camí, es degué bastir, per part d'una família hi devia bastir, una *cella memoriae*, dedicada a algun personatge important de vida honorable, digna de ser imitada i recordada. Ben aviat el lloc devia esdevenir lloc de culte de la comunitat que habitava aquell territori, que es va anar enterrant al seu redós. Més endavant, entre els segles VII i VIII, es va afegir a l'edifici un absis rectangular que va exigir esforços i uns fonaments potents. Tanmateix, no hi havia cap altra solució. Aquesta ampliació va significar una notable monumentalització del lloc i posa de manifest, pensem, la funció d'església de la comunitat que ja realitzava. Des d'aquell moment se'ns fa palesa la parroquialitat del temple, que va continuar exercint durant uns quants segles. Més endavant encara, l'edifici es va dotar d'un creuer, prou ben conservat. Aquesta esglésiola segueix el mateix model evolutiu de Santa Magdalena (*supra*), on hi trobem una evolució quasi idèntica,

amb la diferència, important, que allí l'esglesiola no va ser mai parroquial, sinó només funerària, la qual cosa explicaria que hagués desaparegut sense deixar, gairebé, indicis.

Més endavant, encara dins d'època carolíngia, hi va haver una reforma substancial que va acabar donant, en bona part, la imatge actual de l'edifici: el nucli primigeni, l'aula rectangular, vella i esquifida, va ser desmuntada, conservada parcialment en el subsòl, i substituïda per una nau central coberta de volta de mig punt de pedra i morter i de dues naus laterals cobertes amb quart de volta. Això va significar la modificació volumètrica del transsepte, que, en bona part, es va integrar dins l'obra general. En aquesta etapa es va bastir una absidiola de planta semicircular al nord de l'absis rectangular. Les restes conservades, parcialment arranades, i una porta de comunicació oberta així ho confirmen. Quan al segle XI es va crear un nou absis que englobava l'antic i que quedava parcialment preservat sota el paviment, també va desaparèixer l'absidiola septentrional i la porta va ser condemnada.



Sant Joan de Belcaire. Fases.

Mancats de dades més fermes i concloents, hem de fiar-nos de la seqüència cronològica relativa, molt complexa, i dels paral·lels més ben datats. En aquest cas, un origen dins del segle VI ens sembla perfectament raonable. Des d'aquell moment, hi va haver un seguit de passes que devien, pel que ens interessa, a mitjan segle XI, quan els indicis més vells del temple van finalitzar desaparèixer del tot de la vista dels fidels. Tanmateix, es van preservar sota del paviment molt probablement de manera conscient.



Torre del Fum. Situació general

EL MONUMENT FUNERARI DE LA TORRE DEL FUM (SANT FELIU DE GUÍXOLS)⁶⁵

Josep Maria Nolla i Joaquim Grau

Introducció

El dia 20 d'octubre de 1960 començà l'activitat arqueològica, lligada a la restauració arquitectònica de l'antic cenobi de Sant Feliu de Guíxols. Aquesta tasca, de llarga durada i que no podem donar, de cap manera, per acabada, va ser dirigida per Lluís Esteva amb el qual van col·laborar, entre altres, Miquel Oliva, Joan Sanz, Francesc Riuró i Pere de Palol. Va ser un treball complicat, dens, difícil però, de ben segur, una feina acaronada des de sempre i una de les grans satisfaccions assolides en el camp de l'arqueologia per l'il·lustre erudit. Aquest petit treball reprèn alguns aspectes d'aquella exploració arqueològica a partir del material aplegat per l'investigador ganxó, que permet, segons pensem, reconstruir les característiques de l'edifici baixromà de la Torre del Fum i fer una proposta interpretativa coherent que permet resoldre el problema de la funcionalitat d'aquell monument, un fet recurrent en la historiografia de l'antiguitat tardana des del mateix moment de la seva descoberta i fins ara mateix, i fer-nos-en una idea molt aproximada de les seves característiques i dimensions .

Presentació de les dades

Durant la campanya de 1960 i 1961, van aparèixer les primeres restes d'època romana a tramuntana de la Torre del Fum i al carrer del Prior, no gaire lluny de l'absis de l'església parroquial. A la tardor de 1962, Esteva i Sanz van confirmar l'existència d'un edifici d'època romana parcialment integrat en els fonaments i part inferior de l'obra defensiva altmedieval. Entre el dia de Sant Silvestre de 1962 i el 5 de gener de 1963, Esteva i Palol van procedir a explorar l'interior de la torre per tal de poder observar-la adequadament i obtenir dades de l'edifici preexistent. Finalment, en la campanya del mes d'agost d'aquell mateix any, es va documentar, una mica més cap al nord, un cementiri tardoantic (ESTEVA, 1978, 29-40).

La Torre del Fum i l'edifici antic i la necròpoli tardana que s'hi associen, es troben a redós del monestir de Sant Feliu de Guíxols que es localitza, recordem-ho, al sud-oest de la vila, ben protegit de la visió des del mar i arcerat contra els primers contraforts de la muntanya de Sant Elm, coneguda antigament amb el

65 Una primera versió d'aquest treball va ser publicada a J. M. Nolla i Q. Grau, El monument funerari sota la Torre del Fum (Sant Feliu de Guíxols). Estat de la qüestió, *Miscel·lània Lluís Esteva*, Sant Feliu de Guíxols, 2006, 15-30 (Publicacions de l'Institut d'Estudis del Baix Empordà).

nom, parlant, del Castellar (ESTEVA I PALLÍ, 1995, 50-51). Les troballes s'han efectuat per sota i a l'entorn de l'antic cenobi, estenent-se per la plaça que hi ha davant de la Porta Ferrada i arribant, com a mínim, fins al carrer del Prior, a les proximitats de l'Hotel Gazela. Assenyalem primerament, per la seva presència contundent, els grans carreus prismàtics de pedra granítica de la Torre del Corn. Per mides i modulació -0'60 m per 0'40 m i per 0'40 m, dos peus per un peu i quart-, s'ha suposat que procedirien d'un edifici monumental desconegut d'època romana que, raonablement, no s'hauria de situar gaire lluny. Conformen quatre filades de blocs uniformes i ben tallats, alguns dels quals posen de manifest retalls molt concrets que semblen assenyalar, en l'edifici originari, una funció específica; altres mostren l'encaix central que servia, tot disposant-hi una grípia, per moure'l còmodament amb les grues, per alçar-lo i col·locar-lo on procedís. És segur -l'exploració del subsòl i de l'interior de la torre, i la posició cap a l'exterior dels forats de la grípia així ho afirmen- que es tracta de material d'aprofitament incorporat a l'obra medieval.

Molt més valuoses, des de tots els punts de vista, són les troballes efectuades sota l'altra torre del monestir, més cap a tramuntana de l'anterior, i coneguda com a Torre del Fum, una obra militar contundent i antiga que caldria datar versemblantment dins del segle X, molt probablement lligada a la fundació o refundació del cenobi, bastit en lloc perillós i exposat als cops de mà i atacs des del mar.

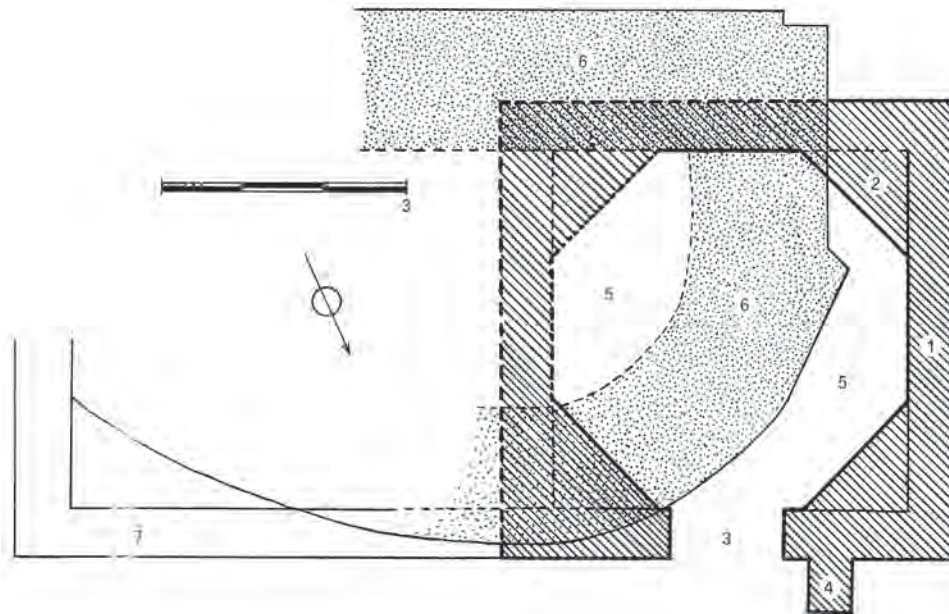
Es va fer evident que la torre reposava i feia servir de fonament un edifici més antic, de planta quadrada dins de la qual s'inscrivia un octògon. Les parets del monument tenien un gruix d'uns 0'55 m, uns 2 peus, i eren de gran solidesa, d'*opus caementicium*, a base de pedruscall del país retallat, granit preferentment, conformant filades rectes en les cares interior i exterior. Per la part de dins, el punt de contacte entre les

quatre parets -deduït a partir d'un d'ells ben visible i d'un altre de parcialment conservat- es va omplir amb una estructura triangular, adossada, obrada amb el mateix pedruscall, morter i tècnica, que creaven quatre cares noves que, conjuntament amb les quatre inicials, definien un octògon perfectament regular inscrit dins d'un quadrat. Es tractava, certament, d'un procés constructiu continuat. Servien per a sostenir la cúpula que cobria l'edifici, obrada en *testae* i de la qual se'n conserva l'arrencament a partir d'una motllura ben documentada en algun sector.



Torre del Corn. Grans carreus romans aprofitats en l'obra medieval

Les dimensions restituïdes de l'edifici són les següents: 5'60 m de costat (per fora) (18 peus i 2/3), amb parets de 0'55 m de gruix, una alçada exterior de 5'15 m des del llindar de la porta. La cúpula hemisfèrica arrencava d'una motllura ben definida que feia de cornisa a 3'80 m del llindar. L'espai interior mostrava una planta octogonal perfectament regular i inscrita dins del quadrat de 1'80 m de costat (6 peus). S'ha plantejat la possibilitat, a partir de les observacions d'Esteva i Palol, que dins dels murs triangulars adossats als angles, s'obrissin unes fornícules que han estat plantejades per Palol (1999 a, 195) com estructurals, actuant de petxines de sosteniment de la cúpula. No ho veiem tan clar. No cal, de cap manera, per aguantar la mitja esfera de la cúpula l'ús de petxines angulars funció que realitzen, ben sòlidament, els murs de base triangular que amb la part corresponent dels altres murs del quadrat, que definien la superfície de repòs de la cúpula. Una manera senzilla però ben efectiva de construir. En aquest cas, les fornícules o bé eren (o era, potser només una) ornamentals o no existien i la seva identificació seria un error conseqüència d'un mal estat de conservació.



Torre del Fum. Planta general (segons Esteva)

La façana de l'edifici es trobava a tramuntana, amb una porta única, ben centrada, de 1'40 m de llum (4 peus i 2/3), i només alta de 1'20 m (4 peus). Al costat de ponent de l'obertura, per fora, hi havia un poderós contrafort que sobresortia 0'60 m cap al nord. Era fet d'*opus caementicium*, idèntic, en tot, als murs de l'edifici que ajudava a sostenir. L'arrencament, ben conservat de la cúpula, fa possible reconstruint-la i deduir-ne l'altura completa. Des de la llinda, que definiria la cota del sòl de circulació del monument, tindria una alçada zenitals de 6 m (20 peus). Sumant-hi el gruix de la volta, podem saber, amb poc marge d'error, l'alçària total del monument a l'entorn d'uns 6'60 m (22 peus romans).

Més enllà, es van identificar dos murs en angle, de 0'55 m de gruix i de la mateixa tècnica, d'una estructura rectangular que es juxtaposava, pel costat de llevant, al nostre edifici. En aquest, cas se'n conservava només el sòcol i la fonamentació.

L'excavació no va oferir dades significatives per fixar-ne l'origen i/o l'abandonament. Quedava clar, tanmateix, que era ben visible i que es trobava en un prou bon estat quan, massissat interiorment, esdevingué el fonament i la part interior d'aquella imponent torre defensiva.

Les opinions

Aquest monument, més que notable, no ha estat mai objecte d'un estudi acurat i només, de passada, s'ha intentat interpretar-lo, sense però, massa interès. La primera referència que ens és coneguda la trobem en la comunicació, inèdita, sobre les excavacions a l'entorn de la Torre del Fum que Lluís Esteva va presentar al *X Congreso Internacional de Arte de la Edad Media*, on incorporava els parers que un grapat d'especialistes van manifestar en la visita efectuada el 13 de setembre al monument entre els quals Joan Ainaud i Mirabella Roberti, un i altre plantejant, ja, les dues propostes de més èxit, la possibilitat de què hagués estat un baptisteri o bé una tomba monumental, potser un *martyrium*.

Pere de Palol, que s'havia preocupat, des del principi, per aquestes restes i que va treballar-hi directament durant uns dies, va incorporar-lo a la gran síntesi sobre l'arqueologia cristiana d'Hispania (PALOL, 1967, 150 i 155-157, amb la reproducció de la planta). Va ser, precisament, aquesta referència que féu entrar aquestes restes en la historiografia sobre aquest tema. Palol, prudentment, expressava les dificultats d'arribar a una solució indiscutible en no haver-hi possibilitats de resoldre arqueològicament els problemes plantejats. Tanmateix, semblava inclinar-se més per considerar-lo un baptisteri que comparava amb edificis orientals de planta similar com el de Qal' at Seman, a Síria, el d'Abu Mina, al baix Egipte o el de Santa Sofia de Constantinoble i el situava, hipotèticament, dins del cicle hispanofrancès com el de Terrassa o el de Santa Margarida d'Empúries. Pensava en un possible origen oriental i proposava datar-lo en el segle V o VI. Més endavant, matisà aquestes apreciacions, en plantejar clarament el dubte, difícil de resoldre, de si era baptisteri o tomba, ajustà la cronologia que, deia, no podia ser posterior a finals del segle V, tot

apuntant que podríem trobar-nos davant d'un edifici similar, salvant les distàncies, del monument de Centcelles (PALOL, 1999 a, 195).

Fontaine (1978,442) aplegava aquestes opinions que considera factibles tot i decantar-se més per la funció funerària adduint les relatives semblances amb el monument de Puebla Nueva (Toledo). Plantejava, però, una nova possibilitat: que formes part d'un conjunt termal tardà d'una vil·la, tal com podrien indicar les altres restes estructural que s'hi associaven.

Badia (1977, 356; BADIA I ADELL, 1989, 270-271), tot recollint les dades conegudes i plantejant les diverses hipòtesis, s'inclinava més per la possible funció baptismal.

Lluís Esteva (1982) va donar també la seva opinió, en un valuós article on aportava dades significatives sobre els treballs d'excavació. Plantejava les dues possibilitats més acceptades, tot inclinant-se, malgrat els dubtes, per considerar-lo un baptisteri.

No és estrany, doncs, ans al contrari, veure correntment acceptada aquesta possibilitat, la funció baptismal, l'origen de la qual es troba en l'autoritat de P. de Palol i en l'enorme incidència que la seva monografia de 1967 va tenir (*supra*). Bendala i Negueruela, el feien servir com a confrontació en el seu article sobre el baptisteri de *los Reales Alcázares* de Sevilla (BENDALA I NEGUERUELA, 1980, 357) o Rodríguez Martín (1988, 211-217), en relació al jaciment extremeny de Torre del Águila.

Consideracions

Malgrat tot, ens trobem davant d'un monument prou ben conservat que podem restituir sense dificultats ni massa dubtes. És un edifici de planta central d'unes dimensions no pas excessives, segons la funció que voldríem proposar-li, i, en canvi, notables si li atribuïm altres usos. És una construcció molt ferma, ben obrada, amb materials convencionals de resultat contrastat i de llarga durada i que encaixa perfectament en una certa manera de construir pròpia de l'antiguitat tardana, tal com s'ha posat de manifest diverses vegades (HAUSCHILD, 1982, 71-86). Cal tenir en compte que quan era acabat podia estar aplacat i/o recobert d'un arrebossat amb la qual cosa la impressió de luxe que hauria causat, s'ha perdut sense deixar ni rastre. No hi ha indicis d'altres obertures, portes o finestres si bé només coneixem parcialment els costats de tramuntana i de ponent. Només s'ha conservat una porta simètricament disposada i prou ben conservada amb una llum suficient (1'40 m = 4 peus i 2/3) i, en canvi, amb una alçada ridícula de només 1'20 m (4 peus) que, tanmateix, ens ve confirmada per les notícies aplegades per Lluís Esteva. Caldria, però, considerar una possible mala interpretació dels detalls i, per tant, que en realitat hagués estat més alta tot i que no ens sembla gaire probable.

L'interior, alterós, de 6 m (20 peus), amb la cúpula elevada i gràcil, amb una altura total que calculem d'uns 6'60 m (22 peus), oferia, en canvi, una superfície útil de 15'75 metres quadrats, suficient amb escriu per

fer-ne un ús determinat i, en canvi, més que escassa per a altres finalitats. El quadrat s'inscriu dins d'un cercle de 8 m de diàmetre que incloïa, a dins, el poderós contrafort del costat occidental de la porta. L'excavació i l'aprofitament que se'n va fer a època carolíngia, quan es bastí la Torre del Fum, posen de manifest la solidesa de l'obra, fonamentada amb fermesa a roca. Es va fer servir, en construir-lo, una tècnica adequada, uns murs d'un gruix considerable, un contrafort a la cara nord i la connexió, cap a llevant amb una estructura rectangular, de murs igual de robusts, l'alçada de la qual, tanmateix, ens és desconeguda i, per tant, se'ns fa difícil avaluar-ne la capacitat de recolzament. Tot fa pensar, però, que el monument va aguantar perfectament bé puix que, quan s'aprofità per bastir-hi, al damunt, la Torre del Fum, es trobava, encara en un estat de conservació gens menyspreable. Els diaris d'excavació recorden que el nivell inferior del recinte en contacte amb el massissat de base de la torre, corresponia a l'enderrocament parcial de l'estructura per adequar-la a la nova funció.

Primer es van alçar els murs perimetrals del quadrat i immediatament després, es van obrar els murets triangulars contra els angles. S'aconseguia de manera simple la solera de sosteniment de la mitja esfera de rajol que havia de cobrir l'estructura. És possible que la part superior dels murs triangulars acabés en una fornícula. Arquitectònicament, no calia però servia per alleugerir i embellir, interiorment, el conjunt. Una motllura senzilla marcava el pas del cos inferior de l'edifici al sostre. La manera de construir mur i cúpula ens és ben coneguda, d'ençà el segle III avançat i IV. Cal suposar que per sobre la mitja esfera hi hauria un sostre, a quatre cares, sostingut per bigues de fusta, *tegulae* i *imbrices*. No hi ha indicis de cobriments exteriors i interiors, d'aplacats ni de les característiques del sòl de l'edifici.

La necròpoli

Una mica més cap al nord, entre el 10 i el 27 d'agost de 1963, Esteva i Palol van excavar un espai rectangular d'uns 6'70 metres quadrats, un antic garatge de la brigada municipal. El que més ens interessa és l'anomenat estrat V, que es localitzava a 1'35 m de fondària i que tenia una potència de 0'45 m, que era, aparentment, estèril i que es disposava directament sobre la roca natural. Es va localitzar i explorar una tomba de *tegulae* de secció triangular, orientada d'oest a est, quasi paral·lela a una paret fonamentada sobre la roca que es trobava a tramuntana i que havia afectat puntualment el costat de llevant del sepulcre. Es van recuperar, a l'entorn, fragments d'àmfora i de terrissa antiga. El nivell superior, el IV, presentava un conjunt significatiu de ceràmica medieval i de monedes que es podien datar entre el segle XIII i el XV. L'ampliació de l'excavació, més enllà del mur descrit, va permetre descobrir una altra tomba, a uns 2 m de fondària, obrada amb pedres diverses clavades verticalment, entre les quals hi havia pissarra i fragments de *tegula*. És interessant assenyalar que a la capçalera, hi havia una llosa llarga i prima clavada verticalment; aquesta modesta estela, assenyalaria la inhumació, tal com hem pogut documentar recentment al

cementiri emporità de Santa Magdalena. Les pluges i el perill d'esllavissaments, van obligar a aturar els treballs i a colgar el sondeig (ESTEVA, 1978, 30-31, fig. 3 i 6).

L'estudiós ganxó recordava que, anteriorment, en aquest sector, a l'entorn i molt a la vora de la Torre del Fum, a la mateixa fondària de l'edifici de planta central, havien estat explorades tres altres sepultures que, amb les que acabem de descriure, fan un total de cinc.

- 1) de *tegulae*, de secció triangular. Teules planes a cada costat i una a la capçalera de ponent (a llevant no ho sabem, en haver estat destruïda per la paret (*supra*)). No coneixem si el modest sarcòfag era acabat amb una solera de *tegulae* o d'una altra manera. La sepultura va ser excavada i netejada però no es va arribar a obrir (ESTEVA, 1978, 30 i 37-38, fig. 4).



Torre del Fum. Tomba de tegulae explorada el 1963 (Arxiu de Sant Feliu de Guíxolsm fons Esteva)

- 2) sepulcre formant una caixa de pedres clavades verticalment (descriu més amunt). No queda clar, de cap manera, si les fines plaques de pissarra i els grans fragments de *tegulae*, definien el taüt o el tapaven (ESTEVA, 1978, 31 i 37-38, fig. 6).
- 3) sepulcre fet (o cobert) amb lloses planes de pissarra. Orientada de ponent a llevant (ESTEVA, 1978,38)
- 4) tomba de pedres i pissarra. Semblant a la núm. 2 (ESTEVA, 1978, 38).
- 5) Tomba de *tegulae* de secció triangular. Com la núm. 1

Aquestes cinc inhumacions se situaven al nord i a l'oest de l'edifici interiorment octogonal i confirmen l'existència d'un cementiri les dimensions i la durada del qual se'ns escapa però que potser caldria relacionar amb les tombes localitzades al carrer del Prior on, recordem-ho, van ser descobertes dues inhumacions tardanes de, com a mínim, mitjan segle IV (AICART I NOLLA, 1995, 99-107).

L'existència d'aquesta necròpoli és un argument important a favor d'una funció funerària de l'edifici antic sota la Torre del Fum però ni molt menys definitiu. En efecte, res fa impossible, i sovintegen els paral·lels en esglésies rurals, de petits baptisteris associats a una basílica, dins i a l'entorn de la qual, es disposaven les sepultures de la comunitat. Des d'aquest punt de vista, la solució no és factible.

A través de la confrontació de la planta i de l'alçat del monument, ja ho hem vist, tampoc és possible una solució indiscutible. Igual podria ser un baptisteri de tipus ambrosià que una tomba monumental. Menys arguments, en canvi, recolzarien la possible relació amb part d'un conjunt termal rural. Les restes associades són puntuals, una cambra rectangular cap a llevant, i la proximitat física i cronològica de la necròpoli semblarien desestimar-ho.

La nostra proposta

Quina és, doncs, la nostra opinió i en què la basem? Per a nosaltres és difícil de discutir una funció funerària i, en canvi, molt difícil d'argumentar una activitat baptismal. Ens basaríem, primerament, en el conjunt, raonable i ben conegut, de gran tomba senyorial i cementiri associat, la voluntat de sebolir-se *in suo fundo*, tot generant o consolidant a l'entorn, el cementiri de la comunitat rural que vivia i treballava les propietats del *dominus*. Els exemples immediats són nombrosos, tant en contextos pagans (NOLLA, CASAS I SANTAMARIA, curadors, 2005) com en cementiris clarament cristians; només cal recordar el de l'Església Vella de Santa Cristina d'Aro, que essent diferent de planta, mostra moltíssimes similituds amb el de Sant Feliu de Guíxols (AICART, NOLLA I SAGRERA, 1999, 13-34 i, particularment l'article sobre aquest jaciment en aquesta monografia (*supra*)). Allí va acabar essent l'origen de la primitiva església parroquial i, aquí, va incidir en la tria del lloc on es va edificar el cenobi lligat directament a la llegenda.

da hagiogràfica del martiri de sant Feliu de Girona, narrada en la *passio* de cap al 600 o poc més tard (AMICH, 2006, 144-148 i 247-252; també CALZADA I ESTEVA, 1984, 11-70).

En segon lloc, les dimensions de l'edifici, sobretot les interiors, ja ho hem insinuat, no s'adiuen amb una funció baptismal de cronologia antiga (segle V). Efectivament, l'espai útil de 15'75 metres quadrats és massa limitat per imaginar l'existència d'una piscina baptismal mínimament funcional i definir uns espais adequats on moure's. En canvi, és una amplada perfecta per rebre-hi enterraments que podrien haver estat disposats per sota del sòl de circulació o bé, damunt –sarcòfags–, ben visibles al centre de l'estança o, si no eren massa grans, contra els murs. Hipotèticament, podria haver-hi hagut tombes per sota el subsòl i altres per sobre. Aquesta funció funerària acceptaria una porta de curta alçada (recordem-ho, 1'20 m), gens estranya en algunes tombes monumentals certa-



Torre del Fum (2008)

ment més antigues, per exemple, a la Torratxa, de Vilablareix (NOLLA *et al.*, 2005, 216, fig. 6, 7 i 13) o al mausoleu dels Flavi de *Cillium*, a Tunis (HALLIER, 1993, 39-44), del tot inadequada en un baptisteri. Finalment, i, segons pensem, de gran importància en el conjunt d'arguments a favor d'aquesta hipòtesi, l'enorme semblança tècnica, tipològica i de mides, amb el mausoleu baiximperial cristià, de Santa Magdalena d'Empúries que coneixem, ara, en molt detall i la història del qual se'ns explica amb precisió (NOLLA *et al.*, 1996, 226-230, fig. 1 i 2 i, sobretot, *supra*, en aquesta mateixa monografia).

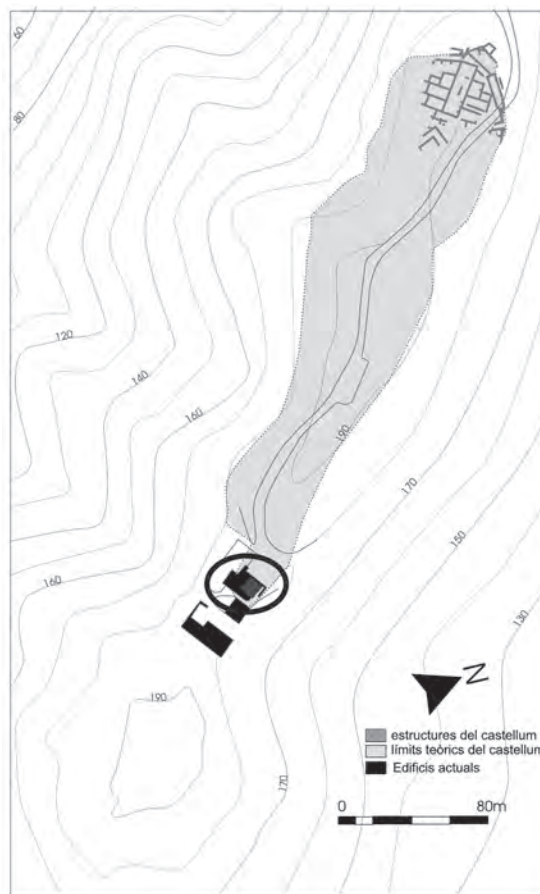
A tall de resum, proposem, per les raons adduïdes, considerar l'edifici baiximperial de la Torre del Fum com un monument funerari d'entitat, la *domus aeterna* del *dominus* d'aquella contrada i de la seva família, al mig d'un cementiri d'una certa extensió i, molt probablement, no gaire lluny de l'edifici on vivia. S'ha considerat sempre, sense discussió, un edifici cristià de ben segur per el pes immens de la funció baptismal atribuïda que, de retop, feia acceptar sense adonar-nos-en, una atribució idèntica encara que fos considerat com un mausoleu. No hi ha cap mena d'indici, ni a favor ni en contra d'aquesta possibilitat. Res ens assenyala l'ocupació per cristians o pagans, a no ser, potser –i és important–, la simbologia cristiana del número vuit, molt antiga, desenvolupada i considerada llargament entre els Pares de l'Església, que té a veure amb la Resurrecció de Jesucrist, inicialment, i, *in extenso*, de tothom i que passa a la simbologia baptismal amb la connotació de “resurrecció”, en accedir, el nou cristià, a través d'aquest sacrament, de la “mort del pecat”, a la “vida de la Gràcia” (BENDALA I NEGUERUELA, 1980, 356; GODOY, 2004, 483, un i altre amb nombrosa bibliografia). Semblarien rebler contundentment aquest clau, les extraordinàries similituds formals amb el mausoleu emporità suara descrit.

Queda clar, per a nosaltres, que la ruïna, alterosa encara, d'aquest monument que formava part d'un jaciment enormement més gran i d'altres estructures prou visibles del seu entorn que no acabem de conèixer amb el detall que voldríem malgrat els indicis (MONTALBÁN, 2002, 437-440), van ajudar a la tria del lloc on s'alçà, malgrat tots els perills, el cenobi carolingi lligat a la memòria del màrtir gironí. La contumàcia i la voluntat de continuar en aquell lloc, malgrat el perill, real i patent del mar immediat, tal com passà amb el convent germà de Sant Pol, només s'explica pel lligam a unes tradicions populars molt arrelades que exigien que fos allí i no en un altre lloc, un edifici que recordava, cada dia, un fet gloriós que no es volia oblidar.

LA CAPELLA DEL CASTELLUM DE SANT JULIÀ DE RAMIS⁶⁶

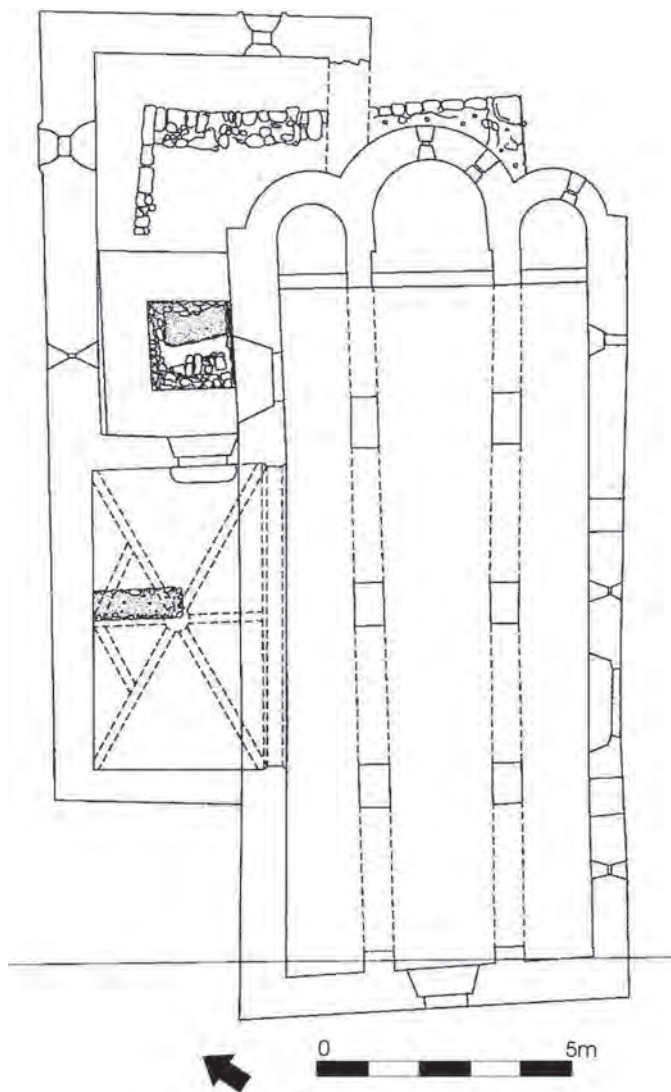
La muntanya de Sant Julià de Ramis s'eleva sobre la riba esquerra del riu Ter uns 200 m damunt del Congost que domina completament. És, recordem-ho, un punt de pas obligats per a tots aquells que vulguin anar d'un lloc a un altre. No és, doncs, estrany que aquest indret i el seu entorn hagin estat ocupats des d'èpoques immemorials. Des de mitjan segle VI aC, existí un *oppidum* indiget que acabà assolint una superfície més que notable d'uns 4'5 ha. El trasllat aparentment pacífics dels seus habitants a *Gerunda*, significà l'abandonament de la ciutat fortificada. Durant uns pocs anys fins poc abans del canvi d'era hi degué romandre un petit destacament militar que habitava i feia servir les poderoses muralles que es localitzen a l'extrem nord-occidental de l'hàbitat. També continuava en ús un temple de tipus itàlic que monumentalitzà l'espai central de l'*oppidum* bastit el darrer terç del segle II aC. Els indicis aplegats fins ara documenten unes freqüentacions continuades lligades al funcionament d'aquell monument sacre fins, com a mínim, els darrers anys del segle II.

A mitjan segle IV aprofitant les velles estructures defensives encara en bon estat i les característiques orogràfiques excepcionals de la muntanya, es creà un *castellum* militar que formà part de la defensa general de la Via Augusta i encarregat de la protecció septentrional de *Gerunda*. A l'entorn del 500, els visigots



Situació general

⁶⁶ Aquest text recull les dades exposades a BURCH *et al.*, 2006



Sant Julià de Ramis. Planta general

el modificaren substancialment. S'abandonà sense combat quan els àrabs van sotmetre *Gerunda* (715-717). D'aleshores ençà esdevingué *Castellum Fractum*, un topònim que han preservat els documents carolingis (BURCH *et al.*, 2001; BURCH *et al.*, 2006).

On hi va haver l'*aedes* baixrepublicà que ocupava el sector central de l'*oppidum* ibèric que va servir de pedrera a l'hora de bastir algunes de les construccions del *castellum*, en plena època visigoda i, potser ja, en ple segle VII, es va edificar una capella, un temple cristià que coneixem parcialment (en relació al *castellum*, en tots els seus aspectes, convé consultar: BURCH *et al.*, 2006). En un treball anterior (BURCH *et al.*, 2001, 120-124, fig. 70 i 71), vam descriure aquella troballa tot intentant situar-la dins de la història del lloc. D'aleshores ençà, hem modificat la valoració que n'havíem fet tot passant de considerar-la una tomba monumental lligada al *castellum*, que hauria acabat generant un cementiri i una església parroquial, a estar convençuts que en realitat es tractaria d'una capella, un temple cristià, nascuda a redós de la fortalesa militar, un element indispensable a partir d'un moment històric determinat, que hauria servit per cobrir les necessitats espirituals d'aquells que hi habitaven, però també de la comunitat pagesa que viuria

prop dels conreus i de les pastures dins dels límits de terme, fent una funció parroquial (JONES, 1974, 869-870; RAVEGNANI, 1983, 66 i nota 124). La dinàmica històrica del lloc, el fet que es tractés d'un establiment militar en ús durant l'antiguitat tardana i, sobretot, durant tot el segle VI i VII, l'existència d'un grup humà permanent, la necessitat, des del *castellum*, de cohesionar el territori i els seus habitants, les seves dimensions, indubtablement excessives com a tomba privilegiada, i, especialment, la continuïtat volguda i assolida entre aquella capella i l'església actual, obrada a cavall de l'any 1000, han estat els punts de partida cap a un reflexió que ens fa modificar les hipòtesis plantejades substituint-les per altres que considerem més d'acord amb el conjunt d'evidències aplegades.

Així doncs, el primer que farem serà descriure amb cura les restes conservades, revisar i fer l'anàlisi crítica de la memòria d'excavació (MONTALBÁN, 1997) i intentar confrontar el material allí aplegat amb altres dades i notícies complementàries de cara a intentar reconstruir de la millor manera possible la planta del lloc, la seva funció i cronologia. Quedi clar, però, que no podrem anar gaire més lluny. Les dades són les que són, i només una nova excavació en extensió de l'església i del seu entorn immediat podria, potser, aportar nova informació estructural. Quant a la datació de l'edifici, no podrem anar més enllà de fixar una cronologia relativa per al conjunt que, a través de dades més fluctuants del que voldríem, intentarem convertir en absoluta.



Sant Julià de Ramis. Restes de l'església antiga conservats

Les evidències

Quan es va decidir intervenir arquitectònicament en l'antiga església parroquial de Sant Julià, ara capella dedicada als Sants Metges, s'acceptava com a tasca primera i indefugible la necessitat d'efectuar unes excavacions arqueològiques imprescindibles per redactar el pla d'intervencions i actuacions posteriors. Va ser durant aquests treballs que es van localitzar unes restes estructurals anteriors al temple del primer romànic que ocupaven gairebé el mateix lloc, que mantenien una mateixa orientació i que van servir de fonaments de bona part de l'edifici posterior, de forma, però, que no el destruïen sinó que l'incorporaven fent-lo perviure d'alguna manera en l'obra nova. Aquestes restes, conservades, visibles i explicades, es van localitzar sobretot en l'exploració efectuada immediatament a llevant de l'actual capçalera, i també sota l'antiga sagristia, en tot el sector que correspondria a l'angle nord-oriental i, parcialment, per sota del vell campanar, més cap a l'oest del costat de tramuntana.

Fem una descripció de les restes fent servir els mateixos números donats en la *Memòria* per identificar les distintes unitats estratigràfiques.

Constava, l'estructura descoberta, d'un mur 1021 que circulava de nord a sud que es va recuperar sencer, amb una llargària total de 7,60 m i amb un gruix màxim de 0,70 m. No és del tot recte i sembla aparentment tort i de fàbrica poc acurada. És obrat amb blocs prou grans de pedra calcària i, de tant en tant, algun fragment de gres llevat d'un sector concret, des de l'angle fins davant de l'absidiola septentrional, on el material utilitzat és el pedruscall esquistós del subsòl, en llesques característiques. Un i altre material es van disposar dibuixant filades rectes i fortament unides per un excel·lent morter de calç. Tot el que s'observa correspondria als fonaments, per sota de sòl d'*opus signinum*. Aquesta paret es disposava parcialment sobre 1032, un mur de pedra seca de pissarra que pertanyia a l'*oppidum* ibèric que va ocupar la muntanya entre el segle VI i el primer terç del segle I aC.

Aquest mur s'imbricava formant un angle recte amb 1016, idèntic en molts aspectes a 1021, però de gruix menor (0,60 m). Aquesta paret, que prenia una direcció est-oest, presentava justament a l'angle nord-oest un bloc allargassat i ben tallat de sorrenca *in situ*, d'1,21 m de llargària, 0,62 m d'altura i d'un gruix de 0,23 m, que constituïa la primera filada de l'obra vista, per sobre del fonament, que fa possible pensar en un parament extern de gran carreuat o amb l'ús dels grans blocs conformant els angles i altres parts estructuralment significatives de l'edifici. L'abundància, en l'obra romànica i posterior i en les construccions immediates, de gran quantitat de blocs retallats, de llindes, llindars i dovelles de pedra sorrenca, ens permeten imaginar amb versemblança que una part del parament de l'edifici, o potser tot, era obrat amb carreus de gres, com a mínim aplacant l'exterior dels murs, que procediria del desballestament de l'antic *aedes* baixrepublicà, parcialment usat com a pedrera en la construcció del *castellum* (BURCH *et al.*, 2006, 33-39). És ben possible, també, que aquesta capella fos decorada amb una banda ornamental més o menys llarga, tal com posaria de manifest un bloc d'angle treballat que es conserva, aprofitat, en la paret de l'an-

tiga sagristia, amb un doble registre horitzontal de volutes incises, esquematització de motius vegetals (vegeu-ne la descripció més endavant). Hi havia la possibilitat que es tractés d'una decoració més puntual que hagués ocupat, només, els angles de l'edifici, però la localització, el 2004, d'altres peces decorades no angulars (*infra*) ho fan més que improbable.

Paral·lel a 1016 i perpendicular a 1021 es va identificar el mur meridional d'aquesta construcció, que no va rebre cap número i que anomenarem, per referir-nos-hi, 1100. Es conserva perfectament l'angle sud-est, ben imbricats els dos murs d'idèntica factura, i el gir cap a ponent. De seguida, l'absis central i l'absidiola de migdia de l'església romànica, que el van fer servir de sòlid fonament, l'amaguen completament.

Per la part de dins d'aquests murs (1021, 1016 i 1100), que dibuixaven clarament l'extrem oriental d'una construcció quadrada o rectangular, es conservava en molt bon estat un sòl d'*opus signinum* que es lliurava a les parets. Aquest paviment, 1020, era fet d'un *rudus* de pedruscall uniforme damunt del qual es va dipositar la morterada de calç i picadís de ceràmica, d'un bon gruix, uns 0,25 m, amb el característic color vermellós dominant. Es conservava també parcialment dins de l'absis major de l'església del primer romànic.

És interessant observar que aquest edifici, desmuntat amb cura fins al nivell del sòl, va servir de fonament de la nova construcció. L'absis central i l'absidiola nord es van obrar directament sobre el *signinum*, mentre que l'absidiola meridional i part del sector de migdia de l'absis central aprofitaven el mur 1100 per recolzar-s'hi. El bon ancoratge de l'edifici antic i la seva solidesa ho feien possible. Altrament, però, en la cura per no destruir sinó per incorporar i preservar, constatem la voluntat ferma de continuïtat entre un edifici i l'altre que van tenir present el(s) comitent(s) i els beneficiaris de la nova església, perfectament assumida i resolta pels constructors.

Més enllà, és més difícil resseguir amb precisió la vella estructura. A dins i per sota dels murs que configuraven el basament del campanar quadrat de l'església, es va poder identificar amb claredat el paviment 1020, que en la meitat més occidental es trobava destruït, deixant veure el seu *rudus* preparatori i, immediatament a sota, les restes d'una tomba saquejada d'antic, 1034, que havia estat coberta, en origen, pel paviment hidràulic. Més enllà del mur occidental del campanar (1010), no tenim dades absolutament incontestables però sí algun indici mal documentat durant l'excavació, cosa que deixa penjada una solució definitiva. Quedava clar que els fonaments de la paret septentrional del cloquer s'haurien recolzat sobre l'antic mur de la capella. Tanmateix, l'excavació només permet observar l'obra nova que emmascara la vella. En els altres tres costats, es van realitzar rases de fonamentació d'uns 0,60 m de fondària, que van rebentar el sòl d'*opus signinum* de l'antiga esglésiola i que van permetre localitzar la tomba 1034, que degué ser parcialment afectada durant aquells treballs. A la part central del cloquer, que no calia tocar, es va conservar intacte el sòl hidràulic.

En efecte, en no haver d'intervenir per sota del nivell de pavimentació en la capella que havia ampliat l'església cap a tramuntana, es va decidir no explorar arqueològicament aquell sector. Tanmateix, potser

essent necessari afectar aquella zona, es va efectuar una ràpida excavació arqueològica controlada, durant el mes de juny de 1996, de la qual hi ha un breu descripció i un parell de fotografies però cap planta de situació, ni croquis acotats ni altres informacions que haurien de fer possible ubicar les troballes amb certa precisió (MONTALBÁN, 1997, apèndix). La nostra interpretació és feta, doncs, des de la inseguretat i el dubte, a partir de les poques dades aplegades a la *Memòria* i de la informació fotogràfica, exhaustiva, conservada als fons del Servei de Conservació i Catalogació de Monuments del departament de Cultura a Girona (als responsables del qual donem les gràcies per l'ajuda obtinguda i per la seva amabilitat) que ha fet possible, fins a cert punt, ubicar troballes significatives.

L'exploració d'aquella capella va afectar només la meitat més occidental. Es va localitzar un gran mur de pedra i morter, molt sòlid, d'una bona amplada –que enlloc no se'ns indica–, que circulava de nord a sud i que profunditzava considerablement fins atènyer el subsòl rocós. Quedava clar que era anterior a la capella i no semblava que tingués res a veure amb l'obra romànica. Passaria, justament, per sota de la meitat de l'espai que ocupa la capella, i si el perllonguéssim cap a migdia aniria a parar fins on es disposa una de les pilastres de separació de les naus central i meridional del temple. Sembla, certament, que el límit septentrional d'aquesta paret es trobaria una mica més enllà de la projecció teòrica del mur 1016, la paret nord de l'estructura que ens ocupa.

Més cap a occident, la roca pujava de cop. A poc més de 0,20 m de fondària es va identificar una tomba obrada en el subsòl rocós, orientada, en forma de banyera, que conservava les despulles incompletes de dos individus.



Sant Julià de Ramis. Detall de l'excavació per sota del sòl de l'església antiga i tomba localitzada

Proposaríem, doncs, considerar aquell mur acabat de descriure com el de tanca, a l'oest, de l'edifici que estem analitzant. D'aquesta manera obtindríem una estructura de planta rectangular de 7,60 m nord-sud i 11,40 m est-oest, potser amb un pòrtic o dependència a ponent, tal com podria indicar el perllongament del mur més enllà del que li pertocaria i altres restes estructurals menys fermes. Si això fos cert, ens trobaríem davant d'un edifi-

ci d'uns 86,64 metres quadrats, no gaire més petit que l'església de cap al 1000, de poc més de 130 metres quadrats. Recordem, altrament, que les mides, proposada una i ferma l'altra, correspondrien a 38 peus romans i a 25 peus i 1/3.

El que queda clar, a partir de les dades que no havíem conegut fins ara, de l'excavació de la meitat occidental de la capella septentrional de l'església (juny de 1996), és que l'edifici IV no podia tenir el límit més cap a occident. Això ens deixa davant de dues possibilitats en reconstruir-ne la planta: o era rectangular, tal com hem exposat, hipòtesi més d'acord amb les dades que tenim a la mà, o era quadrat. En aquest cas ens trobaríem davant d'una construcció d'uns 57,76 metres quadrats, prou notable i indubtablement suficient, també, per acomplir la missió que l'havia generada.

Pel que fa als accessos, les dades arqueològiques no ens permeten identificar-ne cap. Qualsevol possibilitat és viable.

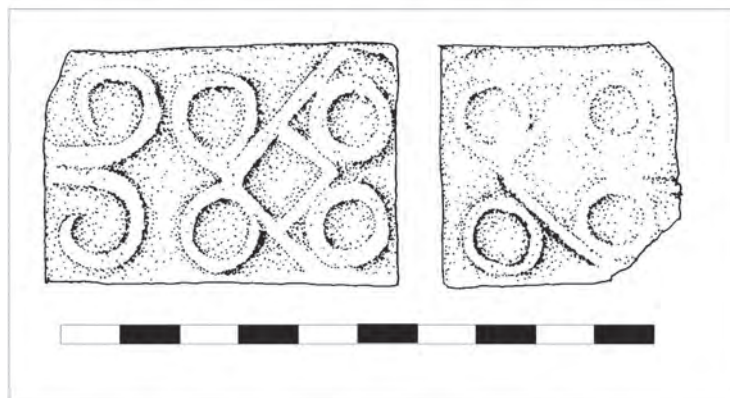
Pel que fa a restituir-ne la cobertura, no es plantegen problemes. Si acceptem una planta rectangular, s'adequaria millor un sostre a dos vessants a partir d'unes bigues de fusta d'una mida perfectament admissible d'uns 6,40 m, restant els gruixos dels murs a l'amplada de l'edifici. Si l'edifici fos quadrat podríem plantejar-nos, també, una cobertura a quatre cares, proposta que vam desenvolupar quan consideràvem que ens trobàvem davant d'un gran mausoleu (BURCH *et al.*, 2001, 119, fig. 71).

Elements decorats

Durant l'estiu de 2004 va ser possible finalment accedir a l'antiga casa rectoral després d'unes imprescindibles obres de consolidació. Sabíem que una cambra gran de la planta baixa va esdevenir dipòsit de tots el blocs i carreus de pedra de cert interès que es van trobar a l'entorn de l'església just en el moment que començava la restauració del lloc i, també, d'aquelles noves que s'anaven descobrint a seu interior. La runa amuntegada i el mal estat de conservació de l'edifici havien fet impossible analitzar-les i veure si, dins del conjunt, hi havia peces arquitectòniques, mobiliari litúrgic o altres objectes d'interès de cara a aprofundir en la història del lloc. D'un total d'una cinquantena de carreus, majoritàriament de gres de Domeny/Taià, es van localitzar unes quantes peces d'alt valor històric, algunes de les quals pertanyien a l'antic temple romanorepublicà –un capitell toscà esdevingut pica d'aigua beneïda, elements de l'arquitrav, blocs amb orificis de grapa en forma de cua d'oreneta–, altres que calia posar en relació a la capella anterior a l'església actual i altres més difícils de definir i que no queda clar si són baixrepublicans o altmedievals. Presentarem, tot seguit, les peces que posem en relació amb aquesta etapa i afegim la fitxa detallada del gran bloc decorat que es conserva incorporat al mur oriental de la sagristia, i del qual hem parlat llargament.

La peça núm. 1 correspon a un gran bloc de gres de 0,60 m de llargària, 0,40 m d'alçada i 0,40 m d'amplada que es conserva formant part del mur de la sagristia d'època moderna que es va afegir al costat nord-

oriental del temple romànic. Ocupa una posició angular, i la darrera intervenció arquitectònica que va servir per restaurar i recuperar l'aspecte antic de l'edifici l'ha respectat. Fa, doncs, bastant més de dos-cents anys que és a la intempèrie. Aquest carreu presenta una decoració de tipus geomètric que ocupa les dues cares visibles del bloc, cosa que permet deduir que, en origen, ocupava també posició angular. Queda clar,



Sant Julià de Ramis. Peça decorada. núm. 1

també, que la decoració havia de continuar més enllà. Era una peça d'un fris ornamental més gran. La decoració és feta amb un solc ample i arrodonit de 2,5 cm d'amplada i d'una profunditat similar, que aconsegueix crear un efecte eficaç de llum i ombra, d'un relleu evident. Obrar en aquell suport no degué ser difícil. La cara que dona actualment cap a sol ixent mostra el dibuix ben conservat, ben visible, mentre que la cara que mira cap a migdia és molt més erosionada, cosa que fa difícil una lectura acurada dels elements decoratius. No sabem les causes d'aquest comportament diferent del bloc que, en darrera instància, podria tenir el seu origen en la situació inicial de la peça o en el lloc on va anar a parar abans d'ocupar la posició actual. La temàtica ornamental seria formada per una superposició d'entrellaços de doble ull disposats horitzontalment. No queda clar si algun canal rectilini que s'observa sigui original. Aquest tema és, amb més o menys sofisticació i complexitat, ben present en la decoració sobre pedra des d'època visigoda

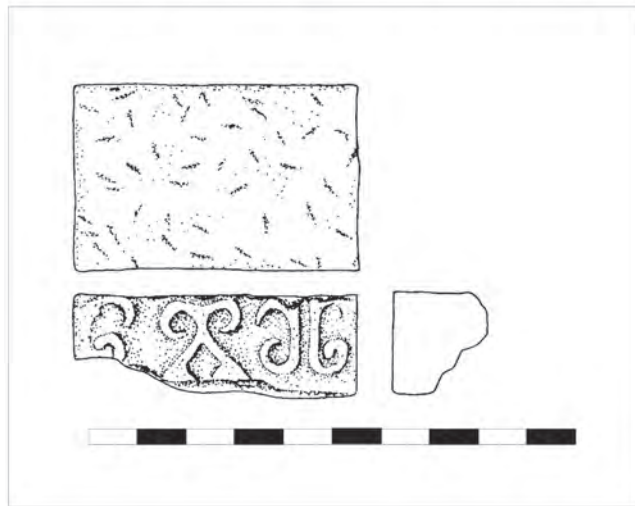
al romànic i més enllà (VILLALÓN, 1985, 153-154, fig. 184, fig. 242, fig. 277, fig. 360, fig. 361, fig. 391; MENÉNDEZ PIDAL, dir., 1976, 494, fig. 185, 534, fig. 238, 547, fig. 266, 579, fig. 317; JOVER, dir., 1991, 343; SCHLUNK i HAUSCHILD, 1978, taf. 114; GARCIA DE CASTRO, 1995, 649, fig. 129 i 655, fig. 151, entre altres).

La peça núm. 2 correspon a un altre carreu de gres, tallat *a posteriori*, que hem localitzat a dins de la rectoria. Les mides són pràcticament idèntiques a les de la peça núm. 1. El bloc fa 0,58 m de llargària, 0,22 m d'altura i 0,37 m d'amplada. En aquest cas s'hauria retallat el carreu a mitja alçada. La decoració és idèntica a la descrita anteriorment a base de dos motius geomètrics que es van alternant, una mena de X o C doble contraposada i un altre motiu semblant.

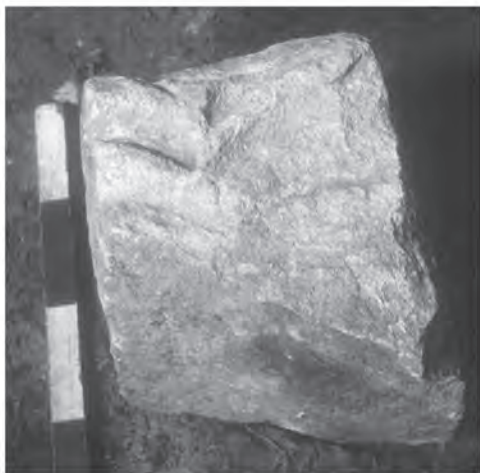
Podríem suposar que per sota, allí on el carreu ha estat retallat, es repetiria el mateix tema. Motius semblants, no pas idèntics, en trobaríem en l'ornamentació d'objectes metàl·lics o sobre pedra des del segle VI en endavant (VILLALÓN, 1985, fig. 259; MENÉNDEZ PIDAL, dir., 1976, 692, fig. 459, 700, fig. 483, 816, fig. 588 i 817, fig. 589...)

La peça núm. 3, també decorada, s'ha d'adscriure a aquest moment. És un bloc de gres de 0,28 m d'altura, 0,24 m llargària i 0,25 m d'amplada, amb una decoració única, potser una fulla de palma, de tècnica similar a la descrita. Hauria de correspondre a una pilastra o similar. De semblants se'n localitzen arreu (VILLALÓN, 1985, fig. 9, fig. 168; Jover, dir., 1991, 66; SCHLUNK I HAUSCHILD, 1978, taf. 63; GARCIA DE CASTRO, 1995, 655, fig. 151).

A quina època caldria atribuir aquests frisos decorats? No hi ha dificultats per respondre sense embuts a aquesta pregunta. Només poden pertànyer a la fase antiga de l'església. En efecte, les dades arqueològiques són ben clares: una capella inicial edificada



Sant Julià de Ramis. Peça decorada núm. 2



Sant Julià de Ramis. Peça decorada núm. 3

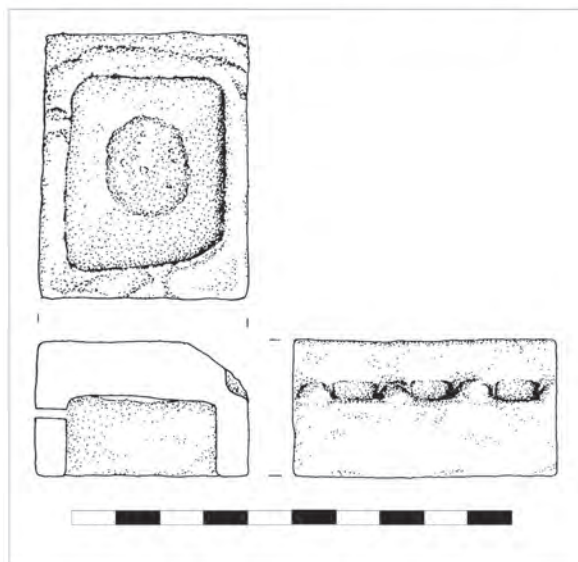
directament sobre estructures ibèriques i baixrepublicanes i l'església nova de cap al 1000 que va ser objecte de modificacions puntuals ben conegudes i ben datades en època moderna (BURCH *et al.*, 2001, 129-130). L'església romànica es conserva prou bé com per poder resoldre, sense por, que no va presentar decoració geomètrica de cap mena, que hauria estat, de ser així, ben diferent. Cal, doncs, considerar que aquells carreus decoraven l'edifici d'origen visigot. Podrien correspondre, efectivament, a afegits posteriors però sempre anteriors al 1000.

Hem suposat des del primer moment (BURCH *et al.*, 2001, 119, fig. 71) que aquella decoració ornamental, en una o varies faixes de 0,40 m d'alçada, l'exterior d'un edifici obrat del tot o en molt bona part amb carreus regulars de gres que procedirien de l'antic temple baixrepublicà. Continuem opinant d'aquesta manera, sobretot per la forma de la peça núm. 1 (*supra*), que obligaria a imaginar, si hagués estat col·locada dins de la capella, elements arquitectònics dels quals no tenim cap evidència. En cavi, no hi ha problemes de suposar coses que no tenim, si imaginem aquelles bandes decorades per la part de fora. Un efecte similar, salvant les distàncies de tota mena, amb l'exterior de Quintanilla de las Viñas (Burgos).

La peça núm. 4 és d'interès remarcable, i cal considerar-la un objecte de mobiliari

litúrgic. És un gran bloc de gres de 0,60 m de llargària, 0,48 m d'amplada i 0,30 m d'alçada que presenta en una de les cares un triple encaix rectangular, idèntic i disposat equilibradament que ens fa pensar en la possibilitat d'una funció determinada dins de l'edifici sacre baixrepublicà, potser de l'arquitrau o de la cornisa. Més endavant, aquest bloc va ser treballat convenientment, buidant-lo internament per crear un receptacle de planta rectangular i angles arrodonits, imperfecte, d'uns 0,42 m per 0,35 m i 0,18 m de fondària. A la part central, s'observa un espai circular d'uns 0,24 m de diàmetre que va ser omplert en un moment determinat de morter de calç d'una enorme duresa. Cal deduir que el morter clausurava un espai semiesfèric d'uns 8/10 cm de fondària. En origen, doncs, la fondària total d'aquest receptacle hauria estat d'uns 0,26/0,28 m. En un dels costats llargs de la pica, quasi al fons, es va obrir un petit conducte (2 cm) de desguàs.

Per les característiques de l'objecte, ha de correspondre a una pica baptismal antiga que, en un moment indeterminat, va ser modificada, fent massissa la semiesfera central. És certament difícil de datar, però podria correspondre al moment inicial de la història del lloc, al segle VII. Tal com hem argumentat i com tindrem ocasió de veure en l'anàlisi global de les dades documentals i arqueològiques relatives a Sant Julià, hem suposat que la capella del *castellum* va exercir, des de la fundació, tasques parroquials. En aquest cas, la funció baptismal era una de les tasques principals que, d'ençà el segle VI, com a mínim, trobem ja associada a les esglésies rurals en trencar-se, per força, el vell monopoli episcopal. Són moltes les



Sant Julià de Ramis. Peça decorada núm. 4

esglésies antigues explorades arqueològicament on es documenta un conjunt baptismal amb piscina annex al temple. La nostra pica, amb la semiesfera, admet el possible ús d'un baptisme per immersió, puntual i destinada a infants, i, no cal dir-ho, el d'aspersió, que començaria a popularitzar-se a partir del segle VI, en convertir-se el baptisme d'infants en norma (PALOL, 1967, 177-182; VILLALÓN, 1985, 233-238; GARCIA DE CASTRO, 1995, 238-241 i 245-246). Podria ser, també, una peça obrada en el segle VIII o IX. Res no ho impedeix, i no sabent-ne la procedència exacta és impossible ser més precisos. En coneixem de similars en context visigot tardà (PALOL, 1967, 177-189; VILLALÓN, 1985, 99-100 i 233-238) i unes quantes dels segles immediatament posteriors (GARCIA DE CASTRO, 1995, 245-246). Pensem, tanmateix, que el massissat interior i, probablement, el conducte de desguàs correspondrien a un segon moment, impossible de fixar cronològicament, quan l'única manera de batejar era per aspersió.

Les tombes

L'excavació de 1995 i l'apèndix de 1996 van proporcionar, també, un seguit de dades relatives al cementiri que es va generar, de seguida, a redós de la capella. En primer lloc, cal destacar la localització fortuïta, en trobar-se perdut en aquell punt el sòl d'*opus signinum* (1020), d'una tomba notable dins de l'edifici. No sabem si n'hi va haver d'altres ni tampoc si va ser obrada simultàniament a la construcció de l'edifici, o si aquell es va bastir més tard. En efecte, en haver-se perdut d'antic, en aquest punt, el paviment, no és possible observar si va haver-hi perforació i reconstrucció. És una llàstima no poder-ho saber amb seguretat perquè les conclusions que se'n podrien extreure són, també, diferents. Recordem que la deposició de tombes dins d'esglésies va ser, malgrat les disposicions conciliars en contra, un fet constant, sense cap mena de temor de rebentar un sòl preexistent tot cobrint-lo amb un pegot absolutament diferent. Des d'aquest punt de vista, no hi ha cap mena de dificultat. Pensaríem, com a més raonable, una col·locació posterior a la consagració de la capella; l'altra possibilitat ens obligaria a imaginar una relació molt estreta i important entre l'erecció del temple i el difunt, cosa certament possible però altament improbable. Aniria, pensem, a favor de l'opinió que defensem el fet que es localitzi descentrada en relació a l'eix de l'edifici, tot i que, convinguem-hi, no és ni de bon tros un fet determinant. També podríem pensar en l'existència, primer, de la sepultura i la construcció posterior de la capella sense que hi hagués una volguda relació de causa-efecte. És, però, la possibilitat menys segura.

Aquesta tomba, 1034, que només coneixem parcialment, era orientada i s'adaptava a la perfecció a l'orientació de l'edifici, sense desviar-se'n ni un grau. Es va trobar oberta i saquejada i podem deduir que com a conseqüència de la construcció del campanar. Es pot observar que es tracta d'una tomba de caixa de grans blocs de pedra sorrenca conformant els laterals del taüt i una llosa plana i estreta, de calcària, definint els peus, amb lloses planes de coberta, versemblantment també de calcària. En tenim multitud de paral·lels ben

datats a l'antiguitat tardana avançada a la necròpoli de la Neàpolis emporitana (NOLLA I SAGRERA, 1995, 272-275), entre les quals la núm. 323, ben datada per haver-s'hi trobat a dins un fermall de cinturó decorat de bronze de tipus liriforme, propi de la segona meitat del segle VII o inici del VIII. Recordem que ocupa un lloc immediat a un dels accessos a l'interior del temple, un indret que se sol considerar privilegiat.



Sant Julià de Ramis. Gerra litúrgica amb inscripció

N'hi hauria d'altres? És ben possible, sobretot si la considerem obra de després de la consagració de l'església i no com a sepultura lligada a la construcció de l'edifici.

L'exploració de l'entorn va aportar dades interessantíssimes sobre el cementiri i la seva evolució a tot l'entorn est i nord-est de l'edifici, a l'entorn de la capçalera. Es distingia clarament l'existència de dos nivells d'inhumacions: el de dalt, ocupat per moltes sepultures en taüt de fusta, i un nivell inferior, per sota dels nivells de circulació que s'associaven a aquesta capella quan funcionava, amb tombes de caixa de lloses, disposades seguint l'orientació dels murs i sempre orientades. Per la posició estratigràfica i per la tipologia, algun d'aquests enterraments, com el 1030, queda clarament per sota d'altres inhumacions, també de caixa de pedres (1022 i 1028), amb carreus ben tallats posats en vertical i quatre grans lloses planes de calcària cobrint el taüt. Dins d'aquesta tomba, que es recolzava en un mur ibèric (1032) es va localitzar una moneda d'argent, romana, un denari o una siliqua que no hem pogut localitzar però que és un molt bon indicatiu per proposar una cronologia antiga. Recordem que va ser obra de tal manera que els fonaments de la paret oriental de l'edifici IV (1021) formaven el límit occidental del sepulcre, on hi havia el cap del difunt. En obrar-la, es va cercar el contacte directe entre el difunt i l'edifici cultural. Més cap al nord, n'hi ha d'altres, 1026 i 1027, de caixa, més modernes, una de les quals, infantil, ens denota la funció parroquial del cementiri.

Finalment, cal assenyalar la descoberta i exploració d'una altra sepultura en el sector més occidental de l'excavació de la capella de l'actual església, el mes de juny de 1996. Aquí, de cop, la roca pujava ràpida i alta. Es va trobar a poc més de 0,20 m de fondària per sota del paviment. En aquest lloc es va obrar, a la roca, una tomba de "banyera" (rectangular amb les vores arrodonides), perfectament orientada i que havia estat ocupada per dos individus. Semblava tocada d'antic. Per l'indret i per la forma proposaríem considerar-la antiga, potser del segle VII o ja del VIII. Recordem les similituds tipològiques amb una part significativa dels enterraments del cementiri de les Goges (BURCH *et al.*, 2006, 126-127).

LES ESGLÉSIES TARDOANTIGUES DE MAS CASTELL DE PORQUERES⁶⁷

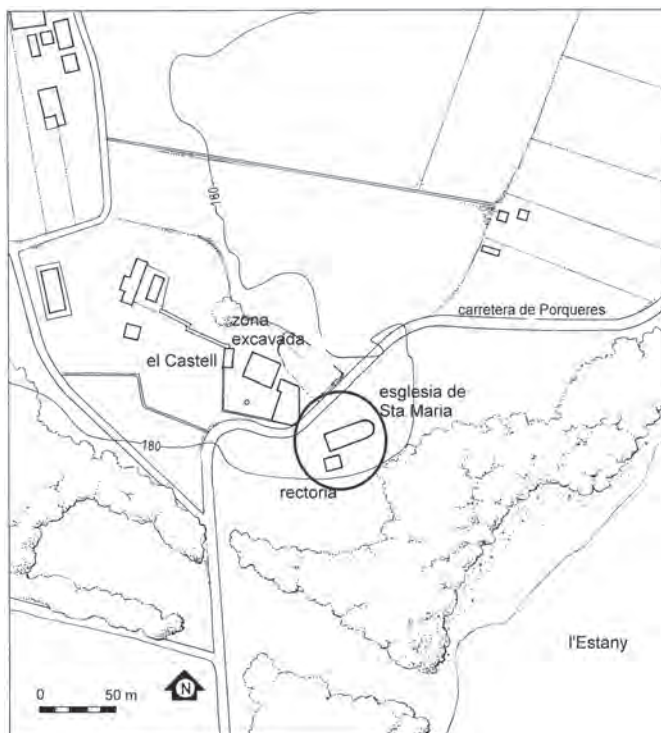
Introducció

Aquest jaciment es localitza a l'extrem sud-occidental de l'estany de Banyoles, en una elevació que el domina des d'una alçada notable, en un espai actualment ocupat per l'església parroquial de Santa Maria i pel gran casal restaurat, els jardins i les dependències annexes, de propietat privada (fig. 1 i 2). És un lloc ocupat des d'èpoques remotes. Tanmateix, són les fases ibèrica, tardoantiga i medieval les més interessants pel volum de les seves restes i el seu estat de conservació (BURCH et al., 1999. 8-9).

En aquest treball analitzarem monogràficament el temple cristià tardoromà i la necròpoli que s'hi va associar, i farem referència a elements més antics que, d'una manera o una altra, cal posar en relació amb l'església funerària.

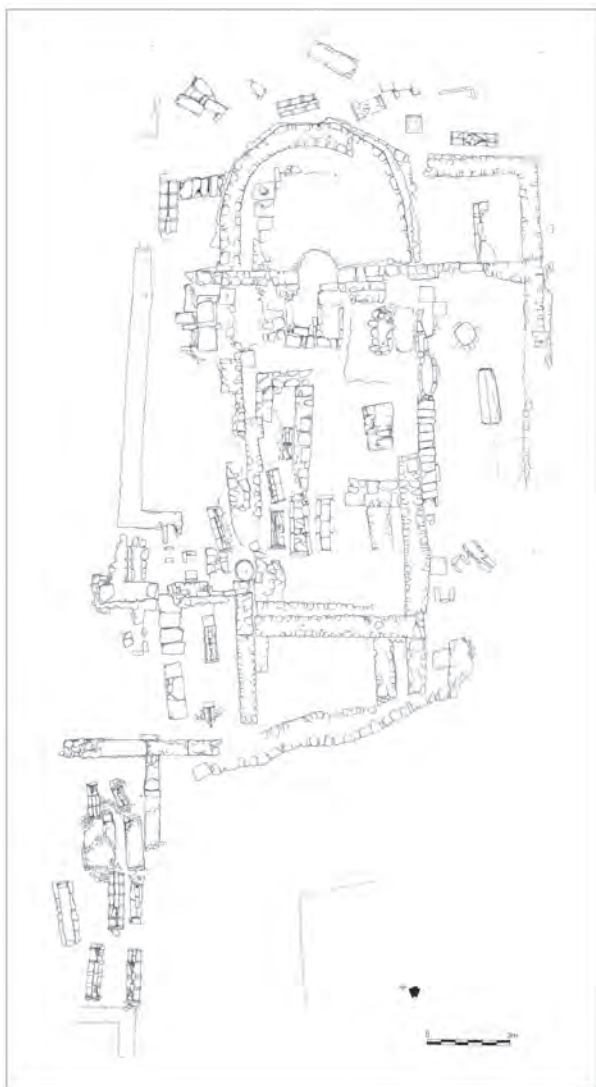
Història de la recerca

Com en molts altres llocs de la comarca, fou va ser Pere Alsius el primer en d'assenyalar evidències d'ocupació antigues a redós de Mas Castell. Més endavant, poc després de la Guerra Civil, en obrar-se la carretera de circumval·lació de l'estany, es van confirmar plenament



Situació general

⁶⁷ El present text és un resum de les dades presentades a BURCH *et al.*, 1999



Mas Castell de Porqueres. Planta general

aquells indicis. L'any 1964 es van realitzar des del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles noves prospeccions que van permetre localitzar, per sota d'un sòl d'*opus signinum*, unes tombes de *tegulae* de secció triangular. L'interès de la troballa va propiciar afavorir l'exploració sistemàtica i extensiva del lloc. L'any següent, sota la direcció tècnica de Miquel Oliva, director del Museu Arqueològic Provincial i del Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques de Girona, i l'efectiva de J. M. Corominas i de R. Sarquella, es va un terreny situat al nord del Mas, delimitat a llevant per la carretera, a ponent per les troballes efectuades l'any anterior, i a tramuntana pels límits de la propietat. Es va descobrir un absis de planta poligonal que n'amortitzava un d'anterior, quadrangular, restes de sòls diferents d'*opus signinum*, murs diversos i a diverses alçades, i un conjunt notable de tombes d'inhumació trobades en capes sobreposades.

Aquests treballs van continuar esporàdicament cada any fins al 1973 i, novament, el 1975 (BURCH et al., 1999: 9-13).

Malgrat la naturalesa, extraordinària, de les troballes, els resultats no van ser objecte d'una publicació d'un cert nivell, només d'algunes notícies esporàdiques i referències puntuals que feien èmfasi en la importància del jaciment, sense, però, aportar dades concrets ni un registre gràfic adequat. Aquestes circumstàncies expliquen el desconeixement global sobre la fase tardoantiga i altmedieval de Mas Castell (BURCH et al., 1999: 15-17). L'any 1997, l'Àrea d'Arqueologia de la Universitat de

Girona, amb el permís amable dels propietaris, procedí a estudiar novament el lloc, a documentar les restes conservades, a realitzar planimetries convenientes i a recuperar tota la documentació aplegada en les excavacions dels anys seixanta i setanta. El resultat va ser la publicació, poc després, d'una monografia sobre el tema (BURCH *et al.* et al., 1999) que ha estat seguida de resums detallats en llibres generals, alguns de llarg abast (NOLLA *et al.* et al., 1999: 196-197; NOLLA, 2000: 146-149).

Les esglésies tardoantigues

Fase I

Aquest primer moment és, encara, poc definit, imprecís. Només el coneixem a partir d'un mur que circula d'est a oest i que s'observa en el sector meridional de l'àrea excavada, per sota d'altres estructures més modernes. És una obra sòlida, molt ben obrada, amb pedres preferentment de travertí, polides i de mesures irregulars, ben lligades amb morter de calç d'excel·lent qualitat. És recte i ben definit i en podem seguir la pista durant uns 14 m sense que sigui possible veure-hi connexió amb altres parets o amb paviments. L'amplada, notable, és de 0,95 m, i en perdem els límits per sota de sectors no excavats.

Per la fondària, per les relacions estratigràfiques, els murs de la primera església el feien servir de fonament, i, per la factura, s'ha de considerar l'element estructural *in situ* més antic d'aquell sector. També hi relacionem peces arquitectòniques aprofitades, totes obrades sobre pedra sorrenca: un capitell d'ordre toscà que conserva part del fust, llis, de la columna, aprofitat dins del parament septentrional del mur de l'absis poligonal, format per un àbac, sense cap decoració, un equí i l'hipotranqueli; un altre, idèntic a l'anterior, però en molt mal estat, aprofitat per conformar l'embolcall d'una tomba (BURCH *et al.* et al., 1999: 24); dos fusts de columna fets servir, novament, en l'arc triomfal de l'església de Santa Maria, l'un en el costat de l'Evangeli i l'altre en el de l'Epístola (BURCH *et al.* et al., 1999: 24); sis bases quadrangulars (BURCH *et al.* et al., 1999: 25); i una base àtica de sorrenca aprofitada en la primera basílica (fase IIA) i usada novament més endavant, amb plint circular, petita escòcia, tor i fust llis (BURCH *et al.* et al., 1999: 25).

Amb aquests pocs elements recuperats se'ns fa difícil reconstruir amb absoluta certesa les característiques estructurals d'aquest primer moment. Posem, però, en relació el gran mur descrit, potent i sòlid, amb les peces arquitectòniques de gres, sense tenir-ne la seguretat plena. Tanmateix, ens sembla la proposta més assenyada.

L'elecció de l'ordre toscà i les mides del mur ens fan pensar en un edifici de certa entitat, però modest. Segons el nostre parer, no podria ser cap altra cosa que un petit temple, de dimensions reduïdes, *in antis* o, potser millor, tetràstil, amb columnes d'uns 3,81 m d'alçada.

La semblança del nostre capitell amb el del temple sud-oriental de la Neàpolis d'Empúries, l'anomenat, probablement de manera errònia, *Serapeion*, que data d'entre finals del segle II i el segle I aC (SANMARTÍ *et al.* et al., 1990: 120-125; MAR I RUIZ DE ARBULO, 1993: 287), sembla donar una mateixa cronologia. Ara bé, el nostre capitell té l'equí més tancat, la qual cosa el fa més evolucionat i tardà. El podríem inscriure en els tipus Pensabene I, Broise A i Gutiérrez Behemerid 2 (GUTIÉRREZ BEHEMERID, 1992), tots ells amb una datació que va de l'època augustal a la fi del segle I. Pel que fa a la base àtica, el plint circular recorda models republicans que no anirien més enllà d'època augustal. Tot això ens portaria a l'època del primer emperador. Cal, però, considerar el lloc de l'edifici, en un context rural, la qual cosa faria difícils acceptar que respongués a models contemporanis. Sembla una obra realitzada per un taller de forta tradició local dins del segle I de l'era, potser en la primera meitat (BURCH *et al.* et al., 1999: 34-36). El mur d'*opus caementicium* no desmenteix aquesta possibilitat.

Fase IIA

Cronològicament, s'ha de situar molts segles després, i correspon a la construcció d'una basílica funerària de tres naus i absis quadrangular. Malgrat les modificacions i reformes posteriors, la planta s'ha pogut resseguir sense gaires problemes. Ens trobem davant d'un edifici de nova construcció que va aprofitar parcialment restes estructurals del suposat temple. El conjunt de les naus, definides per deu basaments de columna, vuit de quadrats i dos de circulars, tots de sorrenca llevat d'un de pedra calcària, configura un



Mas Castell. Capitell republicà incorporat a l'església de la fase II.

rectangle del qual només surt la capçalera. La fondària total, sense l'absis, és de 17,28 m, i l'amplada és de 15,36 m, gairebé tan llarga com ampla. La divisió interna va estar determinada per la nau central, que dobla la de cada una de les naus laterals (6,40 m per 3,20 m). L'absis és un cos rectangular arrenclerat amb la nau central. Fa, amb el gruix del mur, 3,82 m de llarg, i l'amplada, també comptant-hi els murs, és de 5,12 m, la qual cosa representa la tercera part de l'amplada total de l'edifici. La llargària de les naus repeteix 4,5 vegades la de l'absis. L'obra és de bona factura, amb parets de pedra i morter.

Cal convenir que l'edifici va ser dissenyat a partir d'un procés previ de planificació, tal com s'ha posat de manifest en molts altres edificis tardoantics i altmedievals d'aquestes terres (BURCH *et al.* et al., 1999: 36). Aquest edifici ens permet aprofundir en la relació íntima de les proporcions. En realitat, l'amplada total va ser projectada en 12 unitats d'1,28 m cada una, de les quals l'absis en representava quatre. El gruix dels murs –entre 0,68 m i 0,70 m– representa la meitat d'una d'aquestes parts i és similar al dels pilars de suport de les naus, cada una de les quals, comptant el mur exterior, són tres parts, i la central en són sis. Els espais dels intercolumnis, dues. Com veiem, totes les mesures a partir d'aquest sistema de còmput resulten divisors de dotze. De fet, la unitat bàsica de longitud que s'hi va emprar va ser el peu de 0,32 m, el peu llarg derivat, segurament, del peu bizantí (0,318). Cadascun dels dotze trams mesurava quatre peus. No és fàcil reconstruir l'alçat de l'edifici a partir d'allò que s'ha recuperat. No sabem com eren els murs en alçat ni la naturalesa dels pilars o columnes. Aprofitaven bases i capitells d'un edifici romà i prescindien de les motlluracions originals.. Podrien haver estat de pedra i morter amb un arrebossat exterior uniformitzador. Cal imaginar una coberta lleugera, de fusta. Sabem que el paviment de tot l'edifici, inclòsent-hi el presbiteri, es trobava a la mateixa alçada i era d'*opus signinum*.

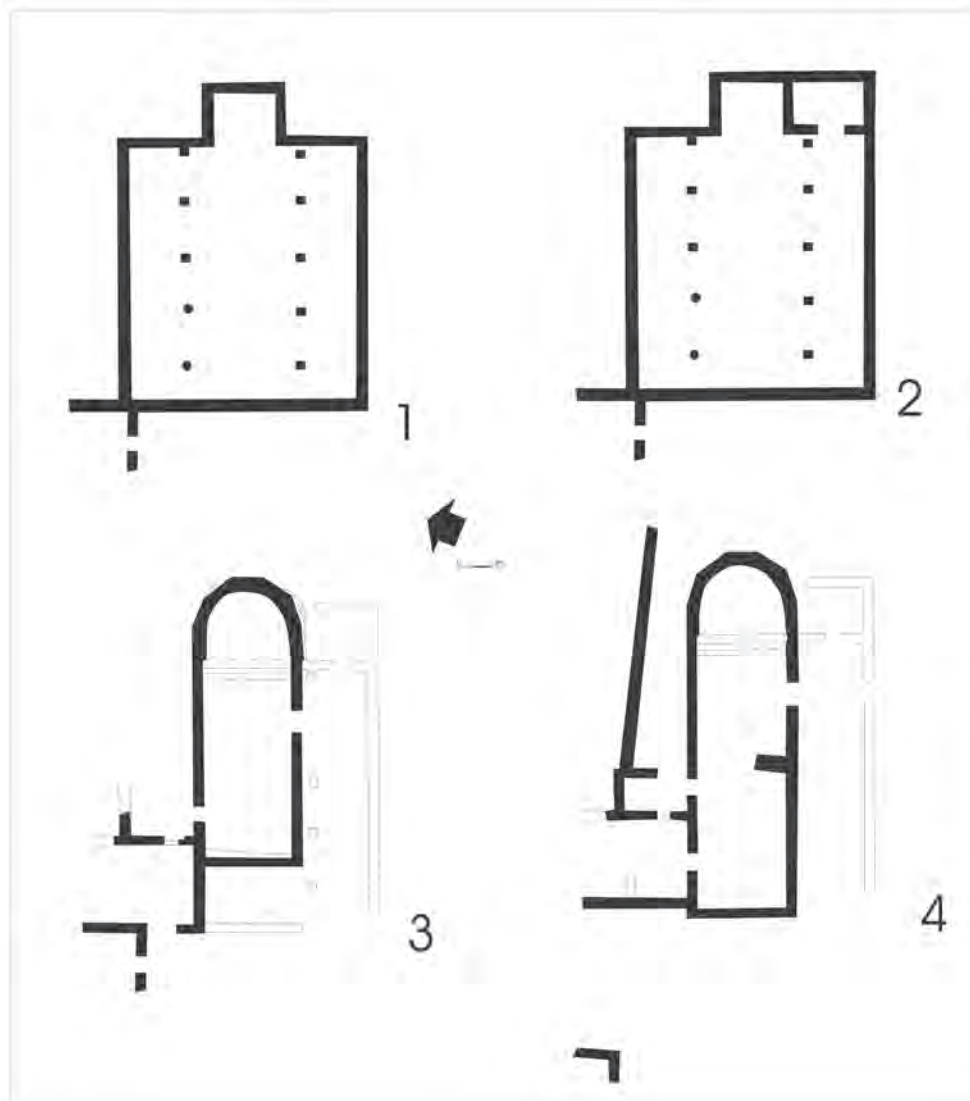
Fase IIB

Es tracta d'una reforma puntual. En època indeterminada es va afegir una estança al costat meridional de l'absis que en repetia les mides, 5,12 m d'amplada i 3,82 m de llargària. Va caldre obrir una porta que comunicava amb la nau de migdia. Es va fer de tal manera que quedés simètricament centrada amb relació a aquella nau. L'existència d'una tomba segura i una de probable fa pensar que es podria tractar d'una cambra funerària per a enterraments privilegiats. Va posseir un sòl d'*opus signinum* d'excel·lent qualitat.

Fase III

Aquesta nova església va significar un canvi considerable respecte a l'edifici anterior. El nou temple, més estret i més curt, va passar de tres naus a una de sola de 6,80 m, i es va crear un nou absis, enorme, de la mateixa amplada que la nau i de 5,20 m de fondària, exteriorment poligonal de set cares i interiorment de planta en U. Podem constatar com que la nau del nou edifici quedava pràcticament inscrita dins l'àmbit de l'antiga nau central. Els nous murs es van fonamentar directament sobre el vell paviment de *signinum*, llevat de la paret occidental, que el va perforar per calçar un fonament més sòlid.

La importància de la capçalera a l'hora de modular la planta es fa prou evident en comprovar-se que la llargària de la nau equival a dues vegades i mitja la fondària de l'absis amb el mur del fons inclòs. Més endavant (fase IV), es va s'allargar la nau del temple 5,20 m, és a dir, la fondària de l'absis poligonal.



Mas Castell. Fases

La nau va continuàar fent servir el paviment original de la fase II, mentre que un graó d'uns 0,22 m marcava l'accés al presbiteri, més elevat, i amb un nou sòl de morter hidràulic. S'ha conservat una porta oberta a migdia i una altra que ho feia a tramuntana.

Fase IV

Va significar un creixement cap a ponent de la nau única i una elevació dels paviments de 0,20 m.

El cementiri

Hem documentat en l'àrea explorada un total de 111 inhumacions, de les quals 66 les posaríem en relació amb les fases II i III del jaciment (59,45%). Per sobre se situaven les altres 45 sepultures (40,55%) que lligaven clarament amb la fase IV i que cal considerar altmedievals. Són, sempre, tombes d'inhumació, amb els cadàvers sebollits decúbit dorsal, els braços estirats al llarg del cos i, només puntualment, amb les mans encreuades damunt del pubis, coberts només amb un embolcall, sense ofrenes i amb orientacions est-oest majoritàriament (un 86 %), i deu, nord-sud, o viceversa (14 %). Pel que fa a la tipologia, hi havia tombes de *tegulae* de secció quadrangular o en caixa (2), de secció triangular (3), i una altra d'igual però amb lloses de pedra que conformen la solera i, finalment, de *tegulae* de secció triangular i *imbrices* a la cresta per fer-les més consistents (15). Hi havia, també, caixes de lloses sense solera (33) o amb solera de *tegulae* (3), de fossa, amb *imbrices* protegint les despulles (1) o amb els extrems arrodonits (1), un enterament infantil en àmfora, dos sarcòfags monolítics de pedra sorrenca, una tomba d'obra i tres d'indeterminables (BURCH *et al.* et al., 1999: 87-109).

Consideracions

El lloc de Mas Castell va ser ocupat per un *oppidum* de dimensions considerables que va travessàar sense problemes aparents la repressió catoniana, esdevingué un dels nous punts de control del territori i va continuàar habitat fins, com a mínim, la primera meitat del segle I dC. En època d'August, a l'entorn del canvi d'era, versemblantment, en el punt més elevat de la ciutat, abocat sobre l'estany es devia haver edificat un temple de tipus itàlic, potser la modernització i monumentalització d'un antic lloc de culte. És segur que aquest temple va continuàar existint i funcionant molt temps després de l'abandonament pacífic de l'hàbitat. Aquest és un procés que se'ns fa cada cop més present en aquest territori, i ens mostra clarament l'avanç del procés romanitzador i la manera prudent i efectiva d'actuar de Roma i de les classes dirigents

indígenes, cada cop més pròximes als nous amos i als seus interessos. En tenim bons exemples en el territori immediat: a Sant Aniol de Finestres, on sota el temple cristià va existir, monumentalitzada, la cel·la d'un *aedes* dedicat a la (o les) divinitat(s) de l'aigua, amb cronologia del segle I aC, amb un mosaic de *signinum* amb tesselles blanques (Vivó *et al.*, 2006, 111-113). I més pròxim encara, el gran temple de tipus itàlic obrat al punt central de l'*oppidum* de la muntanya de Sant Julià de Ramis, anomenat possiblement *Kerunta*, en el darrer quart del segle II aC (BURCH *Burch et al.*, 2001: 98-108). No en coneixem la dedicatòria, però s'ha pensat en alguna divinitat relacionada amb l'aigua i/o amb l'estany, l'element primordial d'aquell territori que la *interpretatio* romana va assimilar a alguna de les seves divinitats. Convé recordar que, tot i les petites dimensions que podem deduir de l'edifici, el fet d'haver estat obrat, almenys parcialment, amb pedra sorrenca d'origen gironí (Domenys/Taialà i Can Guilana), pot significar la voluntat d'aconseguir un monument d'un cert luxe, i que el fet d'anar a cercar pedra diferent –no oblidem l'abundància de travertí a tot el Pla de l'Estany– a una certa distància no va significar cap mena de problema.



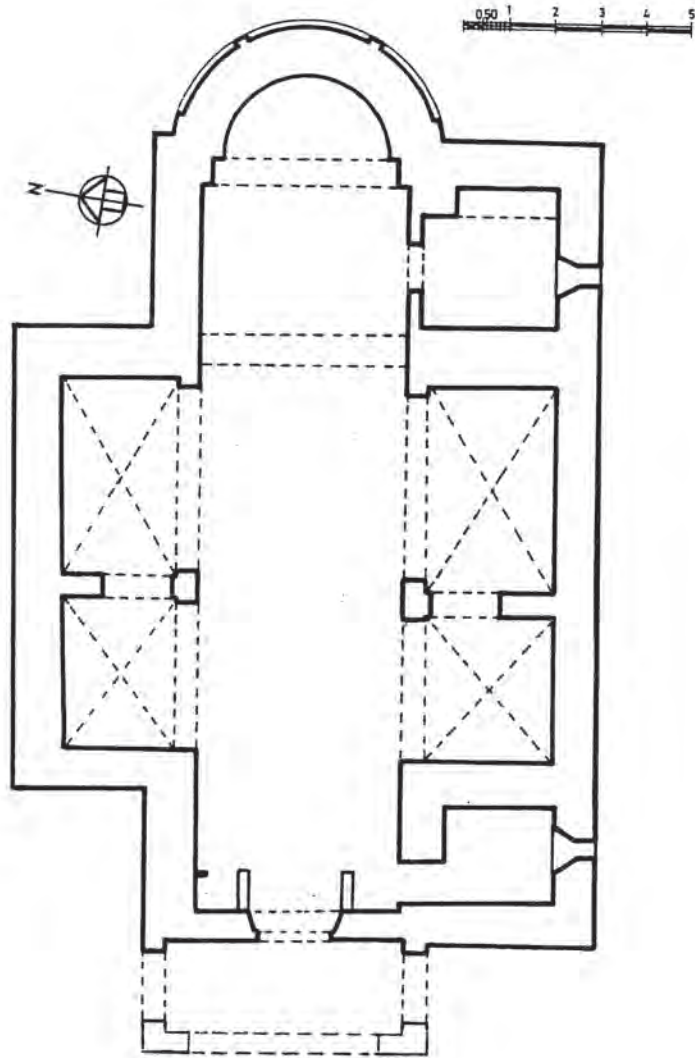
Mas Castell. Detall de la capçalera des de migdia

No podem saber quan temps existí es va mantenir dempeus aquest edifici després de l'abandonament de l'hàbitat ibèric. Els indicis aplegats confirmen freqüentacions continuades fins, com a mínim, mitjan segle III.

Aquest lloc va esdevenir, després, un cementiri. Les tombes més antigues conegudes poden situar-se en la segona meitat avançada del segle IV o, ja, en la primera meitat de la centúria següent. No sabem qui s'hi va enterrar, però cal suposar que la població dispersa que habitava l'entorn de l'estany. Ara cal plantejar-se la següent pregunta: va ser primer el cementiri o la basílica? Mancats de dades estratigràfiques, no podem contestar-la amb seguretat. Tanmateix, sembla molt més probable que s'afegís sobre la necròpoli, en un segon moment, l'església funerària, ja en un context plenament cristià que caldria datar molt a finals del segle V o poc després. Sembla confirmar-ho el fet que unes quantes tombes de caixa i, sobretot, de *tegulae* –una de secció quadrangular– que van usar preferentment *imbrices* en els acabats finals, disposades de sud a nord, es concentraven en un lloc molt determinat, més enllà dels límits orientals de l'aula, i, en dues ocasions, en el sector nord-est de la nau septentrional, sempre més enllà del mur més antic que hem atribuït a la fonamentació perimetral nord del suposat temple augustal. És més que possible que el vell *aedes* hagués estat dempeus fins a aquell moment, en més o menys bon estat de conservació, tal com sembla deduir-se de les peces aprofitades en l'obra tardoantiga. A partir de llavors es devia imposar distribuir les tombes totes en la mateixa direcció, en el sentit de la basílica, d'est a oest, amb el benentès que, sempre, el cap del difunt ocupava el costat occidental de la capçalera. No pensem que fos una casualitat la cristianització d'aquell lloc, sinó el fruit de la voluntat, ben documentada, d'ocupar, des d'una nova lectura, vells espais sagrats.

Aquesta basílica funerària va ser bastida a partir d'una planta ben coneguda, senzilla, amb múltiples exemples a Hispània (BURCH *et al.* et al., 1999: 125-126).

Més endavant, l'església va ser refeta (fase III) amb l'afegit del gran absis poligonal que havia servit per suggerir una datació de segona meitat avançada del segle VI o principis del segle VII. Mancats de dades concloents, podríem acceptar-ho (BURCH *et al.* et al., 1999: 126-130). A finals d'aquella centúria o ja en la següent, al segle VIII, l'edifici es deuria ampliar cap a ponent i la cota de circulació es va enlairar uns 0,20 m. Aquest temple i el cementiri associat devien continuar existint fins que una construcció de nova planta i localitzada uns quants metres cap a orient, l'església romànica de Santa Maria, consagrada el 1182, en va significar l'abandonament definitiu (fase V) (BURCH *et al.* et al., 1999: 130-133) (fig. 8).



Sant Aniol. Planta general del temple.

EL SANTUARI DE SANT ANIOL DE FINESTRES

Josep Maria Nolla i Lluís Palahí

L'església parroquial de Sant Aniol de Finestres es localitza a l'alta vall del riu Llémena, afluent per l'esquerra del Ter, emmarcada per la serra de Finestres a ponent i per les Medes a llevant. Tot i formar part de la Garrotxa, es comunica, a través de la vall del riu, amb el Gironès. És, tanmateix, un lloc allunyat dels grans centres urbans d'època antiga i medieval.

L'església romànica, dedicada al sant homònim, es disposa en posició dominant, enlairada, a mig aire dels contraforts muntanyosos que defineixen aquell espai. És país d'aigua abundosa, de boscos i pastures i de deus pregonos i excel·lents que són avui objecte d'una important comercialització.

En obres de reforma del sòl del temple es van descobrir restes d'un mosaic d'*opus signinum* amb tesselles, la qual cosa va motivar una excavació arqueològica que va afectar el presbiteri de l'església⁶⁸.

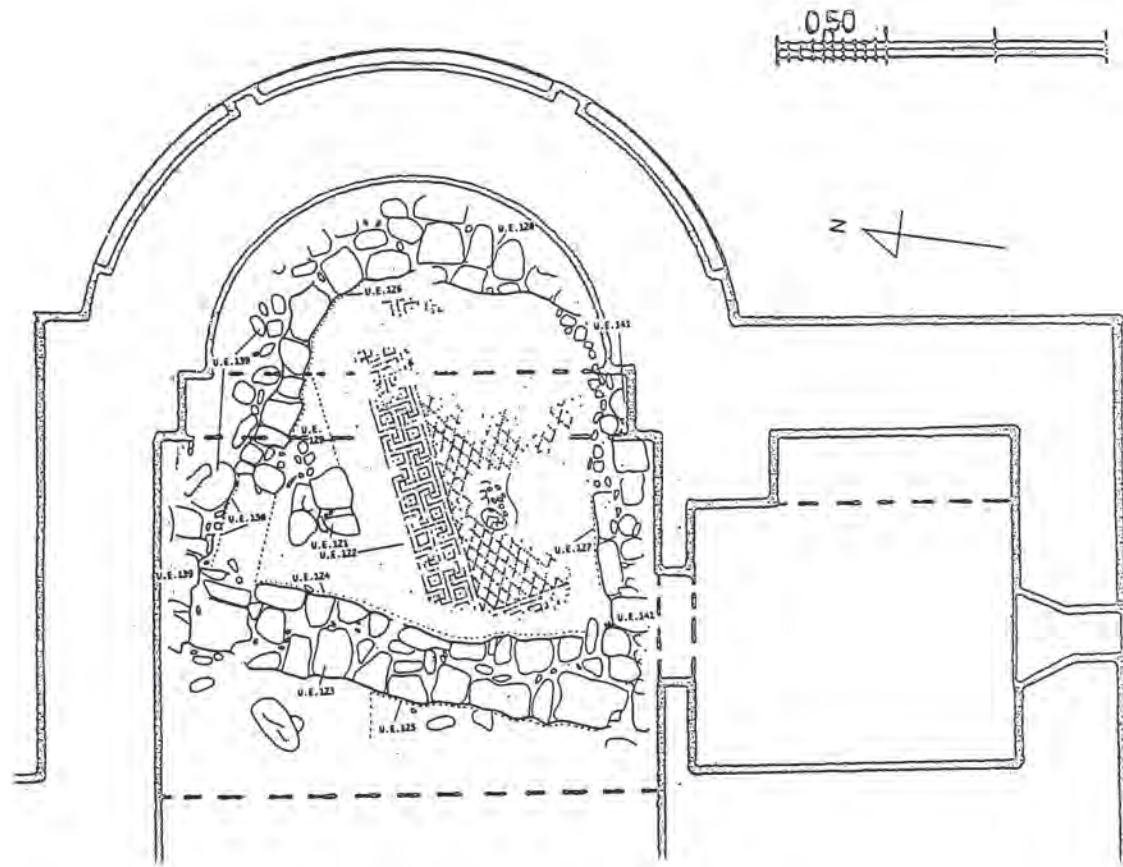
L'exploració va posar de manifest un sòl de morter hidràulic amb tesselles incrustades, majoritàriament blanques, de pedra calcària, i alguna de negra que es lliurava a un mur, només parcialment conservat, de pedruscall lligat amb fang. El senzill mosaic, ben conservat, constava d'un tapís central decorat amb una malla reticular de rombes i tot l'entorn envoltat per una faixa d'una doble greca i quadrats amb tessella central. Més enllà, fins a l'únic mur conservat, deixava una faixa reservada.

Conservem l'amplada d'aquell tapís central –2,50 m–, del marc de greca doble –0,40 m–, i de la banda reservada a tot l'entorn –0,40 m–, la qual cosa ens permet restituir sense dificultats una de les mides de l'estança, que ha de ser d'uns 3,35 m. Per la disposició de les restes, i atesa l'orografia del lloc, només sembla possible imaginar una estança quadrada davant de la qual, a l'est (o a l'oest), podríem suposar l'existència d'un espai juxtaposat, una avantcambra o *pronaos*, si considerem que el sòl de modest mosaic devia ser el paviment de la cel·la d'un senzill temple.

Quan es va efectuar la troballa, sota el sòl de l'absis del temple dedicat a sant Aniol, era factible considerarla com una part d'un modest conjunt sagrat o com la pavimentació de la cambra de la *pars urbana* d'una vil·la baixrepublicana. Aquesta possibilitat, teòricament vàlida, no pot ser tinguda en compte atesa la manca d'espai, la inexistència de murs de contenció i altres evidències que la farien possible. Només podia ser un edifici de dimensions reduïdes. Un paviment d'aquelles característiques, tan itàlic i tan antic, luxós en el context cronocultural en què ens mouríem, devia correspondre a la monumentalització d'un lloc de

68 ESTEBA I DEHESA, 2005, 285-298. Estudi en el que es basa essencialment aquest apartat

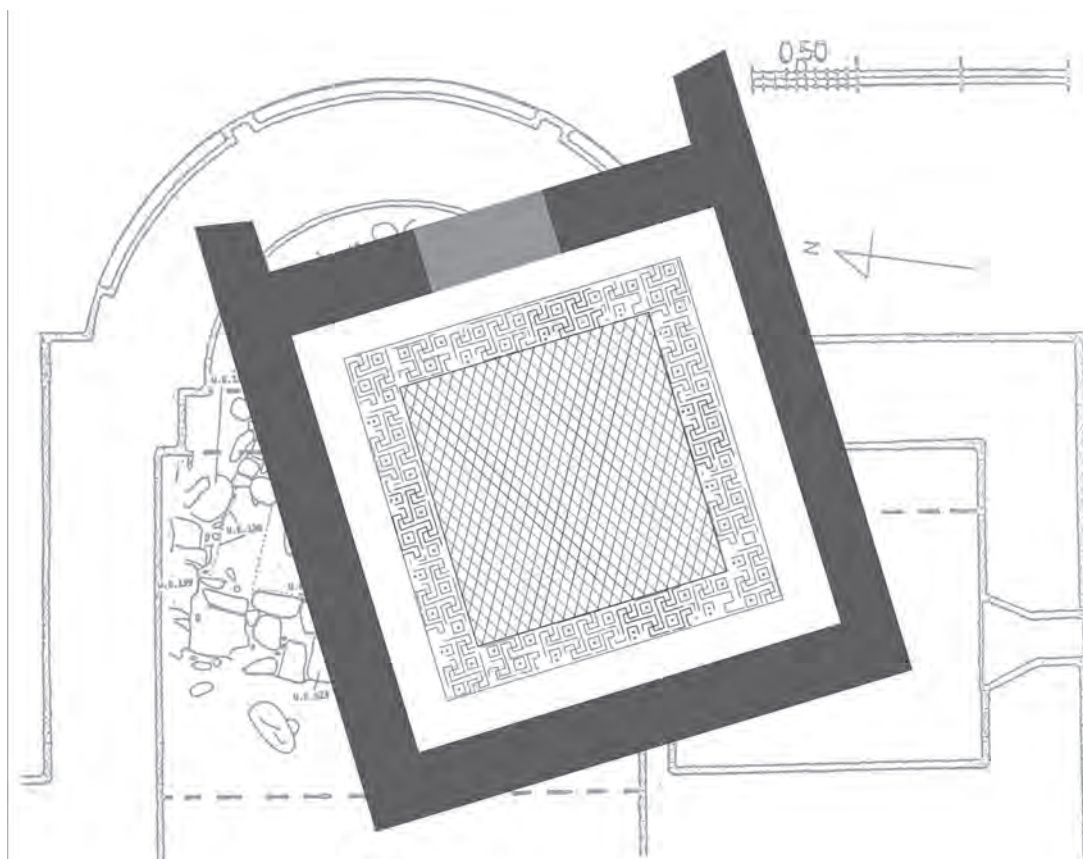
culte preromà lligat a la natura. L'existència d'un llac subterrani immediat, d'un curs d'aigua que passa justament per sota de l'església parroquial i que fa néixer un rierol afluent del Llémena, i la importància i les facultats de l'aigua de Sant Aniol ens permeten deduir que el modest *sacellum* devia haver estat dedicat a la divinitat (o divinitats) d'aquella aigua, que la *interpretatio* romana devia assimilar a algun dels seus déus o deesses (VIVÓ *et al.*,2006: 111-114). No tenim cap dada, potser només la cristianització del lloc a través de sant Aniol, que pugui fer pensar, incertament, en una divinitat masculina. Recordem que a Caldes



Sant Aniol. Planta general de la capçalera en acabar l'excavació

de Malavella l'epigrafia ens fa evident el nom d'Apol·lo, una divinitat juvenil i guaridora, que devia ser la interpretació d'un déu indígena de característiques semblants, un fet repetit moltíssimes vegades a les Gàl·lies.

Les dimensions globals de l'*aedes* ens són desconegudes, però allò que es conserva ens permet suposar que l'edifici, que devia reproduir models mediterranis, no ultrapassava els 7-8 m de llarg, ja que havia de guardar, per força, relació i equilibri amb les mides de la cel·la (0,60 m mur nord + 3,35 m espai interior + 0,60 m mur sud = 4,55 m).



Sant Aniol. Restitució del temple baixrepublicà

L'edifici sacre romà devia mantenir-se almenys parcialment dempeus quan es va decidir cristianitzar-lo i bastir en el mateix espai que havia ocupat el temple una església cristiana, que va ser dedicada a *sanctus Andeolus*, sant Aniol.

Les dades que es coneixen d'aquest segon edifici són escasses, ja que les excavacions arqueològiques en varen posar al descobert, només, part de la capçalera absidiada, i en els documents no abunden les referències a l'església. De fet, la més antiga es troba en un privilegi de Carles el Simple datat l'any 922, i aquesta és l'única dada cronològica de què es disposa per datar l'edifici, que cinquanta anys després, el 979, va ser donat a la seu de Girona pel comte de Besalú i bisbe de Girona, Miró Bonfill.

Aquella església es va construir orientada d'est a oest, a diferència del temple precedent, que semblava orientar-se a l'inrevés; es va aprofitar la zona de l'antiga *cella* com a capçalera del nou edifici. Això es devia fer, en part, per aprofitar l'antic paviment d'*opus signinum* i tessel·les, que va emprar-se com a sòl de la capçalera de la nova construcció. Però, sobretot, es va respectar, tot cristianitzant-lo, l'espai sagrat de l'antic temple. No podem descartar que el vell temple romà hagués estat cristianitzat alguns segles abans, i que amb reformes puntuals s'hagués estat utilitzant com a església amb anterioritat a la construcció del nou edifici. El manteniment del paviment com a nivell de circulació i el llarg espai temporal passat entre ambdues construccions, més de vuit segles, fan raonable aquesta continuïtat en la utilització del lloc.

Com ja hem esmentat, de l'església documentada al segle x només en coneixem una part de la capçalera, constituïda per un absis de mig punt allargassat, part del qual es fica sota la sagristia actual, de construcció molt més recent, i que estava separat de la resta de l'edifici per un fonament nord-sud destinat a sostenir els murs perimetrals de la nau, de la qual l'absis és concebut com un element afegit estructuralment, però no cronològicament.

Aquesta primera església va ser completament remodelada a partir del segle xi, quan s'hi va bastir al damunt un nou edifici, que, tot i orientar-se d'est a oest, apareix lleugerament desplaçat, probablement per adaptar-se millor a la disponibilitat d'espai; no oblidem que l'església s'estableix en un terreny en pendent. El nou edifici, el tercer que tenim documentat, era una església d'una sola nau, presidida a llevant per un absis semicircular. Els murs estaven bastits amb un parament de petits carreus escairats, però irregulars, lligats amb morter de calç molt abundant. L'absis era ornamentat exteriorment per un fris d'arcuacions llombardes, separades en grups de dos per lesenes. La seva construcció va implicar una elevació del nivell de circulació: es va cobrir l'antic paviment de *signinum* amb una capa de morter de calç i pedres.

Des del segle xiv, l'església de Sant Aniol apareix esmentada com a part integrant del terme del castell de Finestres, al costat de parròquies com Santa Maria de Finestres, Santa Maria de Santa Pau, Sant Esteve de Llèmena, Sant Andreu de Sobre-roca i el veïnat de les Medes, que conformen el nucli del municipi actual.

També aquest edifici ha tingut notables reformes al llarg de la seva història, algunes de les quals van ser motivades pels terratrèmols que van afectar la zona a principis del segle xv i que van provocar que l'any

1432 l'església fos declarada en documents episcopals com *maiore parte postratam*, o sigui, no apta per al culte i, per tant, necessitada de reparacions importants.

Algunes d'aquestes reformes, la majoria de les quals no datades amb precisió, han implicat el sobrealçament de l'edifici, almenys a la zona de l'absis; la construcció de quatre capelles, dues a cada costat de la nau; la construcció d'una sagristia a migdia de l'absis; la d'un campanar a l'angle sud-oest, o la reforma de la façana occidental, amb una portalada barroca damunt de la qual es va inscriure la data de l'obra,1759.



Sant Aniol. Detall del mosaic.

Part III

CONCLUSIONS

VIL·LES, MAUSOLEUS I ESGLÉSIES: REFLEXIONS ENTORN A LA CRISTIANITZACIÓ DEL TERRITORI RURAL A L'ANTIGUITAT TARDANA

Alexandra Chavarria i Arnau

Tradicionalment la historiografia ha assignat als propietaris rurals convertits al cristianisme un important paper en l'evangelització del camp. Segons molts estudiosos, durant els segles IV i V els bisbes haurien delegat als *potentes* la tasca de cristianitzar els camperols mitjançant la construcció d'esglésies dins o a la vora de les seves vil·les⁶⁹.

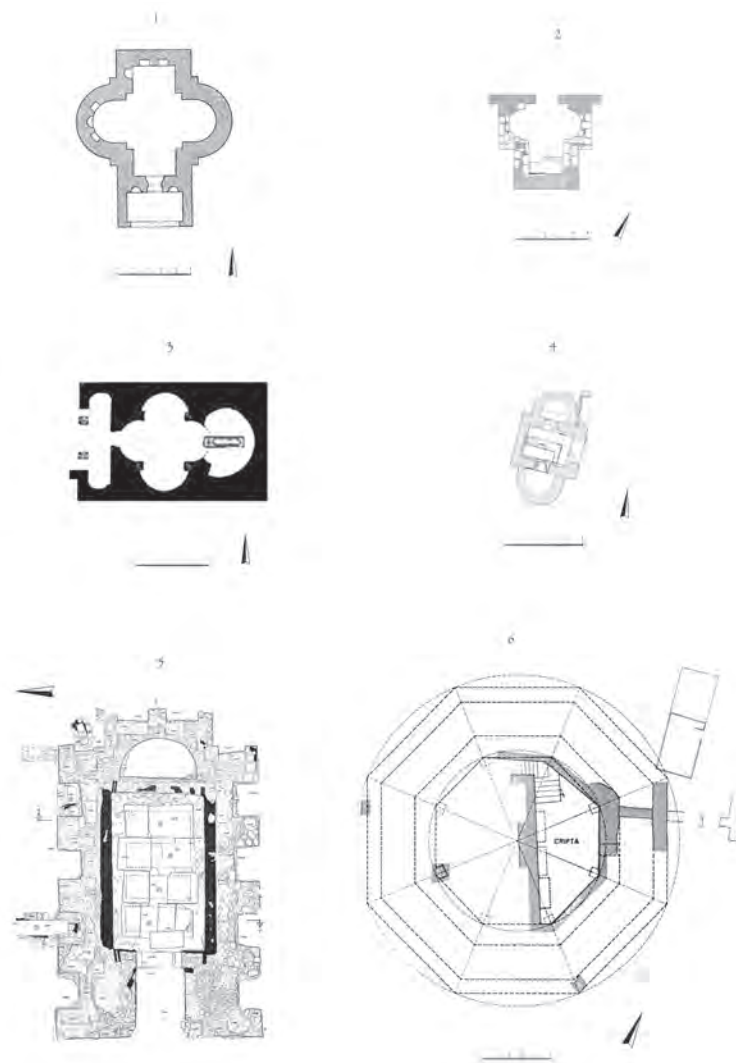
A Occident, la legislació i les exhortacions dels pares de l'Església en sermons, cartes i concilis, orientades a impedir les pràctiques paganes dins les propietats rurals, han estat interpretades en aquesta mateixa direcció: els propietaris eren responsables de la fe dels seus treballadors i, per tant, calia que construïssin edificis de culte. El registre arqueològic, que mostra com moltes esglésies van ser construïdes en el lloc de vil·les tardoantigues, validaria aquesta hipòtesi.

Ara bé, una anàlisi crítica dels textos i de la documentació arqueològica permet matisar aquesta visió sobre la cristianització del camp i del paper que els grans propietaris van tenir en aquest procés.

Paganisme i cristianisme al territori tardoantic

Durant les primeres dècades del segle V, al camp, el cristianisme no era encara la religió dominant i la seva difusió no era gens homogènia. Els textos mostren com amplis sectors de les comunitats agrícoles continuaven practicant sacrificis, ritus adivinatoris i veneraven les divinitats paganes, especialment aquelles relacionades amb rituals propiciatoris de la fertilitat de la terra com Diana, Mart o les nimfes. Al nord d'Itàlia, els pares de l'Església es queixaven contínuament de la indiferència dels propietaris davant

69 Entre els més recents: J. López Quiroga, Los orígenes de la parroquia rural en el Occidente de Hispania (siglos IV-IX) (Provincia de Gallaecia y Lusitania), dins C. Delaplace (dir.), *Aux origines de la paroisse rurale en Gaule méridionale (IVe-IXe siècles)*, Paris, 2005, p. 204; A.M. Martínez Tejera, Arquitectura cristiana en Hispania durante la Antigüedad tardía, dins J. López Quiroga, A.M. Martínez Tejera, J. Morín de Pablos (eds.), *Gallia e Hispania en el contexto de la presencia "germánica" (ss.V-VII). Balance y perspectivas*, Oxford, 2006, pp. 109-145.



Mausoleus de vil·les d'època tardana documentats a la Península ibèrica; 1. Sadaba; 2. Las Vegas de Pedraza; 3. La Cocosa; 4. Jumilla; 5. La Alberca; 6. Las Vegas de Pueblanueva.

d'aquesta situació. Segons el bisbe Màxim de Torí, a inicis del segle V el territori estava encara infestat de paganisme i "allà on un es girés no podia sinó veure altars, auguris pagans i caps d'ovelles penjats a les portes de les cases"⁷⁰.

Al llibre XVI del Còdex Teodosià nombrosos decrets prohibeixen les pràctiques de tipus herètic i els sacrificis⁷¹. En particular la llei XVI, 10, 12 del 392 imposa als *domini* que permetien la pràctica de sacrificis una multa igual a aquella que calia imposar als sacrificants⁷². Recolzant-se segurament en aquesta llei, Màxim de Torí⁷³ critica durament la complicitat dels *possessores* que permetien la celebració de pràctiques d'idolatria perquè, segons ell, els propietaris tenien l'obligació de vigilar la població que vivia a les seves terres i la seva *coniventia* els feia tan culpables com els mateixos que celebraven els sacrificis. En la mateixa direcció bisbes com Zenó de Verona⁷⁴ o Gaudenci de Brescia⁷⁵ es queixaven en els seus sermons dels propietaris que fingien ignorar els temples existents a les seves propietats.

D'aquests textos es dedueix que les autoritats eclesiàstiques i civils feien responsables els propietaris d'eliminar el paganisme encara existent entre els camperols i, en particular, que no es duguessin a terme ritus pagans, sobretot sacrificis, ni es cometessin actes d'idolatria. Al menys a occident però, les autoritats no encoratgen mai els propietaris a construir esglésies rurals⁷⁶.

La documentació arqueològica mostra, a més, que la presència del paganisme al camp no estava, almenys durant els segles IV i V, lligada únicament a la població camperola. La presència de temples pagans vinculats a vil·les tardoantigues ens informa de la supervivència dels cultes tradicionals entre les classes

70 *Sermo* 91, 25-30: *Vbique offenditur christianus oculus, ubique mens devotissima uerberatur, quocumque te uerteris aut aras diaboli perspicis aut auguria profana gentilium aut pecudum capita adfixa liminibus, nisi quod ille sine capite est qui haec in re sua perspicit fieri nec emendat.*

71 L'edició més recent a R. Delmaire, *Code Theodosien. Livre XVI. Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438)*, Paris, 2005.

72 *Sin vero in templis fanisve publicis aut in aedibus agrisve alienis tale quispiam sacrificandi genus exercere temptaverit, si ignorante domino usurpata constiterit, viginti quinque libras auri multae nomine cogetur inferre, coniventem vero huic sceleri par ac sacrificantem poena retinebit.*

73 *Sermo* 107 (CC 23, pp. 420-421).

74 *In praediis autem vestris fumantia undique sola fana non nostis quae, si vera dicenda sunt, dissimulando subtiliter custoditis. Probatio longe non est. Ius templorum ne quis vobis eripiat, cotidie litigatis* (*Tractatus* 1, 25, 6, CCL 22, p. 75).

75 *Tractatus* 13, 28 (CSEL 68).

76 Un'anàlisi més extensa de la documentació textual a A. Chavarría Arnau, *Splendida sepulcra ut posteri audiant*. Aristocrazie, mausolei e chiese nelle campagne tardoantiche, dins G.P. Brogiolo, A. Chavarría (a cura di), *Archeologia e società nell'Alto Medioevo, II Seminario sul tardo antico e l'alto medioevo* (Padova, settembre 2005), *Documenti di Archeologia* 44, Mantova, 2007, pp. 127-145.

aristocràtiques. Com ha subratllat Béatrice Caseau⁷⁷, molts temples rurals eren edificis de caràcter privat i, per tant, podien ser construïts (i destruïts) sense una específica autorització de l'Estat, fet que explica una més àmplia continuïtat respecte als temples pagans urbans. A la Península Ibèrica són molt coneguts els temples tardoantics dels jaciments de Milreu, São Cucufate, Torre de Palma, Quinta do Marim, Los Castillejos i Carranque⁷⁸.

Les notícies més primerenques de la presència del cristianisme en context rural a *Hispania* apareixen durant l'últim quart del segle IV associades a les classes benestants de la societat tardoantiga en relació al conflicte priscilianista⁷⁹. L'any 380 el Concili de Saragossa es va reunir per discutir algunes innovacions introduïdes per Priscilià que no s'adaptaven a l'ortodòxia oficial⁸⁰. Els seguidors de Priscilià es reunien en grups mixtos per llegir i estudiar els textos sagrats (cànons 2, 4, 7)⁸¹ fet que causava la indignació de les autoritats per la manca de reconeixement respecte de la litúrgia pública i la jerarquia eclesiàstica oficial i per la no segregació i subordinació del sexe femení en aquestes reunions (cànon 1)⁸². En la mateixa línia es pot interpretar el cànon 9 del I Concili de Toledo celebrat algunes dècades més tard (any 400) referit a

77 B. Caseau, The fate of rural temples in Late Antiquity, dins W. Bowden, L. Lavan (eds.), *Recent Research on Late Antique Countryside*, *Late Antique Archaeology* 2, Leiden, 2004, pp. 105-144.

78 Anàlisi d'aquests edificis a M. Bassani, Ambienti e edifici di culto domestici nella Penisola iberica, *Pyrenae*, 36.1, 2005, pp. 71-116 i K. Bowes, Building sacred landscapes: villas and cult, dins A. Chavarría Arnau, J. Arce, G.P. Brogiolo (eds.), *Villas tardoantiquas en el Mediterraneo occidental*, Anejos de AEspA, XXXVIII, 2006, pp. 73-95. Una nova interpretació a D. Graen, Sepultus in villa – Bestattet in der Villa. Drei Zentralbauten in Portugal Zeugen vom Grabprunk der Spätantike, *Antike Welt*, fasc. 3, 2004, pp. 65-74, qui proposa que no es tracta de temples sino de mausoleus monumentals.

79 M. Sotomayor, La Iglesia en la España romana, *Historia de la Iglesia en España, I, La Iglesia en la España romana y visigoda (siglos I-VIII)*, Madrid, 1979, pp. 233-272.

80 Ampli anàlisi de la religiositat priscilianista a V. Burrus, *The Making of a Heretic. Gender, Authority and the Priscillianist Controversy*, Berkeley-Los Angeles 1995.

81 Cànon 2: *Vt diebus Dominicis nullus ieiunet diebus quadragesimae ab ecclesia absentet. Ne quis ieiunet die Dominica causa temporis aut persuasionis aut supprestitutionis; aut de quadragesimarum die ab ecclesiis non desint nec habitent latibula cubiculorum ac montium qui in his suspicionibus perseverant, sed exemplum et praeceptum custodiant sacerdotum, et ad alienas uillas agendorum conuentuum causa non conueniant* (G. Martínez Díez, F. Rodríguez, *La Colección Canónica Hispana IV*, Madrid, 1984, pp. 293-294). Cànon 4: *Vt tribus hebdomadis quae sunt ante epiphania, ab ecclesia nemo recedat. Viginti et uno die quo a sextodecimo Kalendas Ianuarias usque in diem epiphaniae, qui est octauo Idus Ianuarias, continuis diebus nulli liceat de ecclesia absentare nec latere in domibus nec sedere ad uillam nec montes petere nec nudis pedibus incedere, sed concurrere ad ecclesiam* (*Colección Canónica Hispana IV*, pp. 294-295). Cànon 7: *Vt doctoris sibi nomen non imponat cui concessum non est. Ne quis doctoris sibi nomen imponat praeter has personas quibus concessum est, secundum quod scriptum est* (*Colección Canónica Hispana IV*, p. 296). Anàlisi exhaustiu dels cànons d'aquest concili i d'altres documents de Priscilià a V. Burrus, *The Making of a Heretic. Gender, Authority and the Priscillianist Controversy*, Berkeley-Los Angeles, 1995, pp. 25-46.

82 *Vt feminae fideles a uirorum coetibus separentur. Vt mulieres omnes ecclesiae cattolica et fideles a uirorum alienorum lectione et coetibus separentur, uel ad ipsas legentes aliae studio uel docenti uel discendi conueniant, quoniam hoc Apostolus iubet* (*Colección Canónica Hispana IV*, op. cit. nota 10, p. 293).

les dones (*professae* o *uiduae*) que a les seves cases llegien el lucernari o recitaven les antífones acompanyades d'un *confessor* o d'un servent. Aquestes pràctiques eren només acceptades davant d'un membre de la jerarquia eclesiàstica: *episcopo uel presbitero uel diacono*⁸³. És important subratllar que en cap d'aquests canons es fa referència a esglésies o oratoris rurals. Encara que potser tampoc eren necessàries estructures d'aquest tipus tenint en compte que les reunions es celebraven en ambients domèstics (*latibula cubiculorum ac montium, alienas uillas, uillam nec montes*) propietat dels nobles que formaven el cercle de Priscilià.

La primera font hispànica on apareixen esglésies a les vil·les es troba en el canó 5 del I Concili de Toledo (400) que fa esment dels capellans que no freqüentaven les misses “*in loco in quo est ecclesia aut castelli aut uicus aut uillae*”⁸⁴. Aquest canó indicaria que, tot i el problema priscilianista, hi havia edificis de culte reconeguts per l'església en cases privades rurals (*uillae*), en aglomeracions fortificades (*castelli*) i en els poblats (*uici*) que existien al territori a inicis del segle V.

A més dels priscilianistes tenim notícies d'altres importants personatges de la societat hispànica que eren cristians⁸⁵ com el poeta Prudenci, l'asceta Egèria o *Nummius Aemilianus Dexter*, considerat el fill de Pacià, bisbe de Barcelona. De la Bètica eren originaris Lucini i Teodora, matrimoni que va afavorir amb nombroses donacions la seva pàtria i l'església d'Alexandria i Jerusalem. També cristiana era Teràsia, propietària rural amb qui es va casar Paulí de Nola. L'any 392 el matrimoni va donar sepultura al seu fill acabat de néixer al *suburbium* de *Complutum* on existia una basílica martirial⁸⁶. Un episodi similar explica com el fill d'Ataulf i Gal·la Plàcidia (Teodosi) fou enterrat en un oratori proper a *Barcino*⁸⁷ potser el complex de San Cugat on, segons la tradició, va trobar martiri Cucufas en època de l'emperador Maximià⁸⁸. Cap evi-

83 *Nulla professa uel uidua, absente episcopo uel presbytero, in domo sua antiphonas cum confessore uel seruo faciat; lucernarium uero nisi in ecclesia non legatur, aut si legitur in uilla, presente episcopo uel presbitero uel diacono legatur* (*La Colección Canónica Hispana* IV, Madrid, 1984, p. 332).

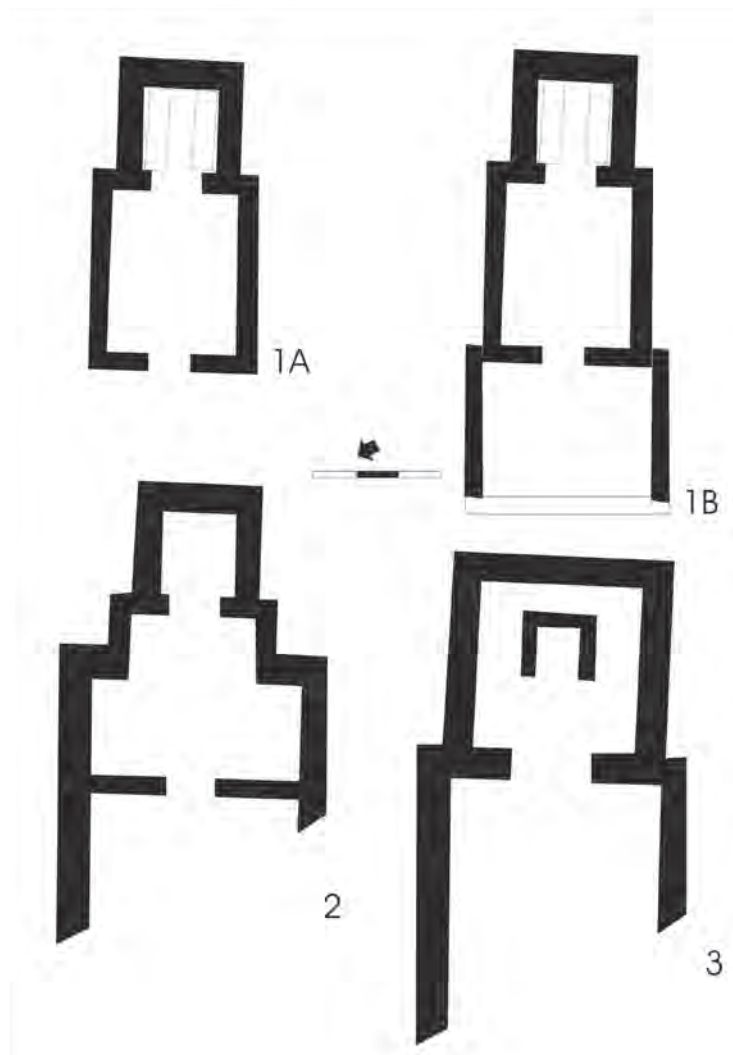
84 *Presbyter uel diaconus uel subdiaconus uel quilibet ecclesiae deputatus clericus, si intra ciuitatem fuerit uel in loco in quo ecclesia est aut castelli aut uicus aut uillae, ad ecclesiam ad sacrificium cotidianum satisfactionem ueniam ab episcopo noluerit promereri* (*Colección Canónica Hispana* IV, op. cit. nota 10, p. 330).

85 Per tots ells cfr. M. Sotomayor, *La Iglesia en la España romana*, dins *Historia de la Iglesia en España, I, La Iglesia en la España romana y visigoda (siglos I-VIII)*, Madrid, 1979.

86 *Quen Complutensi mandauimus urbe propinquis coniuictum tumuli foedere martybus, ut de vicino sanctorum sanguine ducat quos nostras illo spargat in igne animas, Carmina XXXI, v. 607-610, p. 329.*

87 Olympiodoro, frag. 26 (cf. M. Mayer, *Gal·la Plàcidia i la Barcelona del segle V, Discurs llegit el dia 23 de maig de 1996*, Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona, 1996, p. 21 i J. Arce, *Bárbaros y romanos en Hispania: 400-507 d.C.*, Madrid, 2005, pp. 82-83).

88 P. Riesco Chueca, *Pasionario hispánico. Introducción crítica y traducción*, Sevilla, 1995, pp. 151-163.



Santa Cristina d'Aro mausoleu tardoantic i església

dència sòlida recolza en canvi l'origen hispànic de *Maternus Cynegius*, possiblement un oriental⁸⁹ casat amb la hispànica Acàntia. Això podria explicar el fet que, a la mort de Matern, Acàntia tornés a la Península per donar-li sepultura “on tenia la seva casa”⁹⁰ i on la parella hauria previst la presència d'un mausoleu⁹¹. Cap al 420, data probable de l'epístola que el bisbe Consenci va escriure a Sant Agustí⁹², la societat tarraconense sembla plenament cristiana tant pel que fa als protagonistes de l'episodi (el potent prevere Sever i la seva mare, tots dos família del *comes* Asteri, la filla d'Asteri qualificada de *potentissima femina*) com pel que es refereix a la població de la ciutat de *Tarraco* que sembla ja integrada en els assumptes religiosos de la ciutat.

Tanmateix en cap dels textos citats apareix cap referència a la construcció d'edificis de culte cristià per part de les aristocràcies a les seves propietats rurals. Els únics edificis no urbans citats són complexos de caire possiblement martirial com la basílica dels màrtirs Just i Pastor a *Complutum* i la capella on Ataulf i Gal·la Plàcidia van enterrar el seu fill. En ambdós casos parlem d'edificis suburbans construïts probablement per iniciativa episcopal.

Les esglésies construïdes a càrrec de privats en medis rurals no apareixen a la documentació conciliar fins a mitjan segle VI moment en què aquests edificis comencen a ser freqüents i entren en conflicte amb les fundacions de les autoritats eclesiàstiques⁹³.

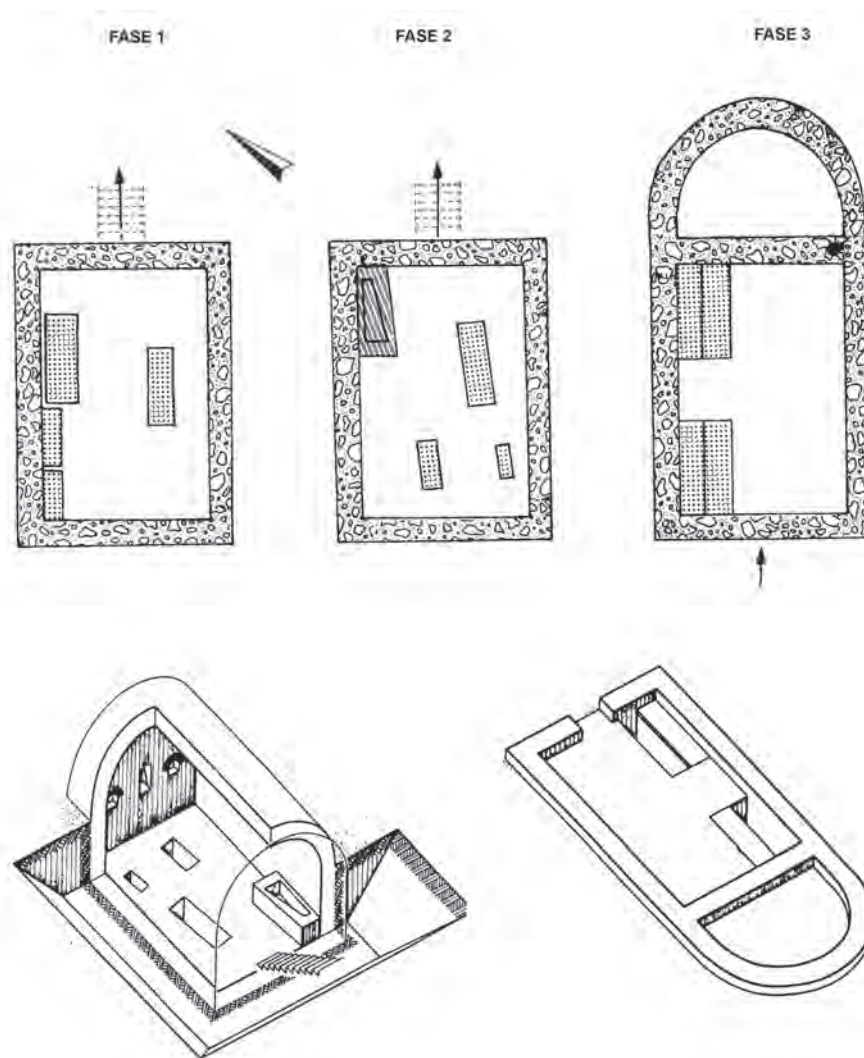
89 J. Arce, La villa de Carranque (Toledo): identificación y propietario, *Gerión*, 21.2, 2003, pp. 17-20.

90 *Consularia Constantinopolitana* 388, 1.

91 J. Bodel, Monumental villas and villa monuments, dins *Journal of Roman Archaeology*, 10, 1997, pp. 5-35 amb amplia bibliografia.

92 Epístola 11* (*Sancti Aurelii Augustini, Opera. Epistolae ex duobus codicibus nuper in lucem prolatae*, J. Divjak (ed.), CSEL 88, Viena 1981).

93 Anàlisi procés a A. Chavarría Arnau, Chiese rurali in Spagna prima e dopo il 711: ipotesi su un'altra transizione, S. Gasparri (ed.): 774. *Ipotesi su una transizione*, Turnhout, en premsa.



Mausoleu i església successiva de Tavers (*Prémiers monuments chrétiens de la France 2*, p. 124)

Esglésies i vil·les: la documentació arqueològica

Tot i que una important quantitat d'esglésies rurals van ser construïdes topogràficament en relació a vil·les d'època tardoantiga, molt rarament es pot demostrar que aquestes esglésies hagin estat edificades durant els segles IV i V quan les vil·les funcionaven encara com a residències aristocràtiques⁹⁴.

La construcció de capçaleres semicirculars ha estat considerada tradicionalment com un indicatiu de la presència d'un oratori o església en una vil·la com succeeix a Torre Llauder (Mataró)⁹⁵ o, més recentment, a la vil·la de Los Villaricos (Múrcia)⁹⁶. Tanmateix avui dia resulta evident que la construcció de capçaleres semicirculars és un fenomen característic de l'arquitectura domèstica d'època tardoantiga més lligada a fenòmens de caràcter cultural (aparició de l'*stibadium*)⁹⁷ i d'autorepresentació, que no pas religiosos.

És també freqüent que, quan en excavacions en esglésies medievals es documenta la presència d'establiments rurals romans o tardoantics, s'assumeixi (sense que n'existixin proves evidents) una suposada continuïtat entre els dos elements (vil·la i església) i es proposi sovint que l'església medieval hauria tingut el seu origen en una església o oratori existent en l'edifici residencial. Tanmateix sense una intervenció arqueològica rigorosa resulta impossible precisar la cronologia original d'aquestes esglésies que, en molts casos, resulten molt posteriors a l'abandonament de les vil·les.

A la Península Ibèrica la major part d'esglésies construïdes en relació a vil·les tradicionalment datades als segles IV i V presenten nombrosos problemes tant pel que fa a la seva cronologia com a la seva interpretació funcional en el moment de la construcció. Aquest seria el cas dels edificis de Carranque, Torre de Palma, Monte da Cegonha, Milreu, São Cucufate o La Cocosa⁹⁸. Actualment l'únic jaciment on alguns elements permeten intuir la presència d'un espai de culte contemporani a l'ocupació tardoantiga de la vil·la

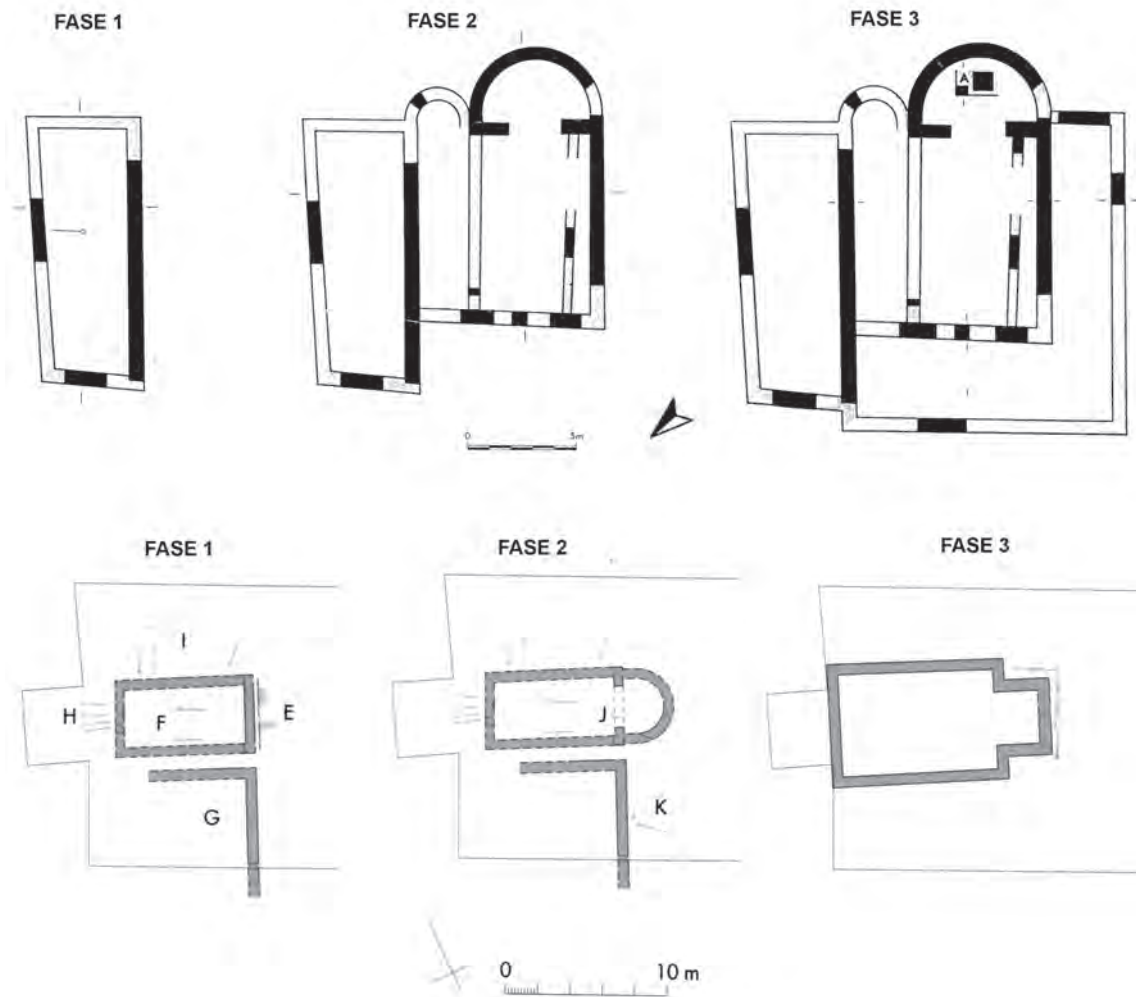
94 Reflexions preliminars sobre aquest tema a G.P. Brogiolo, A. Chavarría Arnau, Chiese e insediamenti tra V e VI secolo: Italia settentrionale, Gallia meridionale e Hispania, dins G.P. Brogiolo (ed.), *Chiese e insediamenti nelle campagne tra V e VI secolo, 9º Seminario sul tardo antico e l'alto medioevo*, Garlate, 26-28 settembre 2002, Mantova, 2003, pp. 9-37.

95 M. Ribas, *El poblament d'Iluro*, Barcelona, 1972, p. 117.

96 R. González Fernández, M. Lechuga Galindo, F. Fernández Matalalla, Un recinto de planta absidal en el yacimiento de Los Villaricos (Mula, Murcia), *Sacralidad y Arqueología: homenaje al profesor Thilo Ulbert al cumplir 65 años*, coord. por A. González Blanco, J. M. Blázquez Martínez, Múrcia, 2004, pp. 171-181.

97 Cfr. Com a treball més recent sobre aquest tipus d'estructura: G. Volpe, *Stibadium e convivium* in una villa tardoantica (Farangola – Ascoli Satriano), dins M. Silvestrini, T. Spagnolo Vigorita, G. Volpe (eds.), *Studi in onore di Francesco Grelle*, Bari, 2006, pp. 319-349.

98 Anàlisi crítica d'aquestes suposades esglésies al segle IV-V a A. Chavarría Arnau 2006 [publ. 2007], Aristocracias tardoantiguas y cristianización del territorio (siglos IV-V): ¿otro mito historiográfico?, *Rivista di Archeologia Cristiana*, LXXXII, pp. 201-230.



Mausoleu i església successiva de Saint Julien-en-Genevois (Colardelle 1983) ; 2. Saint Silvestre a Compesières (Terrier 2006).

és el del jaciment de *Fortunatus* a Fraga⁹⁹. Tot i que també en aquest cas les evidències relatives a una església no es fan clares fins al segle VI, cronologia de la construcció d'un absis i d'una placa de cancell trobada durant les excavacions. En aquesta data, i ja des del segle V, l'edifici residencial era possiblement abandonat o, com a molt, ocupat de manera marginal¹⁰⁰. Una cronologia de segle VI presenta també l'església de El Saucedo (Talavera la Nueva) construïda després de l'arrasament de part dels murs d'una vil·la a finals del segle V¹⁰¹.

Tampoc és adient identificar com esglésies o ambients cristians aquells edificis que van néixer com a mausoleus i que durant els segles IV i V funcionaven com a edificis funeraris encara que en una època posterior fossin transformats en esglésies¹⁰².

Ja en època republicana les aristocràcies es feien enterrar a les seves propietats rurals i tant els textos com les inscripcions mostren com els edificis funeraris eren un element familiar del paisatge rural perquè, a diferència del suburbi immediat de les ciutats, al camp les aristocràcies tenien més llibertat per construir les seves tombes monumentals¹⁰³. Arqueològicament és a partir del segle IV i al mateix temps que altres formes d'autorepresentació que caracteritzen el món aristocràtic tardoantic que es multiplica la construcció de grans mausoleus en relació a les propietats de les elits tardoantigues i esdevenen (com els edificis residencials i la seva decoració) monuments per commemorar la importància social, econòmica i cultural dels propietaris. La seva tipologia en època tardoantiga és molt variada¹⁰⁴ però són particularment freqüents els edificis de planta central amb absis a un o més costats, i les plantes rectangulars amb o sense àbsis. Al mausoleu de Las Vegas de Pueblanueva (Toledo)¹⁰⁵ els relleus del sarcòfag representen a un Crist entronitzat i els dotze Apòstols fet que indica amb claredat l'adscripció cristiana del difunt. Però es tracta d'un cas

99 Un estat de la qüestió a P. de Palol, Basílica de la vil·la Fortunatus, dins P. de Palol, A. Pladevall (eds.), *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 1999, pp. 193-194.

100 Cfr. A. Chavarría Arnau 2007, *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII)*, Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 7, Brepols, Turnhout, pp. 192-195.

101 R. Castelo Ruano *et alii*, El Saucedo (Talavera la Nueva, Toledo). Un ejemplo de villa bajoimperial en la provincia de la Lusitania, dins A. Chavarría Arnau, J. Arce, G.P. Brogiolo (eds.), *Villas tardoantiguas en el Mediterraneo occidental*, Anejos de AEspA, XXXVIII, 2006, pp. 173-196.

102 Des de P. de Palol (op. cit. nota 3) qui definia jaciments com La Alberca o La Cocosa com a *martyria* tot i que en el moment de la construcció eren mausoleus.

103 N. Purcell, Tomb and Suburb, dins H. von Hesberg, P. Zanker, *Römische Gräberstrassen: Selbstdarstellung-Status-Standard*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1987, pp. 25-41; J. Bodet 1997, Monumental villas and villa monuments, *Journal of Roman Archaeology*, 10, pp. 5-35.

104 Pels monuments hispanics cf. J.M. Noguera Celdran, *El casón de Jumilla (Múrcia)*. Arqueología de un mausoleo tardorromano, Múrcia, 2004.

105 Th. Hauschild, Das Mausoleum bei Las Vegas de Pueblanueva, *Madrid Mitteilungen*, 10, 1969, pp. 296-316.

excepcional perquè rarament existeixen elements que permetin identificar la religió dels destinataris d'aquestes construccions. Tanmateix la successiva conversió en esglésies d'aquests mausoleus ha estat en moltes ocasions considerada un indicatiu del seu caràcter cristià o, fins i tot, d'un ús litúrgic contemporani, suposicions que, sense evidències arqueològiques clares, no tenen cap fonament.

Entre els mausoleus tardoantics hispànics més significatius es troben els de La Cocosa (Badajoz), La Alberca (Múrcia), Las Vegas de Pueblanueva (Toledo) o Las Vegas de Pedraza (Segòvia). Tots ells han estat construïts en relació a vil·les i transformats, en un segon moment, en esglésies¹⁰⁶. Malauradament les excavacions són antigues i resulta difícil datar la conversió del mausoleu en església. El mausoleu de la vil·la de La Cocosa, per exemple, ubicat a 250 m de l'edifici residencial¹⁰⁷ fou construït entre la segona meitat del segle IV i els inicis del V però no és fins al segle VI o fins i tot el VII quan el mausoleu va passar a formar part d'un monument arquitectònic més ampli amb funció eclesiàstica segons indiquen el baptisteri i el taulell d'altar documentats durant les excavacions¹⁰⁸.

A la província de Girona anàlisis recents han confirmat com també en aquesta zona la seqüència mausoleu tardoantic substituït més tard per l'estructura d'una església altmedieval és molt freqüent. És el cas de l'església de Santa Cristina d'Aro (fig. 2)¹⁰⁹. Aquest edifici fou bastit cap al segle VII o VIII sobre les runes d'un mausoleu precedent d'època tardoantiga amb dues tombes i no, com s'havia proposat tradicionalment, a partir de l'oratori d'una vil·la. Altres edificis que pateixen una evolució similar són Sant Julià de Ramis, Santa Magdalena d'Empúries o Bellcaire¹¹⁰.

Anàlisis recents mostren que fora de la Península Ibèrica són també moltes les esglésies de cronologia altmedieval que foren bastides aprofitant les restes del mausoleu d'una vil·la tardoantiga. De gran interès

106 Una interpretació diferent K. Bowers, Building sacred landscapes: villas and cult, dins A. Chavarría Arnau, J. Arce, G.P. Brogiolo (eds.), *Villas tardoantiguas en el Mediterraneo occidental*, Anejos de AEspA, XXXVIII, 2006, pp. 73-95 qui proposa una funció litúrgica cristiana contemporània ja des de la fundació dels edificis.

107 Una síntesi recent sobre aquest jaciment amb bibliografia precedent a P. Mateos, Villa de La Cocosa, Badajoz, dins P. Mateos, L. Caballero (eds.), *Repertorio de arquitectura cristiana en Extremadura. Época Tardoantigua y Altomedieval*, Anejos de AEspA, XXIX, pp. 21-24.

108 S. Ristow, Frühchristliche Baptisterien, Jahrbuch für Antike und Christentum, *Ergänzungsband*, 27, Münster, 1998, n. 578, p. 228; I. Sastre de Diego, Los altares de Extremadura y su problemática (siglos V al IX), *Hortus Artium Medievalium*, 11, 2005, pp. 97-110, p. 106.

109 F. Aicart, J.M. Nolla, J. Sagrera, L'església antiga de Santa Cristina d'Aro i els seus precedents. Una nova interpretació, *Estudis del Baix Empordà*, 18, 1999, pp. 13-34.

110 F. Aicart, J.M. Nolla, J. Sagrera, L'església antiga de Santa Cristina d'Aro i els seus precedents. Una nova interpretació, *Estudis del Baix Empordà*, 18, 1999, pp. 33-34.

és la seqüència de l'edifici descobert a Tavers, a 30 km d'Orleans¹¹¹. En una àrea ocupada per un ampli cementiri va ser construït, cap a finals del segle IV o inicis del V, un edifici parcialment soterrat amb planta rectangular (7 x 4,8 m) i orientació est-oest amb accés al costat est. L'edifici, interpretat com un mausoleu, era ocupat inicialment per quatre tombes pertanyents a un nucli familiar amb dos adults i dos infants. Successivament foren instal·lades altres quatre inhumacions, una d'elles de caràcter privilegiat¹¹². A l'inici del segle VI el mausoleu fou completament arrasat i substituït per una església amb la mateixa planta del mausoleu però amb l'afegit d'un absis semicircular al costat est. Quatre noves tombes van ser ubicades novament a l'interior de l'edifici. Al territori de Ginebra J. Terrier ha subratllat com nombroses esglésies tardoantigues van ser construïdes a partir de mausoleus. Són els casos de Vandoeuvres a 4 km de Ginebra¹¹³, Saint-Julien-en-Genevois¹¹⁴, Saint-Hippolyte du Grand-Saconnex¹¹⁵ o Saint Silvestre de Campesières¹¹⁶. Molt freqüents són els exemples a Itàlia, com els jaciments estudiats per G.P. Brogiolo a l'àrea dels Alps¹¹⁷ que troben paral·lels en altres zones d'aquesta península¹¹⁸. Es tracta de mausoleus de plantes molt senzilles de forma rectangular dotats o no de capçaleres semicirculars. La seva cronologia es situa generalment en època tardoantiga (segles IV-VI) mentre que la seva conversió en esglésies es data en els segles VII i VIII.

111 *Premiers Monuments Chrétiens de la France, vol. 2, Midi Atlantique*, Paris, 1996, pp. 122-124.

112 El caràcter privilegiat de la sepultura és evident a partir de la tipologia (tomba construïda decorada amb una pintura de color vermell) i de la presència, en correspondència amb el cap, d'una *fenestella* al mur nord de l'edifici que la feia visible des de l'exterior.

113 J. Terrier, Approche archéologique des églises rurales édifiées au voisinage de la ville de Genève, *Hortus Artium Medievalium*, 9, 2003, pp. 22-23, fig. 4.

114 J. Terrier, Approche archéologique des églises rurales édifiées au voisinage de la ville de Genève, *Hortus Artium Medievalium*, 9, 2003, pp. 23-24, fig. 5.

115 J. Terrier, Approche archéologique des églises rurales édifiées au voisinage de la ville de Genève, *Hortus Artium Medievalium*, 9, 2003, p. 25, fig. 9).

116 J. Terrier, Découvertes archéologiques dans le canton de Geneve en 2004 et 2005, *Genava*, LIV, 2006, pp. 325-364.

117 G.P. Brogiolo, Oratori funerari tra VII e VIII secolo nelle campagne transpadane, *Hortus Artium Medievalium*, 8, 2002, pp. 8-31.

118 Més exemples a A. Chavarría Arnau, *Splendida sepulcra ut posteri audiant*. Aristocrazie, mausolei e chiese nelle campagne tardoantiche, in G.P. Brogiolo, A. Chavarría (a cura di), *Archeologia e società nell'Alto Medioevo, 11 Seminario sul tardo antico e l'alto medioevo (Padova, settembre 2005)*, *Documenti di Archeologia* 44, Mantova, 2007, pp. 127-145.

Conclusions

Tot i subratllant les nombroses dificultats que existeixen per establir la data de construcció de la major part d'esglésies tardoantigues construïdes a partir de vil·les romanes, l'anàlisi crítica dels contextos arqueològics mostra com, en general, aquestes esglésies van ser construïdes en una fase successiva al període d'ocupació residencial de les vil·les. La presència inicial d'oratoris a l'interior de les vil·les (que segons molts investigadors constituïria l'origen de moltes esglésies successives) és, en la majoria de casos, una hipòtesis difícilment verificable¹¹⁹. De fet, a la documentació textual civil i eclesiàstica relativa als segles IV i V són molt escasses les referències a la construcció d'esglésies rurals per part dels grans propietaris. Aquests són només blasmats per permetre la supervivència del paganisme entre els camperols que vivien a les seves propietats.

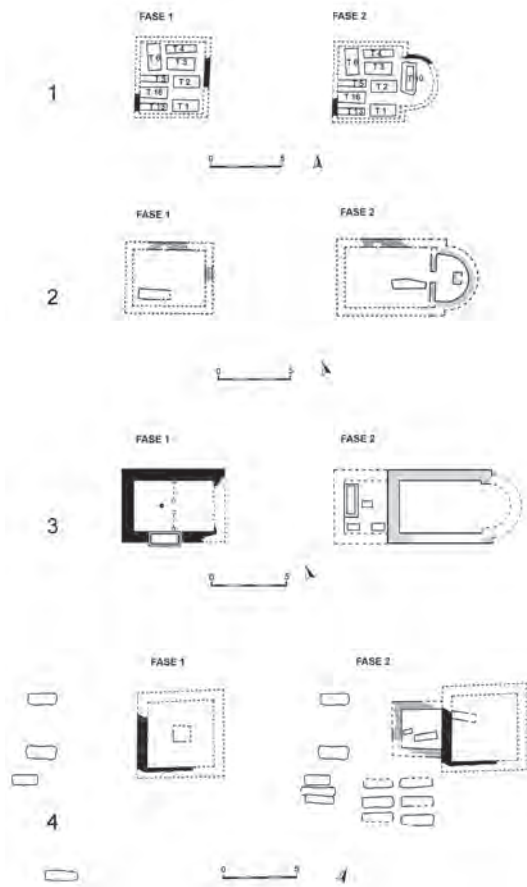
Sovint es pot demostrar que allò que en realitat va constituir l'origen de les esglésies en les vil·les no foren els edificis residencials *per se* sinó l'existència d'àrees funeràries (petits cementiris o mausoleus). Les esglésies construïdes a càrrec de privats al camp a partir del segle VI no semblen néixer doncs amb la intenció d'evangelitzar els camperols (com repeteix la historiografia relativa a aquests temes) sinó com a monuments per englobar i commemorar estructures funeràries precedents.

Cal, finalment, preguntar-se quines motivacions van portar a aquestes persones a utilitzar mausoleus precedents com a tombes pròpies i a convertir-los en esglésies. Alguns investigadors anglosaxons han subratllat el paper que tindrien en aquest procés motivacions de caràcter simbòlic lligades al prestigi de les ruïnes del passat¹²⁰. També es pot pensar que amb la construcció d'esglésies les aristocracies volguessin posar de relleu les tombes d'avantpassats o de personatges destacats com màrtirs o sants. O bé que cerquessin aquest tipus de monuments per donar a les noves esglésies un major prestigi. En alguns casos aquest fenomen podria traïr la supervivència de famílies aristocràtiques tardoantigues que van mantenir en algunes regions una identitat pròpia almenys fins al segle VII. En altres es pot pensar que les noves elits haguessin volgut

119 En occident només a la vila de Lullingstone a l'Anglaterra ha estat possible identificar la presència d'un oratori al segle IV a partir de la decoració pictòrica de varies estances (v. la síntesi de B. Brenk, *Die Christianisierung der spätrömischen Welt*, Wiesbaden, 2003, pp. 73-74). Tanmateix, després d'un ampli lapsus temporal successiu a l'abandonament de la vila i de l'oratori va ser construïda una església, no on es trobava l'antic oratori, sinó, novament en l'àrea que prèviament ocupava un mausoleu (cfr. T. Bell, Churches on Roman Buildings: Christian Associations and roman Masonry in Anglo-Saxon Buildings, *Medieval Archaeology*, XLII, 1998, pp. 10-11).

120 B. Effros, Monuments and Memory: repossessing ancient remains in early medieval Gaul, M. de Jong, F. Theuvs (eds.), *Topographies of Power in the Early Middle Ages*, Leiden-Boston-Koeln, 2001, pp. 93-118 sobre l'ús ideològic de les runes romanes. Altres interpretacions a T. Bell, Churches on Roman Buildings: Christian Associations and roman Masonry in Anglo-Saxon Buildings, *Medieval Archaeology*, XLII, 1998, pp. 1-18.

apropriar-se dels símbols tradicionals romans per legitimar el propi *status*. Més difícil és establir, sense conèixer la composició de gèneres i l'edat dels inhumats, quan aquestes noves esglésies tenien un caràcter familiar i quan, en canvi, eren obertes a un ús comunitari. En qualsevol cas aquestes esglésies esdevenen un espai funerari privilegiat i un mitjà d'afirmació de la memòria familiar que, tot i utilitzant nous esquemes del ritus cristià, no és molt llunyà de l'ideologia de l'edat romana, que veia en el monument funerari i no en l'aixovar l'instrument per perpetuar el record del difunt i la seva posició social.



Mausoleus i esglésies de 1. Ossuccio, SS. Agata e Sisinnio; 2. San Pietro in Gravesano; 3. Airolo, SS. Nazario e Celso; 4. Muralto, S. Stefano (Brogiolo 2002).

DEL MONUMENT TARDOANTIC A L'ESGLÉSIA MEDIEVAL. ALGUNES REFLEXIONS

L'aprofitament d'edificis, de velles estructures, de llocs ben conservats o d'altres de més malmesos és un fet ben documentat al llarg dels temps.

En els diversos treballs aplegats en aquest llibre se'ns fa palès aquest procés, que no és unidireccional, sinó d'una gran complexitat que respon a motivacions molt diverses i que condueix, també, a llocs diferents.

En una part significativa dels casos plantejats, a partir d'edificis preexistents de diversa funcionalitat, el resultat va ser la construcció d'un lloc de culte, d'una senzilla basílica que, sovint, però no sempre, va acabar esdevenint església parroquial. En d'altres, l'evolució va ser diferent, tot i que va comportar, sempre, uns precedents i, moltes vegades, un aprofitament posterior.

Vegem-ne els diferents casos i analitzem-los globalment.

En primer lloc ens fixarem en el model que defineix el jaciment de l'Església Vella de Santa Cristina d'Aro. Es tracta d'una tomba monumental que va ser edificada en un lloc on hi havia estructures anteriors. En efecte, tal com s'ha vist (*supra*), immediatament a migdia es disposava un espai definit per dos murs que formen un angle recte, en un dels quals, el septentrional, s'obria una porta. Eren murs d'entitat, de pedruscall i morter de calç obrats en encofrat, que podien formar part d'un conjunt d'estructures més gran, potser les ruïnes d'una vil·la, o definir un àmbit molt més petit, quadrangular, de tipus funerari. La seva excavació, que només va ser possible en un primer moment, no va aportar resultats significatius. Més enllà, havia quedat destruït en bastir-se la urbanització que serví per a identificar aquelles restes. És interessant fer constar que, en edificar-se el nostre mausoleu, quedava neutralitzat l'accés a aquell espai mitjançant aquella porta, que, atenció, no va ser paredada. Aquestes dues dades són valuoses i coincidents i ens diuen que aquella estructura ja no funcionava. En efecte, no hauria estat raonable fer-ho d'aquella manera si s'hagués d'entrar i sortir per la porta assenyalada; només calia edificar la gran tomba una mica més enllà. Tanmateix, es podria adduir que es podien fer servir altres portes ja existents o obrir-ne de noves, i és ben cert, però en aquest cas, la vella obertura s'hauria clausurat.

Queda clar, doncs, que el mausoleu es va s'edificà al costat mateix d'un edifici en desús i, per les dades d'excavació, escasses però indiscutibles, abandonat i en ruïnes. És més que probable que, en bona part, el material emprat en la construcció del sepulcre i de les esglésies posteriors procedís d'aquell edifici.

A l'hora de saber què era no tenim dades concloents. No és gens rar, ans al contrari, l'existència de cemen-tiris a l'entorn o dins mateix de vil·les romanes abandonades parcialment o completament (CHAVARRÍA, 2007: 117-124 i 143-152). És una possibilitat. Una altra, també raonable, seria considerar que aquelles

restes corresponien a una tomba monumental bastant més antiga, arruïnada quan es va s'edificar la que estem estudiant. La continuïtat dels llocs d'enterrament dins d'un mateix *fundus* ho faria perfectament factible. En contra d'aquesta possibilitat, cal indicar que en tot l'espai explorat no ha aparegut cap enterament anterior a les dues tombes en caixa de *tegulae* de secció triangular disposades dins de la *memoria* estudiada. Seria raríssim que un gran sepulcre no acabés generant una necròpolis. En tot cas, ha de quedar clar que el nostre mausoleu va ser bastit a l'entorn d'un edifici abandonat.

El monument és notable pel que fa a dimensions i volada, mentre que les tombes que protegia són senzilles i ben convencionals, de poc cost. Ha de quedar clar, les evidències són contundents, que aquest *monumentum* va ser obrat per decisió i sota els auspicis del *dominus* del *fundus*, en terra que li pertanyia i el qual va posar a la disposició de l'obra els recursos necessaris. És més que probable que aquelles dues persones que hi foren van ser sebollides –primer una i més endavant l'altra, segons es deduïa de les evidències estratigràfiques– haguessin estat membres de la família dels propietaris, potser els *domini*, els senyors, en un moment determinat de l'antiguitat tardana. Sigui com sigui, opinem que el fet de donar lloc, al seu entorn, a un cementiri i l'evolució continuada de l'edifici, que va esdevenir ben aviat un lloc de culte i, finalment, una església com moltes altres del territori i que durant tots aquests processos el nucli inicial del lloc, la capçalera que protegia i assenyalava les tombes inicials, va ser preservada, sembla indicar el prestigi, la veneració d'aquells difunts, considerats model de vida i dignes d'imitació dins d'un context cristià. Només quan, a la segona meitat avançada del segle x, el lloc es va abandonar –no en sabem les causes reals; sempre es va s'excavar per sota d'aquell nivell de circulació–, ningú no es va preocupar de les tombes originals. Probablement ja no eren recordades i ningú no les va tenir en compte. Les plantes diverses que dibuixen el creixement del conjunt són ben simples i característiques de les *cellae memoriae* més convencionals i més senzilles que adopten, a escala, la planta de les basíliques cristianes més antigues i amb una aula rectangular i un espai principal més petit, de planta rectangular o semicircular que sobresurt cap enfora en direcció a llevant. És precisament allí on calia disposar la tomba (o tombes) principal(s). Ben aviat va caldre ampliar-la i aquest procés es va fer sempre modificant l'aula amb la creació d'una mena de vestíbul inicial o monumentalitzant l'espai de davant de la capçalera i, finalment, obrant una església d'una sola nau, notablement llarga i rectangular, amb un absis lleugerament trapezoïdal, perfectament equilibrat amb la resta de l'edifici, que engolia al seu interior, sense tocar-lo, l'espai on es conservaven les dues venerables sepultures. Al damunt s'hi va bastir una estructura d'obra en forma d'U que sostenia l'altar.

En aquest conjunt se'ns posen de manifest el dos aspectes recurrents en aquesta mena d'edificis: voluntat de preservació de l'element primigeni i continuïtat al llarg dels segles.

No hem intentat, en cap moment, situar en el temps aquest llarg procés ni convertir la seqüència cronològica relativa en una altra d'absoluta. I no ho hem fet per manca de dades. Ja ho hem vist, l'excavació no va proporcionar evidències que es poguessin considerar i difícilment podia ser d'una altra manera. En efecte, no és normal que els jaciments d'aquesta mena –un tomba monumental, un lloc de culte– generin

material d'ocupació. Caldrà, doncs, proposar unes cronologies aproximades a partir de paral·lels més ben datats o d'altres indicis. Proposem, doncs, situar la construcció de la *memoria* inicial molt a finals del segle v, o molt a principis del segle següent. A mitjan segle vi podríem datar la segona fase, i dins del segle vii la tercera. El temple preromànic podria haver estat obrat al segle viii o molt poc després. L'abandonament, per causes no explicades, s'hauria produït dins de la segona meitat avançada del segle x, tal com ens n'informa indirectament la part més antiga de l'actual església parroquial (BARRAL, 1981: 275-276; BADIA I RAMOS, 1989: 306-307). El cementiri de l'entorn confirma globalment aquestes cronologies. És segur que la seva vida va ser paral·lela a la del temple entorn del qual s'es va organitzarà.

Són casos similars, en molts aspectes, els conjunts emporitans de Santa Magdalena i Sant Vicenç, amb el benentès que, en aquesta ocasió, es tracta de monuments "urbans", tot i les peculiaritats de la ciutat d'Empúries durant l'antiguitat tardana (sobre això consulteu, Monografia AQUILUÉ I NOLLA, ed., en premsa). Centrem-nos en Santa Magdalena, molt més ben coneguda, on és possible resseguir detalladament l'evolució del lloc. Es tracta d'un clos rectangular, creat *ex nouo*, aïllat de l'entorn per un mur molt ben obrat, sòlid i alt, dotat d'una única porta. A l'interior s'hi disposaven un conjunt d'estances perfectament simètriques amb un espai principal exteriorment quadrat i interiorment de vuit cares, probablement cobert amb cúpula, que ocupava la part central del costat meridional, emmarcat per dos passadissos, un dels quals donava a l'única porta i, més enllà, dues cambres funeràries rectangulars. Al mig del mur nord hi havia una estança rectangular, centrada, de dimensions notables.

Aquest monument, que, de ben segur, anys enrere s'hauria qualificat unànimement de *martyrium*, no és fàcil de comparar, de rastrejar-ne semblances i de cercar-ne paral·lels que ens ajudin a copsar-ne la procedència i a captar-ne, si n'hi havia, modificacions locals. Proposem, per resseguir adequadament el procés, analitzar primerament les característiques arquitectòniques del nucli central del conjunt, la cambra funerària central, exteriorment quadrada i interiorment octogonal i, després, tot l'edifici conjuntament.

L'octògon inscrit en un quadrat mostra una gran semblança tècnica, tipològica i de mides amb l'edifici sepulcral tardoantic de la Torre del Fum (Sant Feliu de Guíxols, Baix Empordà), que coneixem, ara, amb força detall (NOLLA I GRAU, 2006: 15-30, i capítol corresponent en aquest treball (*supra*)). Recordem-ne les dades principals. Es localitza al nord de la Porta Ferrada, per sota d'aquella imponent torre que defensava el cenobi de Sant Feliu de Guíxols i que devia formar part d'una necròpoli tardana, només parcialment coneguda. Els murs, molt sòlids, d'uns 0,55 m de gruix, de pedruscall granític, són d'*opus caementicium* i dibuixaven un edifici quadrat de 5,60 m de costat (5 peus romans i dos terços), regular, que inscrivia en el seu interior un polígon de vuit cares, totes iguals, d'1,80 m (6 peus), mitjançant la construcció, en els angles de l'edifici, d'uns murets triangulars juxtaposats. Una porta única, centrada, es localitzava al mig de la paret septentrional. Tenia una llum d'1,40 m i una alçada d'1,20 m. El quadrat es devia inscriure dins d'un cercle de 8 m de diàmetre. És una solució idèntica a la de l'edifici de Santa Magdalena, amb una única diferència, com a conseqüència de les mides, lleugerament més petites, de la construcció ganxona, que

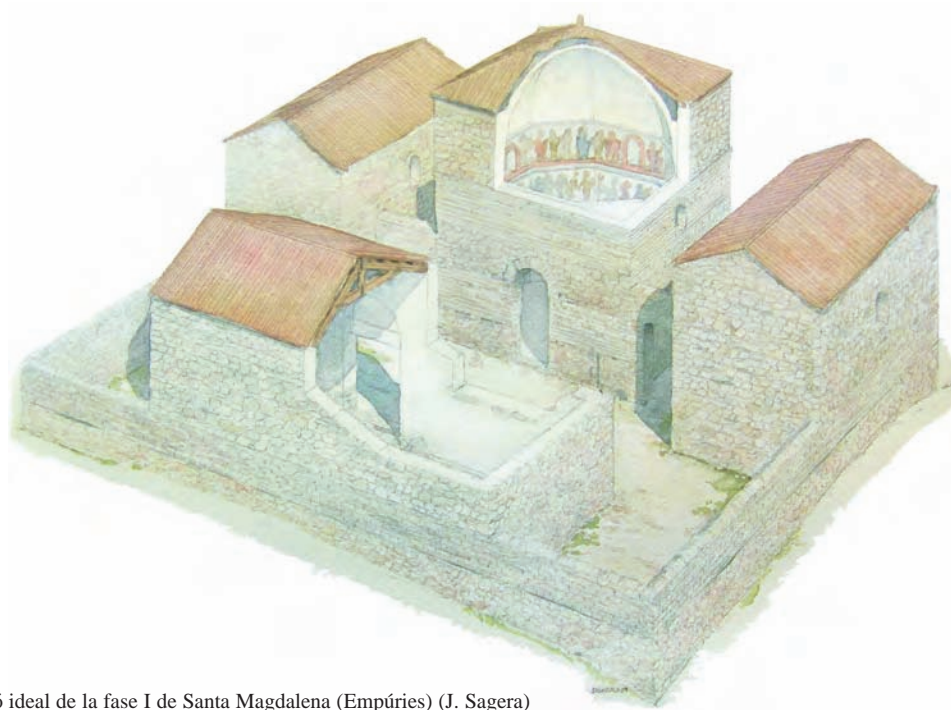


Restitució ideal del mausoleu tardà de l'Esglesia Vella de Santa Cristina (D. Vivó)



Restitució ideal de l'Església Vella de Santa Cristina d'Aro (D. Vivó)

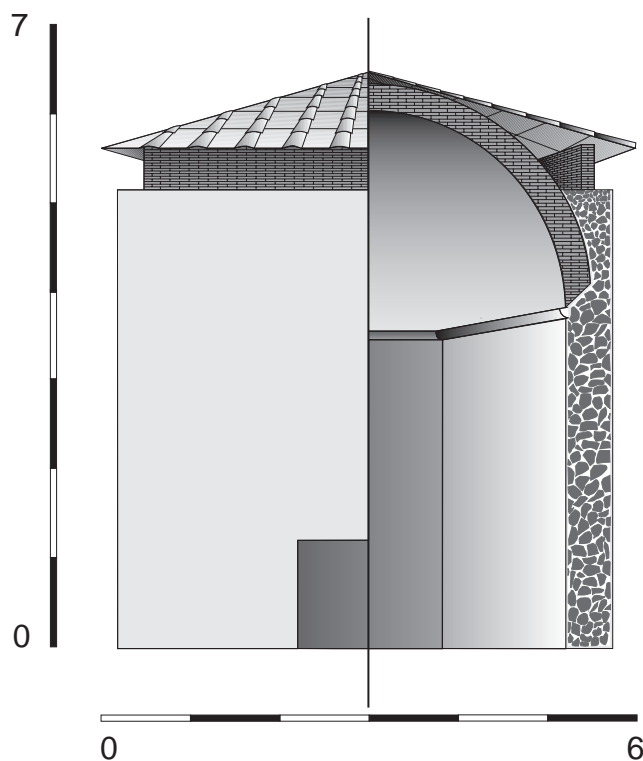
inscriuen dins del quadrat un octògon de totes les parets iguals; a Empúries aquesta absoluta regularitat es perd. La disposició que en resultava assegurava el suport perfecte de la base de la hipotètica cúpula de cobriment, que s'adaptava a unes mides i a una amplada del mur determinades. Recordem que a la Torre del Fum, l'alçada zenital, des de la llinda de la porta, era de 6 m (20 peus) i 6,60 m (22 peus), si hi sumem l'amplada de la cúpula. En el cas emporità, coneixem prou bé el sòl interior del mausoleu, directament sobre la roca, i la història posterior que ens permet, molt millor que a Sant Feliu, confirmar el caràcter cristià del monument i les modificacions cap a la creació d'un cementiri actiu durant moltes generacions a l'entorn d'una església funerària. Certament, no en tenim evidències arqueològiques directes, però les característiques de l'edifici i la seva llarga i complexa evolució fan raonable proposar una cronologia inicial a l'entorn del 400, una data que cal proposar, també, per al conjunt guixolenc. L'aspecte exterior i l'alçada devien ser molt similars, només una mica més grans els de Santa Magdalena. Pere de Palol (1967: 155-157), quan proposava models per a l'edifici guixolenc, presentava alguns grans



Restitució ideal de la fase I de Santa Magdalena (Empúries) (J. Sagera)

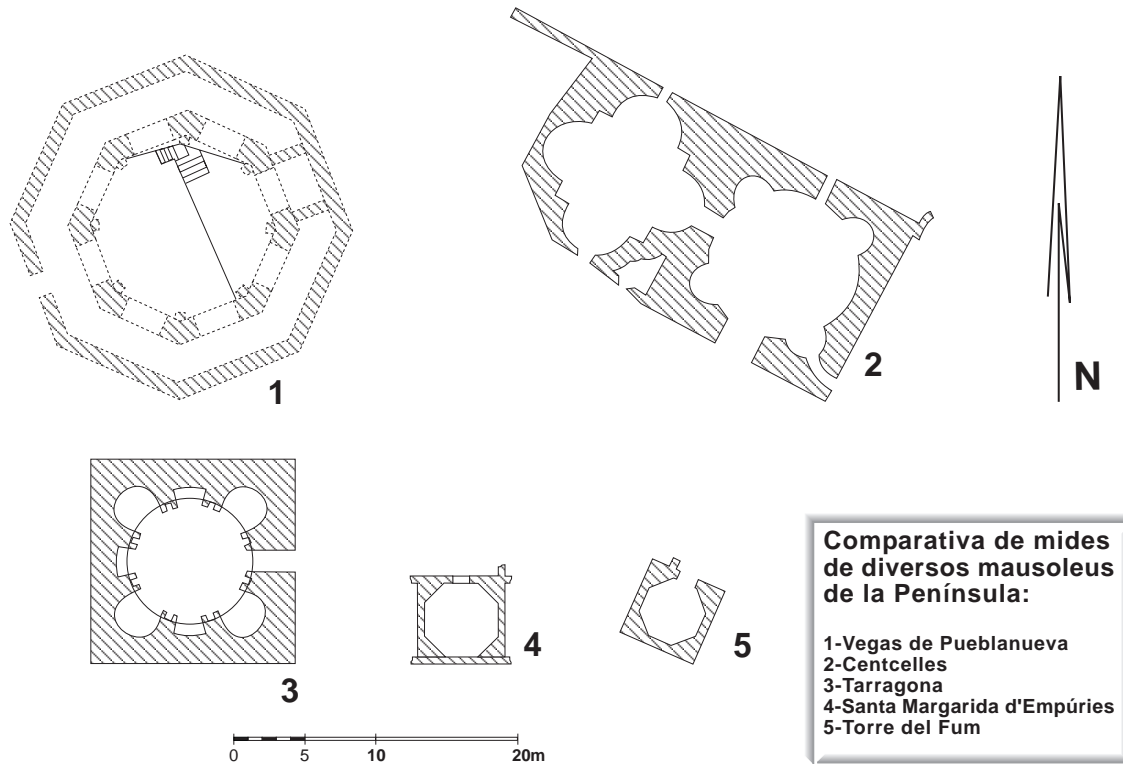
conjunts baptismals que, tot i respondre a una planta similar, no pensem que calgui considerar com a antecedents del nostre modest edifici. En tots els casos, es tracta d'edificis notabilíssims de grans dimensions, sofisticats, i, cronològicament, coetanis o més moderns que el monument ganxó. En no tractar-se d'un baptisteri, hauríem de deixar de banda aquest camí de reflexió. Sent un mausoleu com el de Santa Magdalena, els seus antecedents, els models dels quals procedeix, s'han de cercar més a la vora, dins d'una tradició ininterrompuda que es coneixia bé i s'utilitzava per a cobrir algunes de les estances grans d'edificis termals, de planta central. Aquesta manera de fer es va s'incorporar a la construcció, d'ençà el segle III avançat, de monuments funeraris de planta central, coberts amb cúpula sovint de rajol o de rajol i *caementicium*.

Podríem esmentar alguns exemples territorialment molt pròxims que, salvant les distàncies de monumentalitat i complexitat arquitectònica, recorden els nostres edificis pel que fa a la tècnica constructiva i la disposició de l'espai exterior i interior, com el gran mausoleu solitari immediat a l'àrea funerària del riu Francolí, a Tarragona i, per tant, de caràcter urbà, que va explorar científicament Hauschild (1970: 139-160; 1975: 5-32), quadrangular a l'exterior i de planta circular per dins, amb fornícules circulars i rectangulars alternades que creaven un espai amb vuit compartiments a la manera de vuit cares o costats, i que cal datar dins del segle IV, mitjan o segona meitat (DEL AMO, 1979: 174-177; LÓPEZ, 2006: 243-245), o, molt semblant, el gran monument de Centelles, de tipus rural, que forma part d'un conjunt més complex d'estructures i que, tanmateix, salvant les distàncies de dimensions, complexitat tipològica i ornamentació, és, malgrat tot, similar (HAUSCHILD I ARBEITER, 1993, amb la principal bibliografia). I tanmateix, tant el nostre edifici com la Torre del Fum són



Restitució ideal del monument funerari de la Torre del Fum (Sant Feliu de Guíxols) (segons Nolla i Grau, 2006)

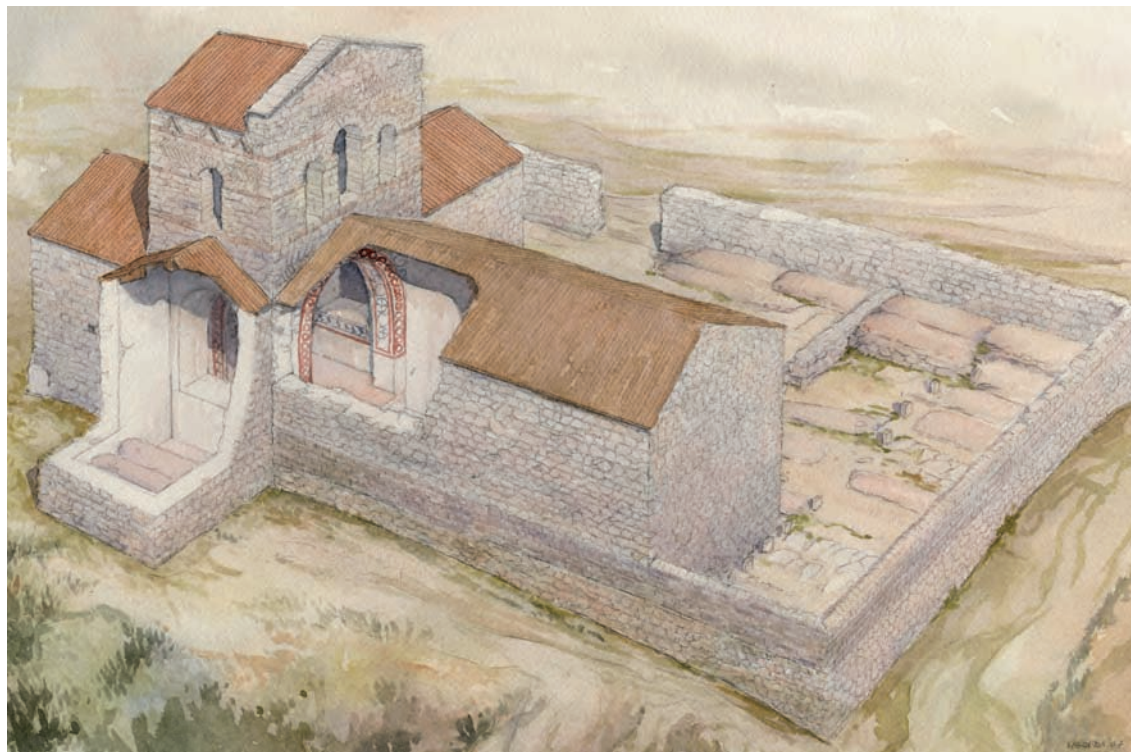
lluny de mentalitat i manera de fer dels grans monuments acabats de citard'esmentar. En efecte, en ambdues ocasions es va s'aplicar la fórmula més senzilla per aconseguir convertir una planta quadrada en octogonal i, alhora, el més important, aconseguir una superfície estable i contínua de recolzament de la mitja esfera. No seria altra cosa que l'adaptació de models de gran prestigi, d'origen mediterrani i oriental, ben coneguts arreu, però a una escala menor i, sobretot, aplicant solucions molt efectives i tècnicament molt simples, i incorporant l'ús adequadíssim de l'*opus testaceum* per a bastir la cúpula (Torre del Fum). Pel que fa a la comparació amb el conjunt, imponent des de tots els punts de vista, de Las Vegas de Puebla Nueva (SCHLUNK I HAUSCHILD, 1978: 129-131, amb la bibliografia específica), no sembla, tampoc, especialment adequat. És ben cert que hi ha algunes similituds entre l'un i l'altre, però, siguem rigorosos, cir-



Planta comparativa de diversos monuments funeraris. 1) Vegas de Pueblanueva, Toledo; 2) Centcelles (Constantí); 3) monument aïllat de Tarragona; 4) Santa Magdalena (Empúries); 5) Torre del Fum (Sant Feliu de Guíxols)

cumstancials i que s'expliquen simplement pel fet que es tracta de construccions coetànies o molt pròximes en el temps, pensades per a acomplir un objectiu determinat (funerari) i que van fer servir tècniques constructives i material que, només puntualment, coincideixen. No cal estirar gaire la veta; són respostes semblants donades per un món amb la mateixa cultura i gustos similars que explicaria l'ús, ben diferent per cert, en un cas i l'altre, d'una planta poligonal de vuit costats.

Aparentment, Santa Magdalena conformava un conjunt complex, del qual l'edifici interiorment octogonal només era una part, si bé la més important. A Sant Feliu, tot i ser més complicat del que podem deduir, no sembla, ni de bon tros, tan sofisticat. Cal, però, recordar la perfecta regularitat, interior i exterior, de l'edifici ganxó, un quadrat que inscriu un octògon perfecte, de cares idèntiques.



Restitució ideal de la fase IV de Santa Magdalena (Empúries (J. Sagrera)

La proximitat física –i per mar– entre Sant Feliu i Empúries fa pensar en la possible influència d'un monument sobre l'altre i, naturalment, en la més que versemblant funció funerària del de Sant Feliu, pel fet de tenir aquest funció, indiscutiblement, el de Santa Magdalena.

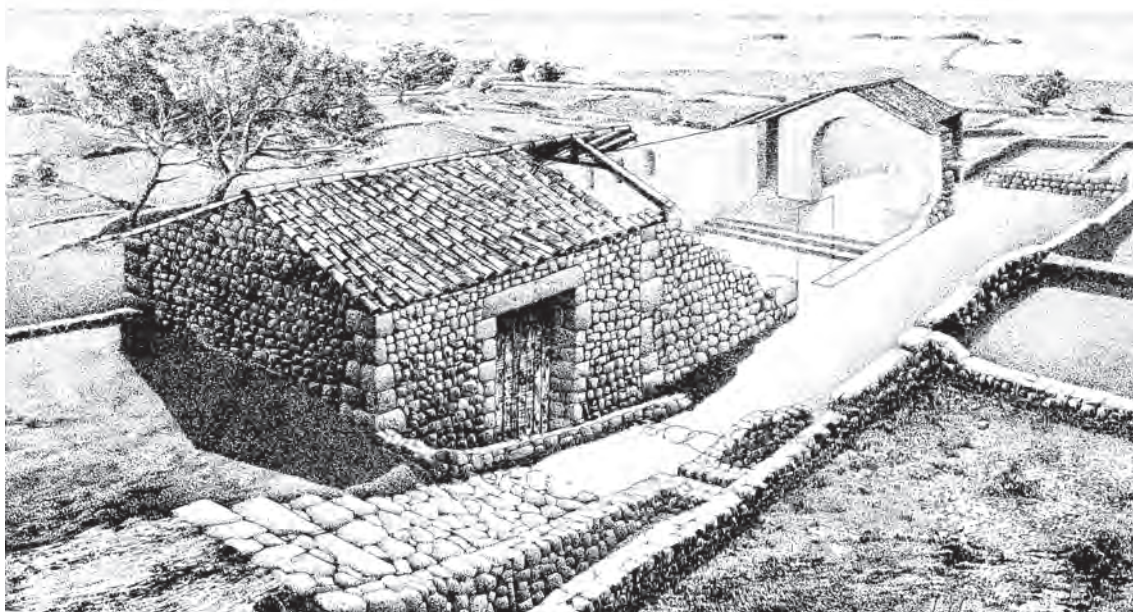
La planta octogonal és una característica constant, en el món paleocristià, de les sepultures monumentals, però també dels baptisteris. El número vuit, de tan clar simbolisme de resurrecció, de victòria sobre la mort, a bastament mencionat pels Pares de l'Església, era convenient tant en un context baptismal com funerari. És superflu i innecessari presentar exemples d'uns edificis i dels altres. Tanmateix, el que és cert, altrament, és que la planta octogonal rarament la trobem, com a Santa Magdalena o la Torre del Fum, inscrita dins d'un quadrat. Les solucions són unes altres: o planta octogonal exempta, com La Vega de Puebla Nueva (Toledo) (SCHLUNK I HAUSCHILD, 1978: 129-13); el cos central i principal del suposat *maryrium* de Sant Felip als afores de Hieròpolis (Pamukkale); l'absis de la basílica constantiniana de la Nativitat a Betlem; el gran mausoleu imperial de Milà; el gran sepulcre inacabat i immens, amb planta en forma de T, del cementiri del circ d'Arles (HEIJMANS, 2004: 328-332, fig. 151 i 193-195); o l'octògon, més o menys sofis-



Església de Sant Vicenç (Empúries) . Detall del sector nord-oriental

ticat, inscrit dins d'una planta quadrangular, com en clos central de Sant Simeó Estilita, o, preferentment, circular, com els grans mausoleus imperials de Roma (Sant Pere, Sant Pere i Marcel·lí, Tor degli Schiavi, Santa Constança...), o més pròxims, com el monument de Tarragona (HAUSCHILD, 1970: 139-160; 1975: 5-32) o el de Centelles (Constantí).

Tots i cadascun d'aquests exemples, propers o llunyans, són enormement més complexos, més costosos i més sofisticats que les nostres sepultures, que assolien la planta desitjada, l'octògon salvífic, d'una manera efectiva però d'una gran simplicitat i amb uns costos més reduïts. Sembla que es va s'adaptàar una manera de fer prestigiosa i coneguda, panmediterrània, simplificant-la al màxim, més d'acord, probablement, amb unes possibilitats econòmiques molt diferents.



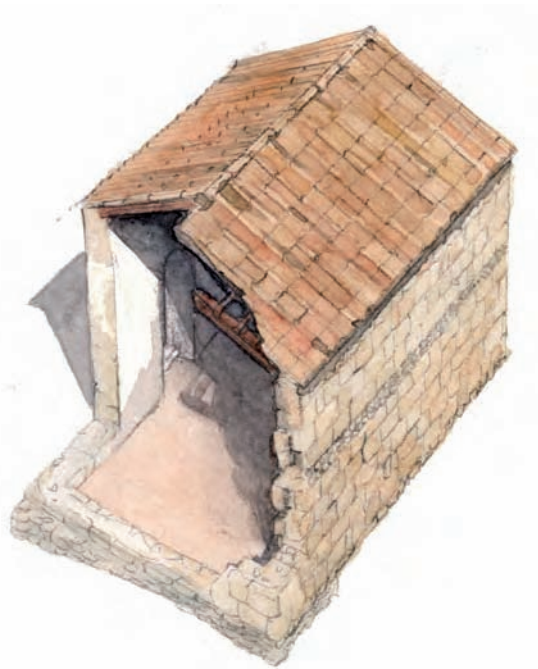
Restitució ideal de la fase II de la *cella memoriae* de la Neàpolis d'Empúries (segona Nolla i Sagrera, 1995)

I, tanmateix, la cambra exteriorment quadrada i interiorment octogonal és només una part d'un edifici bastant més complex i absolutament simètric per al qual no coneixem paral·lels si no és la *memoria* de Manasterine a Salona (Croàcia), organitzada a l'entorn d'un pati central obert, envoltat d'un porticat amb dues exedres no gaire grans, simètricament disposades, obertes en un mur, i una altra, més gran, obrada contra la paret frontal i en posició principal. No és, certament, el mateix, però ho recorda. Els altres monuments funeraris de l'època, grans o no tan grans, imperials o no, immensos o més petits, ofereixen plantes ben articulades i unitàries, ben diferents de l'opció triada a Santa Magdalena, on, potser, la manca de materials de luxe, de gran cost, va ser substituïda per una planta complexa i molt mesurada, en un edifici clos que ho tenia tot en si mateix.

Aparentment, Santa Magdalena conformava un conjunt complex, del qual l'edifici interiorment octogonal només era una part, si bé la més important. A Sant Feliu, tot i ser-ho més del que podem deduir, no sembla, ni de bon tros, tan sofisticat, tot i la perfecta regularitat, interior i exterior, de l'edifici ganxó, un quadrat que inscriu un octògon perfecte, de cares idèntiques.

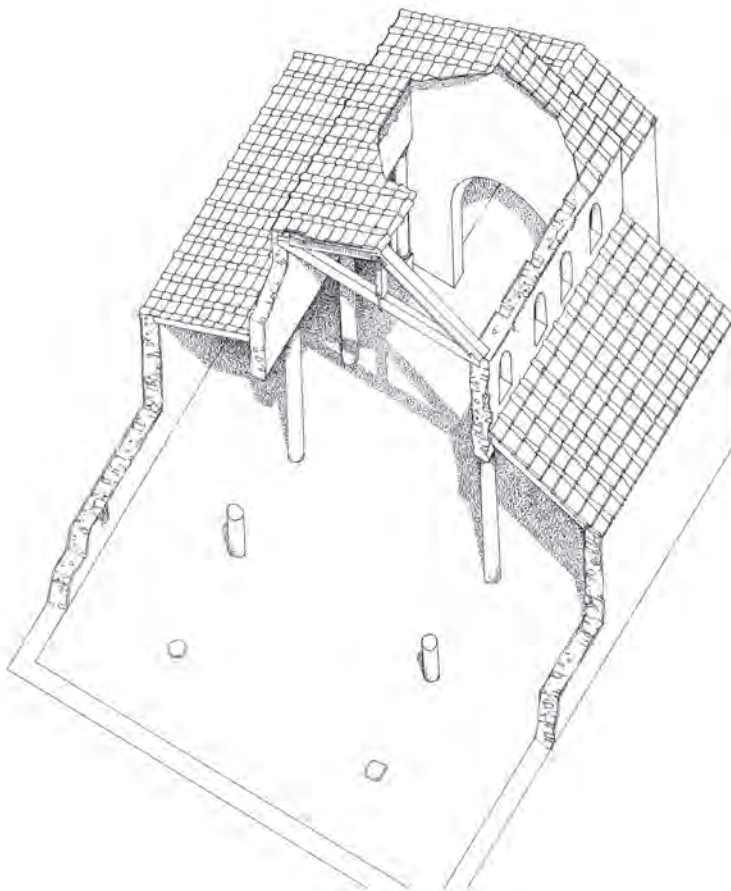
Només la pressió popular per enterrar-se prop del personatge allí sebollit i el pas del temps, que imposava nous costums, devia fer necessària la important reforma de la fase II de Santa Magdalena. En aquell moment es va triar la planta basilical d'una sola nau amb absis rectangular fortament projectat cap enfora amb cambra funerària perpendicular juxtaposada. És el mateix model utilitzat en la fase II de la basílica funerària de la Neàpolis (NOLLA I SAGRERA, 1995: 88-93, fig. 49 i *supra*), de cronologia tardoantiga imprecisa; de la fase inicial del temple dedicat a Sant Menna a Sentmenat (ROIG, COLL I MOLINA, 1995: 26-30), que hom dataria a la darrerria del segle v; o de l'església martirial de l'amfiteatre de Tarragona, amb cronologia ferma de la segona meitat avançada del segle vi (TED'A, 1990: 205-212).

Més endavant, en modificar-se l'absis i afegir-s'hi una nova cambra funerària simètrica al nord, l'edifici va adquirir planta de creu llatina, a bastament



Restituïció ideal de l'església del *castellum* de Sant Julià de Ramis (J. Sagrera)

documentada. Va ser justament en aquell moment (fase III) quan la capçalera va ser coberta, per primera vegada, amb volta de mig punt. La construcció, al seu damunt, d'un campanar, a la manera de l'església preromànica de Santa Helena a Sant Pere de Rodes, defineix un nou moment (fase IV). La destrucció per un incendi, probablement el 935, va trencar el fil de l'evolució. Desapareguda l'església, va deixar d'enterrar-s'hi.



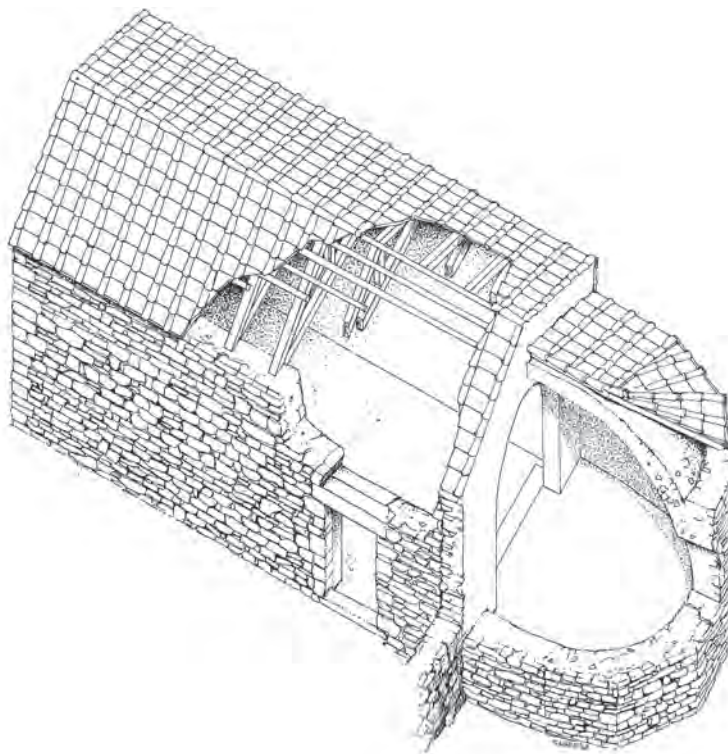
Restitució ideal de la fase Ia de l'església de Mas Castell de Porqueres (J. Sagrera)

Característiques semblants intuïm a Sant Vicenç, on, tanmateix, l'evolució no va ser estroncada i el temple, monumentalitzat en ple romànic, va continuar existint fins als inicis de l'edat moderna, fent funcions funeràries i, en cap cas, parroquials. Sant Joan Sescloles podria ser, una altra vegada, un cas idèntic, potser, en aquesta ocasió, amb una seqüència menys seguida, amb l'aprofitament d'unes ruïnes notables des de la novena dècada del segle VIII.

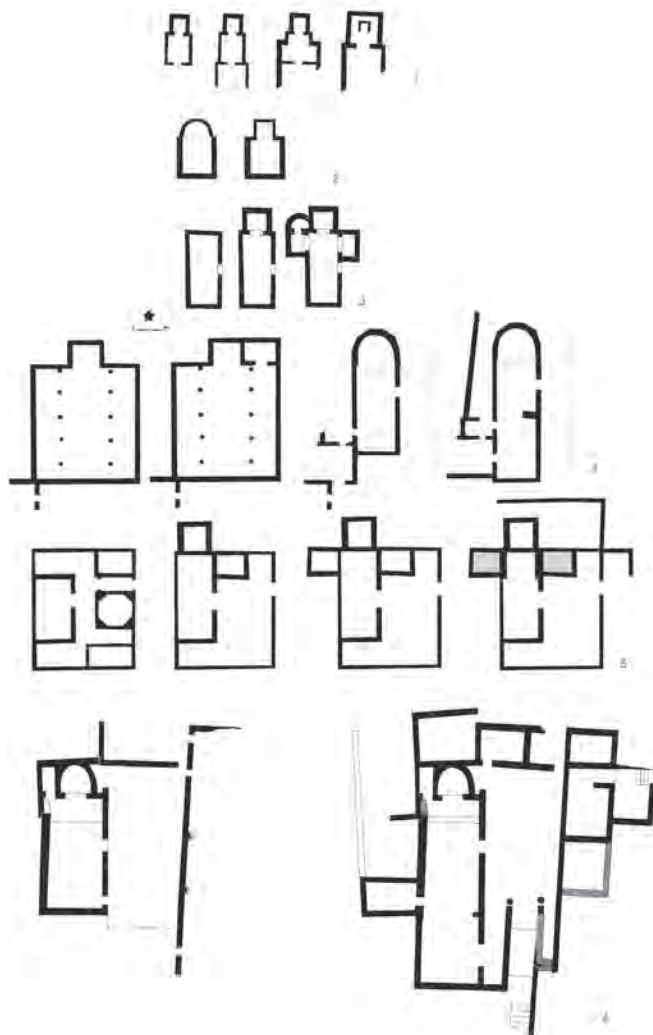
En un lloc i l'altre es posen de manifest les fortes similituds amb l'Església Vella de Santa Cristina d'Aro, i, novament, la voluntat de preservació i de continuïtat, el fil conductor de moltes d'aquestes històries. Podria ser molt semblant el que s'amaga en el subsòl del temple de Sant Joan de Belcaire (*supra*). Ja hem plantejat que era una possibilitat que calia considerar que l'estructura rec-

tangular inicial fos, en origen, un *monumentum*, una tomba notable obrada pel senyor del lloc que hauria acabat generant una església que va esdevenir parroquial. Estaríem davant d'un cas conegut, ben documentat, amb diversos paral·lels acabats d'esmentar. Tanmateix, les restes conservades, escasses i molt afectades, fan impossible provar-ho. Hi ha, no cal dir-ho, una altra possibilitat, en darrera instància molt semblant, que l'aula rectangular hagués estat concebuda, ja des del moment inicial, com a espai basilical, que s'hauria desenvolupat i hauria crescut en el curs dels anys. Pot tractar-se, si fos certa aquesta opció, d'una capella bastida pel senyor d'aquell territori i que, com en altres llocs, hauria acabat esdevenint l'església parroquial de la comunitat. En aquest cas, hem proposat una cronologia inicial dins el segle vi, potser avançat, i una evolució que recorda, en molts aspectes, la de Santa Magdalena d'Empúries, on l'afegitó d'una capçalera evident, rectangular o trapezoïdal, esdevé la peça clau.

Ben diferents són els casos de la *cella memoriae* de la Neàpolis d'Empúries i de la ciutadella de Roses. Es tracta de construccions que, a partir d'elements preexistents (Empúries), o implantades en llocs de llarga ocupació, defineixen una planta basilical senzilla però ben estructurada, perfectament orientada i prestigiosa, amb una aula rectangular a la qual s'adossava un absis de planta semicircular. En un cas i l'altre, unes tombes principals van esdevenir el punt de partida. L'una i l'altra van tenir una complexa evolució, més curta a Empúries, que, en el cas de Roses, conduí a l'església cenobial consagrada el 1022



Restitució ideal de la fase II de l'església de Mas Castell de Porqueres (J. Sagrera)



Planta comparativa de l'evolució d'alguns dels edificis analitzats. 1) Santa Cristina d'Aro; 2) Roses. 3) Sant Joan de Bellcaire; 4) Mas Castell de Porqueres; 5) Santa Magdalena; 6) Neàpolis d'Empúries

que va preservar, a l'interior, l'edifici original.

Santa Reparada sembla dibuixar una llarga evolució aparentment més senzilla. Sobre unes velles estructures productives versemblantment abandonades en un moment imprecís que situaríem dins de l'antiguitat tardana, potser avançada (segle VI?), es va edificar un edifici de culte, orientat, amb una aula rectangular i un absis sobresortint quasi tan ample, de la mateixa forma, amb bons murs perimetrals encara en ús, i un sòl general d'*opus signinum*. La planta recorda la de la fase II de Santa Magdalena i el segon moment de l'evolució de Sant Joan de Bellcaire.

Caldria, finalment, ressenyar els casos similars de Sant Julià de Ramis i de Mas Castell de Porqueres, una església i l'altra obrades damunt de vells temples de tipus itàlic parcialment desmantellats.

L'església de Sant Julià, que coneixem fragmentàriament però amb certs detalls interessantíssims (*supra*), va néixer per donar servei a la tropa que habitava el *castellum* de la muntanya i a la població dispersa que en depenia. És un edifici rectangular, orientat, ben obrat, amb algunes tombes antigues a l'interior i a l'entorn immediat que hauríem

de datar vers el 600. Quan la fortalesa va perdre valor militar i es s'va abandonar, com a conseqüència de l'ensorrament del regne visigot, el temple va continuar existint acomplint funcions parroquials. Quan va caldre ampliar-lo i modernitzar-lo, a finals del segle x, es va tenir molta cura de preservar-lo fins on va ser possible i d'integrar-lo en el nou edifici. Havia de quedar clara la continuïtat, la llarga història, la voluntat de "preservar" fins on fos possible el passat i de fer-lo arribar a les noves generacions.

A Mas Castell, com a Sant Aniol de Finestres, hi podem veure, potser, la voluntat de cristianitzar un antic lloc de culte pagà. Sobre l'antic *oppidum* abandonat de segles es va crear un cementiri al mig del qual, ben aviat, es va s'edificar un temple considerablement gran, de tres naus i un absis rectangular cap a llevant. Nombroses tombes s'hi distribuïen a l'interior i a tot l'entorn. Més endavant, va ser objecte de canvis substancials, amb la construcció d'un gran absis de set cares, i va acabar esdevenint església parroquial fins que, per raons desconegudes, potser per voluntat de monumentalització i per deixar espai al castell feudal, va ser abandonada en bastir-se un nou temple, encara dempeus, uns quants metres més enllà, cap a l'est, cap a l'estany.

De tots aquest conjunts analitzats (*supra*), l'únic que no va evolucionar va ser la Torre del Fum, la importància de la qual ja hem posat de manifest tot insistint en les grans semblances que té amb relació a l'espai central del conjunt de Santa Magdalena. El lloc, tanmateix, posa de manifest una llarguíssima ocupació en bona part anterior al mausoleu. És més que probable que aquelles ruïnes, i fets que se'ns escapen per sempre, incidissin amb força sobre la mentalitat dels antics en relació a la llegenda que lligava el màrtir gironí amb Sant Feliu de Guíxols, on haurien tingut lloc alguns dels fets més significatius narrats en la passió. El lloc no es va triar sense raó quan a mitjan segle x es va decidir alçar un gran cenobi a la glòria de Feliu. La proximitat al mar el feia perillós i, tanmateix, no podia ocupar cap altre lloc. Recordem que el que quedava de l'antic mausoleu va servir de fonaments a la poderosa torre carolíngia anomenada *del Fum*, que va acabar preservant prou bé les velles estructures.

Com en altres províncies de la part occidental de l'antic imperi romà, se'ns mostren els mateixos fets, les mateixes actituds, la mateixa manera d'actuar: la transformació d'antics monuments funeraris en edificis de culte i, sovint, en esglésies parroquials, algunes de les quals van perdurar uns quants segles, i d'altres continuen existint; la implantació de petits llocs de culte manats construir pels senyors del lloc que també evolucionaren vers la parroquialitat o en una variant extraordinària; la voluntat cristianitzadora de la monarquia visigoda quan va fer edificar una capella per al servei de la tropa instal·lada al *castellum* de Sant Julià de Ramis, la probable voluntat de cristianitzar antics espais sagrats pagans i tantes altres variants.

Cada cas és un món i, en detall, cada monument analitzat presenta arestes i cares que li són pròpies, però en darrera instància constatem sempre la voluntat d'adaptació, d'aprofitament, de preservació i de continuïtat.

Les dades, ho hem vist, són preferentment arqueològiques. Quan n'hi ha, també, d'epigràfiques o textuals, la qualitat de la informació creix considerablement. Aquests indicis ens fan veure que, com si es tractés d'una gran muntanya de gel, només som capaços de veure'n la cresta; la immensitat del cos se'ns amaga en aigües pregones.

Els altars



Restitució ideal de l'altar de la cella memoriae de la Neàpolis d'Empúries

Dins d'aquesta anàlisi global podem pensar que pot ser interessant fer un repàs ràpid dels altars anteriors al segle X dels antics territoris de les diòcesis de *Gerundae* i *Emporiae*, que poden ajudar a fixar, parcialment, el problema.

Convé assenyalar que un dels pocs altars complets identificats a Hispània procedeix de l'església funerària del cementiri de la Neàpolis emporitana (NOLLA I SAGRERA, 1995: 98-102, fig. 57-60 i *supra*). Va funcionar, segur, durant el segon moment d'existència de l'edifici, que no pot ser anterior a mitjan segle VI. No podem saber, estratigràficament, si va existir, ja, en la fase anterior. Nogensmenys, per a l'ara recuperada s'ha proposat una cronologia antiga del segle IV o V (PALOL, 1957-1958: 82-102, especialment 83-86 i 98-99; 1967: 36 i 187; ALAVEDRA, 1979: 115-118). Recordem que aquella hipòtesi, versemblant a partir de les dades conegudes, ha estat confirmada pel descobriment de l'informe de

les excavacions emporitanes del 1846, on es posa de manifest que *stipes* i *mensa* es van trobar en aquell lloc durant aquella campanya (BUSCATÓ I PUJOL, en premsa). Es va fer servir de tenant un basament foral consagrat a *Iupiter Optimus Maximus (I. O. M.)*, commemoratiu del dia de la fundació de la *Legio VII Gemina*. Era una peça adequada que devia ser triada d'entre objectes similars procedents del fòrum, abandonat feia uns 200 anys, i portada fins a la Neàpolis per fer un nou servei. La *mensa altaris* de marbre de *Luni* aprofitava un vell relleu neoàtic que havia reproduït la decoració fidíaca de l'escut de la imatge crisoelefantina que senyorejaven la cel·la del temple atenès del Partenó (VIVÓ, 1996: 213-222; 1996-1997: 469-480). Segons D. Vivó (1996: 213-222; 1996-1997: 469-480), la peça podria ser emporitana. Nosaltres pensem que és més versemblant, per un seguit de raons ja plantejades, proposar-ne un origen narbonès (NOLLA I SAGRERA, 1995: 313-314). Ni en una peça ni en l'altra intuïm cap intent de cristianització o d'incorporació de tradicions paganes en el nou món cristià. Ens sembla clar l'aprofitament d'uns objectes que, per les seves característiques, fan fàcil una adaptació a funcions noves. En aquest cas, no va ser necessari obrar un *loculus* a la cara superior del basament calcari, com es fa sovint amb aquestes peces, perquè, recordem-ho, l'altar estava posat directament sobre **la tomba principal** de l'església, que esdevenia també una autèntica *cella memoriae*, sepulcre d'un personatge tingut com a sant, màrtir, confessor, o algú molt lligat als orígens del cristianisme emporità. En aquest cas, tot el cos sebollit esdevenia relíquia. Les mides són 106 cm de llargària, 76 cm d'amplada i 6 cm de gruix.



Mensa altaris de la ciutadella de Roses conservada al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona

De l'altar de l'esglésiola funerària de Roses, també paleocristià, només en coneixem el taulell horitzontal (PALOL, 1957-1958: 82-83 i 89-94 i làm. I; PUIG, 1999: 202-203) i, per tant, no podem saber com era el peu de la *mensa*. És, aquesta, molt semblant a la d'Empúries, i en conservem només una part que va ser aprofitada, molt a principis del segle x, per fer-la servir, girada, de suport per a un *titulus* interessantíssim que ha estat analitzat i reinterpretat convenientment més amunt (*supra*). Quan es bastí el gran temple romànic, la vella làpida (l'antiga *mensa*) serví de dovella de l'obra nova. Devia mesurar uns 100 cm de llarg (màxim conservat 46 cm), 62 cm d'amplada i 8 cm de gruix. Tant l'ara d'Empúries com la de Roses són peces notables, ben obrades i que aprofiten peces clàssiques romanes. Pensem que devien ser creades en un taller de la ciutat de Narbona i devien arribar còmodament amb vaixell sense dificultats ni problemes. La qualitat del treball és el primer argument a favor d'aquesta proposta. És del tot inversemblant un origen emporità, com s'ha proposat, perquè en aquells anys la ciutat, molt ruralitzada i sense un centre urbà autèntic, no sembla que estigués en disposició de produir peces d'aquell nivell. En segon lloc, per la presència abundantíssima de material marmori d'aprofitament a la capital provincial que posava a l'abast dels artesans matèria primera de diferent qualitat. Aquest argument seria compartit, en bona part, per Empúries. En tercer lloc, les fluidíssimes relacions entre Empúries (i Roses) i Narbona, documentades a través dels segles pel registre ceràmic, i durant l'antiguitat tardana per l'arribada massiva a Empúries, des

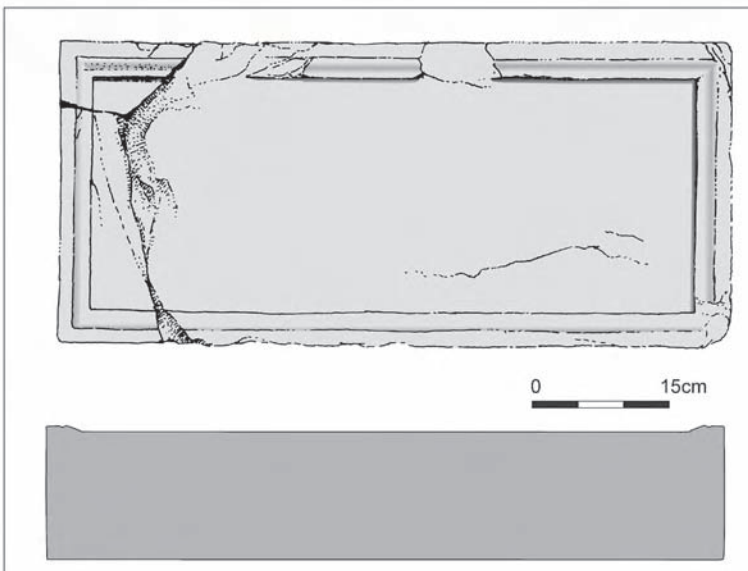


Mensa altaris de Sant Joan Sescloses

de la ciutat llenguadociana, d'un conjunt notable de sarcòfags monolítics de pedra obrats a Narbona amb pedra local de l'Île de Sainte-Lucie (NOLLA I SAGRERA, 1995: 257-264). Cal afegir-hi les dues ares, tan semblants, conservades dins del temple de Sant Martí d'Empúries (AQUILUÉ I NOLLA, ed., en premsa).

Una altra *mensa* que assimilem a aquest model, però obrada localment a partir d'una magnífica placa de marbre, és la fins ara desconeguda de Sant Joan Sescloses, gran i barroera, però que sembla inspirada en aquestes ares.

En les excavacions del puig de Sant Andreu (Ullastret) se'n va trobar una altra de fragmentada. El bocí més gran va aparèixer a l'interior de la cisterna núm. 1, situada dins del castell, en els nivells superiors, i els dos altres fragments, que s'hi enganxen perfectament bé, en els treballs efectuats a l'entorn de la capella, sempre dins del que havia estat l'interior del *castellum* carolingi (OLIVA,



Mensa altaris del Puig de Sant Andreu (MAC-Ullastret)



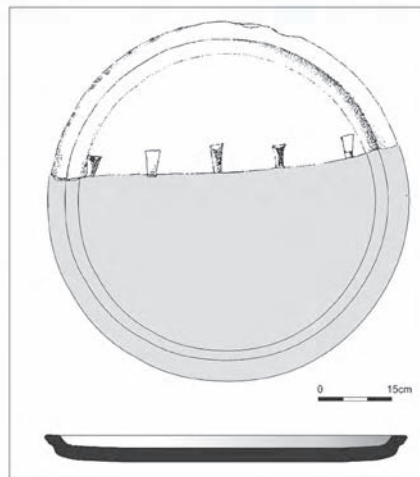
Moment de la descoberta de l'altar circular de marbre (MAC-Ullastret)

1969, vol. 5: 182). Porta el número d'inventari 4.594. Estava trencada d'antic en tres fragments, però pràcticament sencera. Va ser obrada en una pedra calcària, molt porosa, de gra finíssim, de color gris-beix molt suau, amb l'interior, de fractura recent, de tonalitats daurades. Oliva (1969, vol. 5: 182) la definia "de caliza arenisca del país, del Eoceno". El bloc prismàtic, de cara superior rectangular, té una amplada de 0,33 m, una llargària de 0,735 m i un gruix de 0,145 m. Les cares laterals i inferiors han estat deixades expressament buixardades, amb un aspecte rugós, com si fos un mar d'ones. En canvi, la cara superior ha estat polida i rebaixada, i defineix tot el marc perimetral amb una motllura d'uns 3,5 cm d'amplada, que consta d'una superfície plana d'1,5 cm i un solc que dibuixa una motllura suau, arrodonida i decreixent, d'uns 2 cm. El rebaix central és de 0,5 cm i ocupa una superfície rectangular de 26 cm per 66,5 cm. En alguns punts, aquest espai intern està escrostonat.

M. Oliva la va donar a conèixer de seguida (OLIVA, 1959: 382-383, làm. VII, 2) i la va considerar, sempre, com l'ara, l'altar del temple hel·lenístic que coronava l'acròpoli del puig. Va estar exposada durant alguns anys al museu, i ara és desada al magatzem inferior del museu.

Molt més excepcional és la troballa a prop de l'acròpolis de l'*oppidum* del puig de Sant Andreu (Ullastret), on va existir un *castellum* carolingi anomenat *Velloso* (CANAL *et al.* et al., 2005: 5-54). Aquesta peça, amb número d'inventari 4.590, va ser trobada al camp Subirana nord, al costat de la cisterna núm. 3 (pujant al museu, a mà esquerra), el mes de març de 1964, durant la 14a campanya d'excavació. És un gran plat en forma de disc, de marbre blanc, de qualitat, lluminós, molt fi i suaument motllurat per la part exterior, definint la vora. Interiorment és còncau, i convex a l'exterior. És una peça de la qual es conserva una mica menys de la meitat, trencada i restaurada d'antic, per unes perforacions en forma de cua d'oreneta amb un orifici circular a cada punta, dins de les quals s'hi van posar unes grapes de plom que fixaven i tornaven a unir el disc. En total són cinc perforacions, en dues de les quals es conserven, encara, les grapes metàl·liques. El seu diàmetre és d'uns 0,745 m, i té un gruix màxim, a la part central, de 2,8 cm. Consta d'una vora plana de 3,3 cm d'amplada i un rebaix interior uniforme i molt precís de 2,5 cm de fondària, i a 31,25 cm del centre s'hi dibuixa un cercle decoratiu incís molt fi. És l'única decoració interior. Externament, la vora està marcada i definida per una doble motllura molt senzilla, però eficaç, amb un quart bocell seguit d'un taló que, en acabar, es perllonga suaument i defineix la base del recipient. No tenia cap mena de peu i mantenia, per si mateix, l'equilibri. Hauria pogut, tanmateix, anar col·locat sobre algun element que acomplís aquella funció, un *stipes*, amb la superfície de recepció preparada per dotar-lo d'una millor estabilitat. Està polit igual per dins que per fora.

Per la forma, pel material en què està obrat, pel pes, per l'elegant simplicitat de l'objecte, ens inclinem a considerar-lo una *mensa* rodona (plat) litúrgica del tipus E, subgrup *a*, segons la classificació de Chalkia (1991: 47-53). A parer d'aquesta autora, que ha estudiat exhaustivament aquest problema, aquestes *mensae* circulars poden subdividir-se, segons el perfil interior de la vora, en tres grups, el primer dels quals –el nostre– correspon a peces de vora simple de 3 cm a 8 cm de gruix. És interessant constatar com els plats coneguts i inventariats van de gruixos subtilíssims, de fins a 1,5 cm, a amplades molt majors, de fins a 8 cm, i amb el diàmetre màxim entre 0,60 m i 1 m. La nostra peça es troba, doncs, dins dels estàndards. És



Mensa altaris circular del Puig de Sant Andreu (MAC-Ullastret)

interessant constatar que és ben provada la seva presència segura en llocs de culte, dins dels temples o en les dependències immediates (CHALKIA, 1991: 73-75), com també l'ús profà, en aquest cas, més a través de la iconografia que no pas de les evidències arqueològiques, molt pobres (CHALKIA, 1991: 107-109). Recordem, per exemple, la representació d'un plat d'aquestes característiques, amb set receptacles més petits plens de viandes a dins, en un mosaic de Dafne, prop d'Antioquia, que s'ha datat al segle III (LASSUS, 1948: 347-348, fig. 9). Estaríem, doncs, davant d'una peça que, d'entrada, tant pot haver tingut una funció profana com cultural, amb el benentès que els centres de producció no diferenciaven, llevat de casos extraordinaris (peces decorades), una funció de l'altra en obrar-los. Chalkia exposa les diverses possibilitats



Peu d'altar amb encaix per a relíquies de Sant Julià de Ramis

funcionals d'aquestes *mensae* rodones, que van des d'altar principal, a altar de capella, ofrenes, de comunió més enllà dels cancells, per recolzar-hi objectes, de sagristia, de presència en el baptisteri, lligades al culte funerari o usades en banquets en esglésies (CHALKIA, 1991: 113-122). A Hispània només en coneixem uns fragments, que ha publicat P. de Palol, procedents d'Es Fornàs d'en Torelló, a Menorca, de *mensae* circulars de marbre, molt polits, trobats en l'excavació del temple i uns quants amb relació a la cripta i/o absis del recinte. Palol proposa que haurien pogut tenir una funció litúrgica eminentment funerària (PALOL, 1982: 386-387, fig. 17; CHALKIA, 1991: 214) i recorden, per les mides i l'acabat, la nostra peça. L'existència de *mensae* circulars és ben provada preferentment a Síria, l'Àsia Menor i Grècia, però també a Sicília i a l'Occident (PALOL, 1967: 189-194; 1982: 386-387, nota 9; METZGER, 1991: 262-263; CHALKIA, 1991: 47-53, 73-75 i 195-215), per la qual cosa la seva presència al puig no representa cap problema: hi hauria pogut fer una funció de *mensa* d'ofrenes, complementària de la principal, l'eucarística (versemblantment la peça núm. 1).

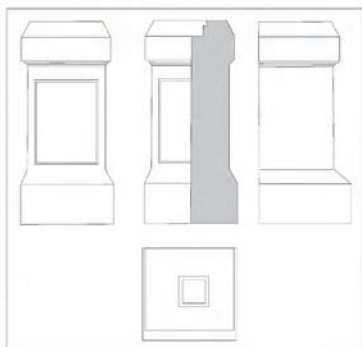
M. C. Villalón, en el valuós estudi que va dedicar a les peces decorades escultòriques i arquitectòniques d'època visigoda de Mèrida, ens mostra un parell de peces marmòries que són de mides similars a la nostra però que presenten una decoració, més o menys senzilla a la cara superior de la vora, i que anomena *piques*. Tot i els dubtes, considera que podien haver estat piques baptismals en època d'expansió del baptisme d'infants i d'un abandonament imparabile del ritual d'immersió propi d'adults (VILLALÓN, 1985: 233-238). Dels objectes, quatre, que va estudiar, només dos tenen una certa proximitat amb la nostra peça, especialment la núm. 196, de 0,60 m de diàmetre i una fondària interior de 0,16 m. La diferència rau en la decoració de la part superior de la vora i en el fet que el recipient només fos polit internament. L'altre, molt semblant, mostrava, també, una decoració al·lusiva a la part central del fons intern que feia impossible que hagués estat una *mensa*, però, en canvi, semblava confirmar una funció litúrgica (VILLALÓN, 1985: 99-100 i 233-238). L'autora recordava, en la seva anàlisi, que Ulbert proposava, per a peces similars a les seves, una funció litúrgica com a *mensa altaris*, potser d'ofrenes o complementària (VILLALÓN, 1985: 237, nota 28). El treball de Chalkia confirma plenament aquesta possibilitat, segons pensem.

Amb relació a la nostra peça, convé fer unes quantes consideracions. Recordem que només se'n va trobar una mica menys de mitja i que mostrava, clarament, que havia estat reparada, amb molta cura, d'antic. Es va trencar i va ser refeta mentre romania a la capella del castell? Va arribar ja reparada? O potser al puig hi va arribar tal com l'hem trobada? No podem respondre aquestes preguntes, però el que pensem que és segur és el seu origen forà. Aquest gran plat marmori va ser portat a la capella del puig procedent d'un altre lloc, potser d'Empúries, on devia arribar a través del comerç transmarí. El fet que fos trencada explicaria, tal vegada, la cessió/donació i l'aprofitament en un indret modest, on, tanmateix, hauria acomplert a la perfecció la tasca encomanada. Sigui com sigui, és una troballa del tot sorprenent, extraordinària, i que, en aquest cas, només pot posar-se en relació amb un edifici cultural. Recordem que al puig no hi ha, des de l'abandonament de l'*oppidum*, existència de llocs d'habitació on aquest objecte hauria pogut fer una funció profana. Altrament, el *castellum*, de superfície reduïda, només era un lloc de defensa amb un espai considerable ocupat per una capella (CANAL *et al.*, 2005: 5-54).

Els tenants

A l'interior de l'antiga església parroquial de la muntanya de Sant Julià de Ramis s'hi conserva un *stipes*, un peu d'un altar que es localitza, des de la restauració del temple, acabada el 1996, contra el mur septentrional de l'església, a la nau del costat de l'Evangelí (fig. 60). L'havíem vist, abans dels grans treballs arquitectònics, fent una altra funció, formant part de l'altar secundari que hi havia davant de l'absidiola meridional. Es tracta d'un bloc de gres de forma prismàtica regular, de 0,845 m d'alçada, 0,51 m d'amplada i 0,26 m de gruix, que conserva en la cara superior un rebaixament quadrangular ben obrat, de 0,16 m

de costat i 0,10 m de fondària, i que corresponia a un *loculus*, un espai especial per a desar-hi relíquies. Un encaix a tot l'entorn feia factible l'existència d'una tapadora que protegís les deposicions. Al damunt, sense dificultats, s'hi posava la *mensa*. Les mides del peu d'altar, la presència del *loculus* i el material amb què va ser elaborat, un gran bloc de gres procedent del vell *aedes* baixrepublicà, ben a l'abast, ens fan plantejar com a molt possible que sigui l'únic element conservat del mobiliari litúrgic pertanyent a la capella visigoda, i que molt probablement va continuar fent una funció similar, en un dels tres altars principals del temple romànic, amb la voluntat expressa de mantenir la continuïtat entre la primera i la segona construcció. Peces semblants són prou característiques de l'antiguitat tardana occidental, algunes creades a partir de peces epigràfiques romanes de diversa tipologia –basaments forals commemoratius, ares paganes, *cippi* funeraris– o, com en el nostre cas, aprofitant un gran carreu romà (PALOL, 1967: 194-196; ÍÑIGUEZ, 1978: 112-117; VILLALÓN, 1985: 219 i 225-229, CABALLERO i SÁNCHEZ, 1990: 444-485; METZGER, 1991: 263-264; BELTRÁN, 1994: 785-810; CABALLERO i SÁEZ, 1999: 176-182). Certament, l'anàlisi d'aquells objectes planteja interessants qüestions de tota mena que els diferents autors han intentar plantejar, ordenar i resseguir, amb la intenció d'aconseguir posar de manifest si en alguns d'aquells aprofitaments hi havia alguna cosa més que l'adopció d'una peça adequada que es trobava a l'abast. El més segur és que cada cas ofereixi la seva pròpia resposta. Sovint mancats de dades complementàries, no estem en disposició de poder assegurar que la resposta que hem triat al problema, fonamentada en allò que tenim entre les mans, sigui en realitat certa. Pel que fa al nostre basament d'altar, estem convençuts que la raó principal a l'hora d'utilitzar-lo és que oferia les condicions necessàries d'estabilitat i de funcionalitat, i que es trobava a l'abast, allí mateix. No creiem que hi hagués una voluntat conscient de “cristianització” d'un lloc sagrat precristià, sobretot tenint en compte que quan es va edificar la capella del *castellum*, el vell *aedes* havia estat objecte d'un saqueig tan sistemàtic que molt probablement no era factible reconstruir-ne les característiques originals. En relació amb tot això, convé recordar que el peu de l'altar actual fa servir un altre gran bloc prismàtic de gres, del vell *aedes*, on es poden veure els encaixos en forma de cua d'orenetta propis de l'edifici baixrepublicà.



Pedestal romà procedent de Sant Martí Sacosta esdevingut tenant d'altar amb encaix per posar-hi relíquies. Avui al MAC-Girona

Cal que ens referim, ara, a dues peces gironines de valor desigual, amb el benentès que a una podem res-seguir-li llargament la pista, mentre que per a l'altra aquest procés se'ns fa més imprecís.

En primer lloc, ens referim a un basament d'estàtua foral, amb dedicatòria de la *res publica gerundensium* a l'emperador Filip I Àrab (244-246) (FABRE, MAYER I RODÀ, 1991: núm. 2, 24-25), dins de la tradició, tan pròpia de l'alt imperi, de dedicar una estàtua al nou *princeps*, reconeixement explícit de la fidelitat dels *ciues* amb el nou senyor i manera efectiva i eficaç de fer-lo conèixer físicament entre els súbdits. Aquesta peça, que es conserva avui al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, a Sant Pere de Galligants, va ser descoberta per Jeroni Pujades: era el basament de l'altar de l'església de Sant Martí Sacosta, en origen un temple funerari situat als suburbis de *Gerunda*, a prop de les portes meridionals de la ciutat, i que coneixem textualment des dels darrers anys del segle IX, però que un seguit d'indicis permeten postular-ne una cronologia més alta, de com mínim el segle VII (CANAL *et al.* et al., 2003: 87-98). Recordem que a la cara superior del basament d'estàtua s'hi va obrar un *loculus*, un encaix prismàtic més fondo amb un graó, com en el bloc de Sant Julià de Ramis. Se'ns fa més raonable acceptar un aprofitament des dels orígens antics d'aquella peça dedicada a Filip que no pas intentar aplicar-ho a temps més moderns. Estem convençuts que aquella peça va servir de *spites* de l'altar de l'església fins que va ser donat per l'Església al museu.

L'altre objecte, novament una inscripció foral dedicada a *L. Plotius Asprenas*, un alt personatge d'aquella *ciuitas*, oferta per la seva muller (FABRE, MAYER I RODÀ, 1991: núm. 3, 26-27), es conserva dins d'una fornícula obrada al mur septentrional del claustre de la seu gironina. Aquest gran bloc va servir, des del final del segle XVII, de peu d'altar de la capella de Santa Helena. Hem pensat en la possibilitat que hagués estat el Pedró, un element important de la topografia urbana durant tota l'època medieval i moderna fins a la seva desaparició, que coincideix en el temps amb la consagració de l'altar de l'esmentada capella (CANAL *et al.* et al., 2003: 196, fig. 61). Aquesta peça mostra en la cara superior un *loculus*, un retall prismàtic simple. No és raonable imaginar que aquesta inscripció romana va ser trobada quan calia obrar un peu per al nou altar de Santa Helena. L'aprofitament del vell Pedró és una explicació lògica i coherent que, a més, coincideix en el temps i hauria servit per a preservar, i donar-hi una funció més noble encara, un objecte estimat i lligat a la història de la ciutat. Tanmateix, no sabem si és certa. Tant si ho és com si no, allò més probable és que aquell objecte de gran pes hagués servit de peu d'altar molt abans, versemblantment de l'església carolíngia de Santa Maria. Després, hi ha dues possibilitats si acceptem aquests raonaments: que hagués estat substituïda i hagués servit de Pedró, o que hagués continuat com a basament d'altar de la catedral, fins que hagués passat a ser-ho de la capella de Santa Helena. En aquest cas, l'orifici del *loculus*, recordem-ho, diferent, podria haver estat obrat més tard, a partir més o menys del 785 o més enllà.

El tenant de l'església funerària de la Neàpolis d'Empúries aprofitava sense retocs un *cippus* romà commemoratiu, damunt del qual es va disposar la *mensa (supra)*, un magnífic document d'una manera de fer ben coneguda i documentada.

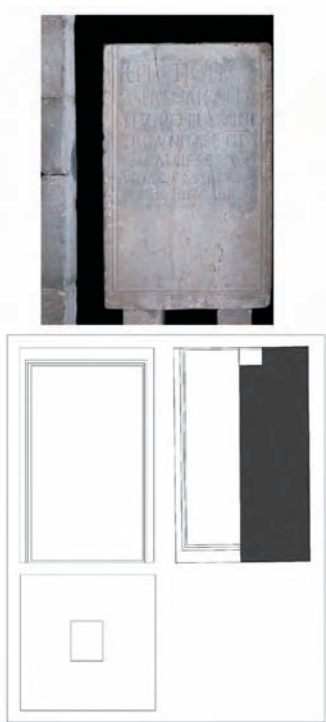
D'aquests jaciments que hem estudiat monogràficament no tenim altres dades referents a altars tardoantics, però sí, en canvi, dades relatives a moments més avançats, potser ja altmedievals, que s'han de posar en relació amb l'última fase d'existència d'aquells edificis.

A l'Església Vella de Santa Cristina, la solució és d'allò més interessant. Es va obrar sobre el sòl presbiterial d'*opus signinum* una estructura de planta en U amb l'obertura de cara als fidels i construïda pràcticament contra el mur de tanca de la capçalera. Es va trobar, certament, molt retallada, però no pot ser altra cosa que el sòcol que sostenia una *mensa altaris* que ha desaparegut. En aquest cas, queda clar que el sacerdot oficiava d'esquena als fidels, mirant cap a l'orient, cap a la Jerusalem Celestial. No podem pro-

posar una datació inicial, però en canvi sabem que ha de ser anterior al darrer terç del segle x, quan l'edifici es va abandonar.

Una altra solució semblant, però alhora diferent, és la que es va adoptar a la fase III del conjunt de Santa Magdalena (*supra*). En aquest cas conservem part de l'*stipes*, un bloc prismàtic i no gaire polit de pedra calcària local encastat en un orifici obert en el sòl de *signinum* de l'absis rectangular de l'església. Al damunt hi devia haver la *mensa*, que ha desaparegut sense deixar rastre. Per la proximitat d'aquell peu amb el mur oriental de la capçalera queda clar també que l'oficiant celebrava la missa d'esquena als fidels. També és evident que l'ara no podia ser gaire gran. Recordem que, en aquest cas, tampoc no tenim una data inicial per al començament d'aquella fase, però sí per al moment d'abandonament com a conseqüència d'un incendi, que va tenir lloc el 935 si s'accepta la proposta que hem plantejat (*supra*).

Podríem relacionar aquests dos casos amb un altre que coneixem molt menys i que ha de ser objecte d'excavacions i estudi exhaustiu durant l'any 2008. En efecte, hi ha indicis per considerar que, sobre un vell edifici romà de funció discutida (vegeu, en darrera instància, Vivó *et al.*, 2006: 116-118), es va edificar una església anterior a l'actual, en bona part preromànica. A la capçalera s'hi conserva *in situ* un bloc prismàtic clavat a terra, dret, que recorda per la forma i la posició el de Santa Magdalena i que podria interpretar-se com a peu d'un altar. Està una mica més separat del mur oriental de la suposada capçalera. Tanmateix, per petita que fos la *mensa*, tot indica que el sacerdot celebrava la missa d'esquena als fidels.



Pedestal romà de Girona convertit en tenant d'altar amb encaix obrat per posar-hi relíquies (claustre de la catedral de Girona)

BIBLIOGRAFIA

Abadal, 1958:

R. d'Abadal, *Els primers comtes catalans*, Barcelona, 1958

Adell, 1989:

J. A. Adell, Santa Maria de Bell-lloc d'Aro, *Catalunya Romànica. VIII. L'Empordà. I*, Barcelona, 309-310

Aicart, 2003:

F. Aicart, *L'església de Bell-lloc d'Aro (Santa Cristina d'Aro, Baix Empordà): un exemple d'intervenció arqueològica durant el franquisme (1955-1964)*, Treball de recerca de 3r. Cicle, Universitat de Girona.

Aicart i Nolla, 1993:

F. Aicart i J. M. Nolla, Materials arqueològics de la basílica de Sant Cristina d'Aro, *Estudis del Baix Empordà*, 12, Sant Feliu de Guíxols, 73-75

Aicart i Nolla, 1995:

F. Aicart i J. M. Nolla, El jaciment tardo-romà del carrer del Prior (Sant Feliu de Guíxols), *Estudis del Baix Empordà*, 14, Sant Feliu de Guíxols, 99-107

Aicart, Nolla i Sagrera, 1999:

F. Aicart, J. M. Nolla i J. Sagrera, L'església antiga de Santa Cristina d'Aro i els seus precedents. Una nova interpretació, *Estudis del Baix Empordà*, 18, Sant Feliu de Guíxols, 13-34

Aicart, Nolla i Vivo, 2007:

F. Aicart, J. M. Nolla i J. Vivo, *La Plana Basarda (Santa Cristina d'Aro, Baix Empordà). Història i arqueologia d'un jaciment malèit*, Girona.

Alavedra, 1979:

S. Alavedra, *Les ares d'altar de Sant Pere de Terrassa. Egara. Vol. II. Inventari de les ares*, Terrassa

Almagro i Palol, 1962:

M. Almagro i P. de Palol, Los restos paleocristianos y altomedievales de Ampurias, *Revista de Gerona* 20, Girona, 27-41

Amich, 2006:

N. M. Amich, *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a Sant Feliu de Girona a l'antiguitat tardana*, Girona (Col·lecció de Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, núm. 19)

Aquilué i Nolla, en premsa:

X.Aquilué i JM Nolla (ed.), *Empúries a l'antiguitat tardana*, (Monografies Emporitanes, 15)

Badia, 1975:

J. Badia i Homs, Aportacions a l'estudi del pre-romànic empordanès, *Revista de Gerona*, 72, Girona, 37-53

Badia, 1977:

J. Badia i Homs, *L'arquitectura medieval de l'Empordà. I. El Baix Empordà*, Girona

Badia, 1978:

J. Badia i Homs, *L'arquitectura medieval de l'Empordà. II-A. L'Alt Empordà (Agullana-Peralada)*, Girona.

Badia, 1981:

J. Badia i Homs, *L'arquitectura medieval de l'Empordà. II B. L'Alt Empordà (Pont de Molins-Vilaiür)*, Girona

Badia, 1989:

J. Badia i Homs, Sant Joan de Bellcaire, *Catalunya Romànica VIII. L'Empordà. I*, Barcelona, 169-172

Badia, 1990 a:

J. Badia i Homs, Sant Vicenç d'Empúries (o de les Corts), *Catalunya Romànica IX. L'Empordà. II*, Barcelona, 470-471

Badia, 1990 b:

J. Badia i Homs, Sant Joan Sescloses, *Catalunya Romànica IX. L'Empordà. II*, Barcelona, 630-634

Badia, 1990 c:

J. Badia i Homs, Santa Maria de Roses, *Catalunya Romànica IX. L'Empordà. II*, Barcelona, 776-788

Badia i Adell, 1989:

J. Badia i J. A. Adell, Sant Feliu de Guíxols, *Catalunya romànica. VIII. L'Empordà. I*, Barcelona, 267-275

Badia i Ramos, 1989:

J. Badia i M. L. Ramos, Santa Cristina d'Aro, *Catalunya romànica. VIII. L'Empordà. I*, Barcelona, 306-307

Barberà, 2003:

J. Barberà, La lluita per la successió en el projecte d'investigació de Bosch Gimpera. L'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació (IPA) i l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat (IAP), *L'arqueologia a Catalunya durant la República i el franquisme (1931-1975)*, Mataró, 103-113.

Barral, 1981:

X. Barral, *L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX-X*, Barcelona

- Bautier, 1961:
R.H., Bautier, La prétendue dissidence de l'épiscopat catalan et le faux concile de Portus de 887-890, *Butletin Philologique et Historique*, 477-498
- Bedon, 1984:
R. Bedon, *Les carrières et les carriers de la Gaule romaine*, Paris
- Beltrán, 1994:
J. Beltrán, Altares visigodos: reutilizaciones paganas (I), *Homenaje al profesor Presedo* a cura de P. Sáez i J. Ordóñez, Sevilla, 785-810
- Bendala i Negueruela, 1980:
M. Bendala Galán i I. Negueruela Martínez, Baptisterio paleocristiano y visigodo en los Reales Alcáceres de Sevilla, *Noticario Arqueológico Hispánico*, 10, Madrid, 335-374
- Bolòs, 1990:
J. Bolòs, Necròpolis de Sant Vicenç d'Empúries (o de les Corts), *Catalunya Romànica. IX. L'Empordà. II*, Barcelona, 471-472.
- Bonnery, 1988:
A. Bonnery, Une typologie de *mensae* du Ve au VIIIe siècles dans l'aire septimano-catalane, *Actes des IXe Journées d'Archéologie Mérovingienne: Gaule mérovingienne et monde méditerranéen* a cura de Ch. Landes, Lattes, 109-113
- Botet, 1890:
J. Botet i Sisó, *Los condes beneficiarios*, Girona
- Burch *et al.*, 1999:
J. Burch, J. M. Nolla, J. Sagrera, D. Vivó, M. Sureda, *Els temples i els cementiris antics i altmedievals de mas Castell de Porqueres. Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, núm. 20, Banyoles
- Burch *et al.*, 2001:
J. Burch, J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda i D. Vivó, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona
- Burch *et al.*, 2006:
J. Burch, G. Garcia, J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda, D. Vivó i I. Miquel, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 2. El castellum*, Girona
- Buscató i Pujol, en premsa:
L. Buscató i L. Pujol, Les primeres excavacions arqueològiques d'Empúries: la descoberta de la seva necròpolis paleocristiana (1846-1847), *Empúries a l'antiguitat tardana* a cura de X. Aquilué i J. M. Nolla (Mongrafies Emporitane 15)

Caballero i Sáez, 1999:

L. Caballero i F. Sáez, *La iglesia mozárabe de Santa Lucía del Trampal, Alcuéscar (Cáceres). Arqueología y arquitectura*. Mérida (Memorias de Arqueología Extremeña, 2)

Caballero i Sánchez, 1990:

L. Caballero i J. C. Sánchez, Reutilización de material romano en edificios de culto cristiano, *Cristianismo y aculturación en tiempos del imperio romano. Antigüedad y cristianismo. Monografías históricas sobre la Antigüedad Tardía*, VII, Mérida, 444-485

Calzada i Esteva, 1984:

J. Calzada i L. Esteva, Sant Feliu l'africà i Sant Feliu de Guíxols, *Estudis sobre Temes del Baix Empordà*, 3, Sant Feliu de Guíxols, 11-70

Canal *et al.*, 2003:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, *Girona, de Carlemany al feudalisme (785– 1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Girona (Col·lecció Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 5)

Canal *et al.*, 2005:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, El *Castellum Uellosos* del puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà). Vida i mort d'una fortificació carolíngia, *Estudis del Baix Empordà*, 24, Sant Feliu de Guíxols, 5-54

Casas i Cebrià, 2003:

J. Casas i A. Cebrià, L'arqueologia d'època franquista: Josep Estrada, comissari i delegat local a Granollers, *L'arqueologia a Catalunya durant la República i el franquisme (1931-1975)*, Mataró, 217-233.

Català, 1922:

V. Català, *Ressons d'Empori*, Barcelona

Chalkia, 1991:

E. Chalkia, *Le mense paleocristiane. Tipologia e funzioni delle mense secondarie nel culto paleocristiano*, Ciutat del Vaticà, (Studi di Antichità Cristiana, XLVI)

Chavarría, 2007:

A. Chavarría Arnau, *El final de las villae en Hispania (siglos I-VII d.C.)*, Turnhout (Bibliothèque de l'Antiquité Tardive, 7)

Codina, 2004:

F. Codina, Una premsa de vi romanorepublicana a Belcaire d'Empordà, *Estudis del Baix Empordà*, 23, Sant Feliu de Guíxols, 5-24

Del Amo, 1979:

M^a D. del Amo, *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, Tarragona

Díaz Andreu, 2002:

M. Díaz Andreu, *Historia de la arqueología. Estudios*, Madrid.

Díaz-Andreu i Ramírez, 2001:

M. Díaz-Andreu i M.E. Ramírez, La Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas (1939-1955). La administración del patrimonio arqueológico en España durante la primera etapa de la dictadura franquista, *Complutum*, 12, Madrid, 325-343.

Esglesiola

Ll. Esteva, *Excavació esglésiola de Santa Cristina*. Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols. Inèdit

Esteba i Dehesa, 2005

J. Esteba i R. Dehesa, Sant Aniol de Finestres: de santuari de sacralització a les aigües a temple cristià, *Protohistòria et Antiqua Historia Pyrenaica. II Congrés Internacional Història dels Pirineus*, a cura de J. Maroto i E. Ripoll, Girona, 285-298

Esteva, 1962:

L. Esteva, El X Congreso Internacional de Arte de la Alta Edad Media y el monasterio guixolense, *Àncora*, 750, Sant Feliu de Guíxols, 20-9-1962.

Esteva, 1966:

L. Esteva, La basílica de Santa Cristina d'Aro, *Àncora*, 924, Sant Feliu de Guíxols, 24-2-1966.

Esteva, 1978:

L. Esteva i Cruaños, Excavació a la Porta Ferrada de Sant Feliu de Guíxols (agost de 1963), *Revista de Girona*, 82, Girona, 29-40

Esteva, 1982:

L. Esteva, Edificació cristiana del segle V en el monestir guixolenc, *Àncora*, núm. 1754, Sant Feliu de Guíxols (del dia 11 de març de 1982)

Esteva, 1993:

L. Esteva, Excavacions a la basílica de Santa Cristina d'Aro (Baix Empordà) (1962-1966), *Estudis del Baix Empordà*, 12, Sant Feliu de Guíxols, 57-72

Esteva i Pallí, 1995:

L. Esteva i L. Pallí, *Els llocs de la vall d'Aro, Gissalis i el monestir Guixolenc (881-1199)*, Sant Feliu de Guíxols

Esteva Massaguer, 1995:

E. Esteva, Lluís Esteva i Cruaños (Dades per una biografia), *Estudis del Baix Empordà*, 14, Sant Feliu de Guíxols, 7-18.

- Fabre, Mayer i Rodà, 1991:
G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne. III. Inscriptions Gérone*, París
- Fontaine, 1978:
J. Fontaine, *El Prerrománico*, Madrid, 1978
- García de Castro, 1995:
C. García de Castro Valdés, *Arqueología cristiana de la Alta Edad Media en Asturias*, Oviedo
- Godoy, 2004:
C. Godoy, A los pies del templo. Espacios litúrgicos en confrontación al altar: una revisión, *Sacralidad y arqueología. Homenaje al profesor Thilo Ulbert al cumplir los 65 años. Antigüedad y Cristianismo. Monografías históricas sobre la Antigüedad Tardía*, XXI, Murcia, 473-489
- Gracia, Fullola i Vilanova, 2002:
F. Gracia, J.M. Fullola i F. Vilanova, *58 anys i 7 dies. Correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974)*, Barcelona.
- Grau, 1995:
D. Grau, *Bella pedra vella. 15 anys de restauració de béns culturals a les comarques de Girona*, Girona, 157-162
- Gutiérrez Behemerid, 1992:
M. Gutiérrez Behemerid, *Capiteles romanos de la Península Ibérica*, Valladolid
- Hallier, 1993:
C. Hallier, Étude architecturale, *les Flavii de Cillium. Étude architecturale, épigraphique, historique et littéraire du mausolée de Kasserine (CIL VIII, 211-216)*, Roma, 37-56 (Collection de l'École Française de Rome, 169)
- Hauschild, 1970:
Th. Hauschild, Ein römischen Zentralbau bei Tarragona, *Madridrer Mitteilungen*, II, Madrid, 139-160
- Hauschild, 1975:
Th. Hauschild, Construcción de planta central, próxima a Tarragona, *Butlletí Arqueològic*, Tarragona, 5-32
- Hauschild, 1982:
Th. Hauschild, Técnicas y maneras de construir en la arquitectura paleocristiana hispánica, *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica, Montserrat, 2-5 de novembre 1978*, Barcelona, 71-86
- Hauschild i Arbeiter, 1993:
Th. Hauschild, i A. Arbeiter, *La vil·la romana de Centcelles*, Barcelona

- Heijmans, 2004:
M. Heijmans, *Arles durant l'Atiquité tardiva. De la Duplex Arelas à l'urbs Genesii*, Roma, 2004 (Collection de l'École Française de Rome, 324)
- Íñiguez, 1978:
J. A. Íñiguez, *El altar cristiano. I. De los orígenes a Carlomagno (s. II-año 800)*, Pamplona (Colección Historia de la Iglesia, 9)
- Íñiguez, 1991:
J. A. Íñiguez, *El altar cristiano. II. De Carlomagno al siglo XIII*, Pamplona (Colección Historia de la Iglesia, 9)
- Jones, 1974:
H. M. Jones, *Il Tardo Impero Romano. 284-602 d. C.*, Milà (volum II)
- Jover, dir., 1991:
J. M^a Jover, director, *Historia de España. Tomo III. España visigoda*, Madrid (dos volums)
- Junyent, 1983:
E. Junyent, *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*, Barcelona
- Lassus, 1948:
J. Lassus, Remarques sur l'adoption en Syrie de la forme basilicale pour les églises chretiennes, *Atti del IV Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano 1938*, Roma, 335-353
- López, 2006:
J. López, *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex marítim de Sant Fructuós*, Tarragona (Documenta, 4)
- Maluquer, 1963:
J. Maluquer de Motes, Presentación, *Problemas de la Prehistoria y de la Arqueología Catalanas*, Instituto de Arqueología, Barcelona, XIII-XV.
- Mar i Ruiz de Arbulo, 1993:
R. Mar, J. Ruiz de Arbulo, *Ampurias romana. Historia, arquitectura y arqueología*, Sabadell
- Marc 7, 1986:
X. Dupré, J.O. Granados, E. Junyent, X.Nieto, N.Rafel, F. Tarrats, L'arqueologia catalana II: De la postguerra als anys setanta, *L'Avenc*, 91, Barcelona, 64-71.
- Marca, 1668:
P. de Marca, *Marca hispanica siue limes hispanicus*, Paris

- Marquès, 1986:
J. M^a Marquès i Planagumà, *El cartoral de Santa Maria de Roses (segles X-XIII)*, Barcelona
- Marquès, 1993:
J. M^a Marquès i Planagumà, *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (S. IX-XIV)*, Barcelona
- Marquès, 2000:
J. M. Marquès, *Ermites i santuaris de la diòcesi de Girona*, Girona
- Martí, 1997:
R. Martí, *Col·lecció diplomàtica de la seu de Girona (817-1100)*, Barcelona
- Menéndez Pidal, dir., 1976:
R. Menéndez Pidal, director, *Historia de España. Tomo III. España visigoda (414-711 d JC.)*, Madrid
- Metzger, 1991:
B. Metzger, *Le mobilier liturgique, Naissance des arts chrétiens. Atlas des monuments paléochrétiens de la France*,
Paris, 265-267
- Montsalvatje, 1901:
F. Montsalvatje i Fossas. *Noticias históricas. XI. Olot*
- Montalbán, 1997:
C. Montalbán, *Memòria d'excavació a l'església dels Sants Metges (Sant Julià de Ramis, Gironès)*, Girona (inèdita)
- Montalbán, 2002:
Montalbán, *Excavacions a la Porta Ferrada (monestir de Sant Feliu de Guíxols, Baix Empordà), Sisenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 437-440
- Muhlbacher, 1896:
E. Muhlbacher, *Die Urkunden Pipins, Karlmanns und Karls der Grossen*, Hannover
- Mundó, 1965:
A. M. Mundó, *Les inscripcions de Tassi i d'Hildesind de Sant Per de Rodes segons Marca i Pujades, Homenatge a J. Vicens Vives, I*, Barcelona, 293-307 (= *Obres completes. I. Catalunya. I. De la romanitat a la sobirania*, Barcelona, 1998, 194-212)
- Nolla, 1997:
J. M. Nolla, *Roses a l'antiguitat tardana. El cementiri de Santa Maria*, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 30, Figueres, 107-146

Nolla, 2000:

J. M. Nolla, Els temples i les necròpolis de mas Castell de Porqueres, *Història del Pla de l'Estany* a cura de J. Tremoleda, Girona, 146-149

Nolla (editor), 2002:

F.Aicart, J.Burch, E.Canal, M.Figueras, J.Llinàs, M. del M. Llorens, J.M.Nolla, L.Palahí, G. de Prado, J. Sagrera, M. Sureda i J. Tremoleda, *Pla de Palol. Un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro*, a cura de J.M.Nolla, Castell-Platja d'Aro.

Nolla, 2003:

J.M. Nolla, La historiografia arqueològica a Girona entre la proclamació de la Segona República i la fi del franquisme, *L'arqueologia a Catalunya durant la República i el franquisme (1931-1975)*, Mataró, 141-154.

Nolla i Casas, 1984:

J. M. Nolla i J. Casas, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona

Nolla, Casas i Santamaria (curadors), 2005:

J. M. Nolla, J. Casas i P. Santamaria, (curadors), *In suo fundo. La necròpoli rural de la vil·la romana de Collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà) i els cementiris rurals de les antigues ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae. Estudi General*, 25, Girona

Nolla, Cases i Santamaria, 2005:

J. M. Nolla, J. Casas i P. Santamaria, Conclusions, *In suo fundo. La necròpoli rural de la vil·la romana de Collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà) i els cementiris rurals de les antigues ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae. Estudi General*, 25, Girona, 247-262

Nolla i Grau, 2006:

J. M. Nolla i Q. Grau, El monument funerari sota la Torre del Fum (Sant Feliu de Guíxols). Estat de la qüestió, *Miscel·lània Lluís Esteva*, Sant Feliu de Guíxols, 15-30 (Publicacions de l'Institut d'Estudis del Baix Empordà)

Nolla i Sagrera, 1995:

J. M. Nolla i J. Sagrera, *Ciuitatis Impuritanæ coemeteria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis. Estudi General*, 15, Girona

Nolla *et al.*, 1996:

J. M. Nolla, J. Burch, J. Sagrera, D. Vivó, X. Aquilué, P. Castanyer, J. Tremoleda i M. Santos, Les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena d'Empúries (L'Escala, Alt Empordà), *Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, 225-241

Nolla *et al.*, 1999:

J. M. Nolla, J. Sagrera, J. Burch, D. Vivó, Basílica i necròpoli de Mas Castell de Porqueres, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X* a cura de P. de Palol i A. Pladevall, Barcelona, 196-197

Nolla *et al.*, 2005:

J. M. Nolla, J. Casas, J. Sagrera i D. Vivó, La Torratxa (Vilablareix, el Gironès)", *In suo fundo. La necròpoli rural de la vil·la romana de Collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà) i els cementiris rurals de les antigues ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae. Estudi General*, 25 a cura de J. M. Nolla, J. Casas i P. Santamària, Girona, 211-225

Oliva, 1959:

M. Oliva, Actividades de la Delegación de Excavaciones y del Servicio Provincial de Investigaciones Arqueológicas, Conservación y Catalogación de Monumentos de la Excma. Diputación Provincial en 1959, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XIII, Girona, 365-389

Oliva, 1968:

M. Oliva, Los templos antiguos de los aldeaños guixolenses, *Àncora*, 1048-1049, Sant Feliu de Guíxols, sense pagar

Oliva, 1969:

M. Oliva, *Las excavaciones arqueológicas del yacimiento prerromano de Ullastret, Bajo Ampurdán (Gerona)*, tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona

Oliva, 1973:

M. Oliva, *Arquitectura románica ampurdanesa. Santa María de Roses (Gerona)*, Girona

Oliva i Palol, 1952:

M. Oliva i P. de Palol, 6. Excavaciones en Rosas, *La labor de la Comisaría de Excavaciones Arqueológicas en Gerona, durante los años 1942 a 1948. Informes y Memorias de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas*, nº 27 a cura de L. Pericot, Madrid, 134-145 i lám. XIX a XXXIV

Palol, 1946:

P. de Palol, Una lápida medieval de Santa María de Rosas, *Analecta Sacra Tarraconensia*, XIX, Barcelona, 273-278 i una làmina

Palol, 1957-1958:

P. de Palol, Las mesas de altar paleocristianas de la Tarraconense, *Ampurias*, XIX-XX, Barcelona, 81-102

Palol, 1967:

P. de Palol, *Arqueología cristiana de la España romana (siglos IV-VI)*, Madrid- Valladolid

- Palol, 1982:
P. de Palol, La basílica des Cap des Port, de Fornells, Menorca. I, *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica. Montserrat, 1978*, Barcelona, 353-404
- Palol, 1999 a:
P. de Palol, Edifici de la Torre del Fum, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i IX* a cura de P. de Palol i A. Pladevall, Barcelona, 195
- Palol, 1999 b:
P. de Palol, Basílica de Santa Cristina d'Aro, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i IX* a cura de P. de Palol i A. Pladevall, Barcelona, 195
- Palou, 1991:
H. Palou, El temple de Santa Maria de Roses. Noves aportacions als primers documents, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 24, 33-53
- Pericot, 1963:
L. Pericot, La Escuela Arqueológica Barcelonesa, *Problemas de la Prehistoria y de la Arqueología Catalanas*, Instituto de Arqueología, Barcelona, XVII-XXVIII
- Ponsich, 1994:
P. Ponsich, El problema de la partició del comtat de Rosselló entre els casals de Cerdanya i d'Empúries a la mort del comte Miró I el Vell, *Estudis Universitaris Catalans*, XXX, Barcelona, 9-24
- Puig, 1999:
A. M. Puig, Basílica de Santa Maria de Roses, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X* dirigida per P. de Palol i A. Pladevall, Barcelona, 202-203
- Ravegnani, 1983:
G. Ravegnani, *Castelli e città fortificate nel VI secolo*, Ravenna
- Ripoll, 1979-1980:
E. Ripoll, Prof. Lluís Pericot Garcia(1899-1978), *Ampurias*, 41-42, Barcelona, 507-536.
- Riuró i Cufí, 1961-1962:
F. Riuró i F. Cufí, Prospecciones arqueológicas en Rosas (Gerona), *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XV, Girona, 203-224
- Rodríguez Martín, 1988:
F. J. Rodríguez Martín, La villa romana de la Dehesa de Torre Águila en Barbaño-Montijo (Badajoz), *Extremadura Arqueológica*, I, 201-219

- Roig, Coll i Molina, 1995:
J. Roig, J. M. Coll i J. A. Molina, *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX. 1500 anys d'evolució històrica*, Sentmenat
- Salrach, 1978:
J. M. Salrach, *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VII-IX), l'establiment de la dinastia nacional*, Barcelona (Llibres a l'abast, 137)
- Sanmartí, Castanyer i Tremoleda, 1990:
E. Sanmartí, P. Castanyer i J. Tremoleda, Emporion: un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana (Los santuarios helenísticos de su sector meridional), *Stadtbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit. Kolloquium in Madrid, 1987* a cura de W. Trillmich i P. Zanker, Munich, 117-144
- Schlunk i Hauschild, 1978:
H. Schlunk i Th. Hauschild, *Hispania Antiqua. Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit*, Mainz am Rhein
- Soler, 2006:
N. Soler, Dr. Pere de Palol i Salellas. *In memoriam, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, Girona, 9-14.
- Solier, 1991:
Y. Solier, editor, *La basilique paléochrétienne du Clos de la Lombarde à Narbonne. Cadre archéologique, vestiges et mobilier*, Paris (Revue Archéologique de Narbonnaise, supplément 23)
- Sotomayor, 1975:
M. Sotomayor, *Sarcófagos romano-cristianos de España*, Granada
- TED'A, 1990:
TED'A, *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Tarragona (Memòries d'excavació, 3)
- Villalón, 1985:
M. C. Villalón, *Mérida visigoda. La escultura arquitectónica y litúrgica*, Badajoz
- Vivó, 1996:
D. Vivó, La amazonomaquia de Fidias en Ampurias, *Actas. III reunión sobre escultura romana en Hispania* a cura de J. Massó i P. Sada, Tarragona, 213-222
- Vivó, 1996-1997:
D. Vivó, Un exemple de monumentalització escultòrica d'Empúries durant l'època augustea, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI, Girona, 469-480

Vivó *et al.*, 2006:

D. Vivó, L. Palahí, J. M. Nolla i M. Sureda, *Aigua i conjunts termals a les ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae...sed uitam faciunt*, Girona

Wolff, 1965:

Ph. Wolff, L'Aquitaine et ses marges, *Karl der Grosse. I*, Düsseldorf, 269-306



Ajuntament de Santa Cristina d'Aro



Universitat de Girona
Institut de Recerca Històrica

